સંસદ્ ગ્રંથમાલા—૧.

રણજીતરામના નિબંધો

ભાગ ૧.

ૐ

"પ્રેમ અને ત્યાગ"

લેખક:

રણજીતરામ વાવાભાઇ મહેતા.

પ્રસિદ્ધ કર્તા:

સાહિત્ય પ્રકાશક કં. લી. મુંબઇ.

મૂલ્ય રૂ. [illegible]

ઇ. સ. ૧૯૨૩.

આ પુસ્તક વડોદરા "આર્યસુધારક પ્રેસ"માં છાપ્યું.

પ્રકાશક:

સાહિત્ય પ્રકાશક કં. લી. મુંબઇ, તરફથી રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય બી. એ.

નં. ૨૨, બેકહાઉસ લેન, મેડોઝ સ્ટ્રીટ, મુંબઇ.

એમણે ઉપલે ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

અનુક્રમણિકા.

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના.

સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઈની લખેલી વાર્તાઓ અને નાટકોનો સંગ્રહ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ બેઠક તરફથી રણજીત કૃતિ સંગ્રહ નામે પ્રકટ થઈ ચૂકેલ છે. તેમના બીજા લેખોનો સંગ્રહ પણ મોટો છે. તેમણે સાહિત્ય, ઇતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર અને રાજ્ય ઉપર ઘણા લેખો વિવિધ પ્રકારની માહીતીથી ભરપૂર લખેલા છે. આ પુસ્તકમાં તેમણે પરિષદ વીશે તથા સાહિત્ય વીશે લખેલા લેખોનો સંગ્રહ મૂક્યો છે. તેમનો સર્વથી પહેલો લખેલો લેખ "વિક્રમ સંવતના ૧૮ મા સૈકામાં ગુજરાતનું સાંસારિક અને ધાર્મિક દર્શન" આ સંગ્રહ લગભગ છપાઈ રહ્યા પછીથી મળ્યો તેથી આ સંગ્રહમાં દાખલ થઈ શકેલ નથી. બીજા ભાગમાં એ લેખ છપાઈ શકશે.

સ્વ. રણજીતરામભાઈ ગુજરાતી ભાષાના અનન્ય સેવક હતા; તેની ઉન્નતિ એ તેમના નિરંતર ચિન્તનનો વિષય હતો. તેમનું અકાળ અવસાન ન થયું હોત તો તેમની અનેક મુરાદો પાર પડી શકત અને પરિણામે માતૃભાષા તેમની સેવાથી સમૃદ્ધ થાત અને દીપી નીકળત. હાલ તુરત તો તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ આપણી સમક્ષ રહેલો છે એટલાથીજ સંતોષ માનવો રહ્યો છે.

આ પુસ્તક ઘણું વહેલું પ્રકટ થવું જોઈતું હતું પરંતુ તેમ બની શક્યું નથી તે માટે ગુજરાતી વાંચક વર્ગની માફી માગવી ઘટે છે. સ્વ. રણજીતરામભાઈના મિત્ર રા. કનૈયાલાલભાઈ મુનશીએ અને તેમના દ્વારા સાહિત્ય પ્રકાશક કંપનીએ આ પ્રકાશન ઉપાડી લેવા સહાય ન આપી હોત તો હજી પણ ઘણા વખત સુધી આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ ન કરી શકાત.

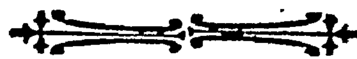
પ્રસ્તાવના

સાહિત્ય સંસદ્ તરફથી પ્રસિદ્ધ થવાની પુસ્તક માળામાં પ્રથમ પુસ્તકજ સ્વ. રણજીતરામભાઇ જેવા લેખકનું પ્રકટ થાય છે તે આનંદજનક છે અને તેવાંજ બીજાં પુસ્તકો સંસદ્ તરફથી અવારનવાર પ્રકટ થશે એવી આશા છે.

અંતમાં આ પુસ્તક તથા સ્વ. રણજીતરામભાઇના બીજા બધા લેખો પ્રકટ કરવાની તેમના ભાઇ મોતીભાઇ વાવાભાઇએ જે અનુકૂળતા કરી આપી છે તે ખાતર તેમનો ઉપકાર માનીએ છીએ.

ગુજરાત સાહિત્ય સભાનો અહેવાલ.

ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં અમદાવાદના યુવાનોએ 'ધી યન્‌ગ મેન્સ યુનીઅન' નામનું મંડળ સ્થાપ્યું. પ્રથમ વર્ષની સમાપ્તિ પહેલાં મતભેદ થવાથી "ધી સોશીઅલ એન્ડ લીટરરી એસોશીએશન" નામનું મંડળ મૂળમંડળમાંથી ફંટાયું. એકાદ બે વર્ષમાં 'ધી યન્‌ગ મેન્સ યુંનીઅન' ના ક્ષણિક જીવનનો અન્ત આવ્યો. જેમ જબરા ઝાડનો નાશ થતાં જે જગ્યાએ તે ઉગતું હતું ત્યાં ઝીણી ઝીણી વનસ્પતિ અંકુરી નીકળે છે તેમ આ મંડળ વિલુપ્ત થતાં અનેક જ્ઞાતિસમાજો અમદાવાદમાં સ્થપાઇ.

"ધી સોશીઅલ એન્ડ લીટરરી એસોશીએશને" સંસારસુધારાની પ્રવૃત્તિ સાથે સાહિત્યપક્ષે નીચે લખ્યા મુજબ જાહેર વ્યાખ્યાનો કરાવરાવ્યાં હતાં:—

ભાષણનો વિષય.	વ્યાખ્યાનકાર.
૧. ગુજરાતી સાહિત્યનું હાલતું વલણ.×	રા. રમણભાઇ મહીપતરામ.
૨. કવિતા અને સંગીત.*	રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.
૩. ગુજરાતી કવિતા.	રા. ગોવર્ધનરામ માધવરામ.

ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં "ગુર્જર સાક્ષર જયંતી" નો ઉપક્રમ સમારંભાયો. કલાપી, અખો અને મીરાંની જયંતી તે વર્ષે ઉજવાઇ. જયંતીની યોજના સફળ કરવા સાહિત્યપક્ષને સબળ કરવું આવશ્યક લાગ્યું. ગયા વર્ષના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે અમારી સભા "ધી લીટરરી એસોશીએશન" થઇ; ને એપ્રિલમાં "ગુજરાત સાહિત્ય સભા" નું અભિધાન પામી.

ભિન્ન ભિન્ન સાક્ષરોનાં સાહિત્યસેવા રૂપી રસળતાં કિરણો એક સ્થળે કેન્દ્રિત થાય તો આપણા સાહિત્યને હાલ થાય છે તેથી વિશેષ લાભ થાય

તથા ઐક્યની ભાવના ઉદ્ભવે,—એટલા સારૂ એક મંડળની આવશ્યકતા હતી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધિનું કામ કરે છે, પરંતુ સાહિત્યના અભ્યાસને સંશોધનપર વિશેષ લક્ષ આપનાર મંડળની ખોટ તેથી પુરી પડતી નથી. બઙ્ગ પરિષદ્, નાગરીપ્રચારિણી સભા, તામિલ સાહિત્ય સભા (Tamil Literary Academy) આદિ મંડળો પોતાના પ્રાંતની જેવી સેવા બજાવે છે તેવી સેવા ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાની બજાવે એવા મંડળની જરૂર લાગતી હતી. આવી અગવડો કંઇક અંશે દુર કરવા પ્રયત્ન થાય એટલા માટે અમારી સભાનું " ગુજરાત સાહિત્ય સભા " નામ પાડી, " ગુજરાતી સાહિત્યનો બને તેટલો બહોળો વિસ્તાર કરવાનો તથા બનતા પ્રયાસે તેને લોકપ્રિય કરવાનો " ઉદ્દેશ રાખ્યો. ઉદ્દેશસાધના અર્થે વિવિધ સાધનો પ્રયોજ્યાં છે.

ગુજરાતી સાહિત્યની ઉદ્દામ અને અવિરત સેવા કરનાર સાક્ષરો આ મંડળપર મમતા રાખી તેને ઉછેરે એટલા સારૂ ઑનરરી સભાસદનો વર્ગ રાખવામાં આવ્યો છે. સભાએ રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી, રા. રણછોડભાઇ ઉદયરામ, રા. ગોવર્ધનરામ માધવરામ, રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, રા. રમણભાઇ મહીપતરામ, રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, આટલા સાક્ષરોને ઑનરરી સભાસદ થવા વિનંતિ કરી હતી. આ સર્વે સાક્ષરોએ એ વિનંતી સ્વીકારી છે. " ધી સોશીઅલ એન્ડ લીટરરી એસોશીએશને " ઉપસ્થિત કરેલો " ગુર્જર સાક્ષર જયંતી " નો સમારંભ ચાલુ રાખવામાં આવ્યો છે. જેટલા સમારંભો પ્રયોજાયા છે તે નીચે લખ્યા છેઃ—

જેમની જયંતી ઉજવાય છે તેમનું નામ.	તિથિ.	જયંતી પ્રસંગે વ્યાખ્યાન કરનારનું નામ.
૧ નરસિંહ મહેતો...	...વૈશાખ સુદ ૫	રા. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ

*૨	મીરાંબાઇ.	શ્રાવણ વદ ૮	રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ
*૩	અખો.	ચૈત્ર સુદ ૯	રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.
૪	પ્રેમાનંદ.	પોષ સુદ ૨	રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.
૫	સામળ.		રા. છોટાલાલ લલ્લુભાઇ પટેલ.
૬	વલ્લભ.		રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારિઆ.
૭	દયારામ.	માઘ વદ ૫	રા. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.
*૮	ધીરો.	આશ્વિન સુદ ૧૫	રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા.
૯	દલપતરામ.	ચૈત્ર સુદ ૩	રા. નરસિંહલાલ માધવલાલ દેસાઇ.
*૧	નર્મદાશંકર	જન્મ. ભાદરવા સુદ ૧૦ મૃત્યુ. ઑગસ્ટ ૨૪	રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.
૧૧	નવલરામ.	આષાઢ વદ અમાવાસ્યા	રા. ડાહ્યાભાઇ પિતામ્બરદાસ દેરાસરી.
*૧૨	મણિલાલ નભુભાઇ.	ઑકટોબર ૩	રા. આણંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ.
૧૩	હરિ હર્ષદ ધ્રુવ.		રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ.
૧૪	બાળાશંકર.		રા. રામમોહનરાય જસવંતરાય.

આભારી છે. રા. હરિપ્રસાદ પિતામ્બરદાસે પોતાના " હિતેચ્છુ " છાપખાનામાં સભાને કામકાજનું છપાવવાની સગવડ કરી આપી મહાન ઉપકાર કર્યો છે.

તા. ૧૩-૧-૦૪.

પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદનો ઇતિહાસ.

જ્યારે અમદાવાદની " ધી સોશિયલ એન્ડ લિટરરિ એસોસીએશન " ને " ગુજરાત સાહિત્ય સભા " માં ફેરવી નાખવામાં આવી ત્યારે જે ઉદ્દેશો યોજ્યા હતા તેમાં **સાહિત્ય પરિષદ** ભરવાના ઉદ્દેશાનુસાર ઇ. સ. ૧૯૦૫ ના એપ્રિલમાં " ગુડફ્રાઇડે " ના તહેવારો દરમ્યાન અમદાવાદમાં પહેલી સાહિત્ય પરિષદ ભરવાનું નિર્ધાર્યું. પરંતુ અમદાવાદમાં મરકી ફાટી નીકળવાથી પરિષદની બેઠક મુલતવી રાખવી પડી. અંતે એજ વર્ષના જુનની આખરમાં અને જુલાઇની શરૂઆતમાં પરિષદ ભરવામાં આવી. પ્રમુખસ્થાને સમગ્ર ગુજરાતી ભાષા બોલનારી આલમમાં દિગન્ત ડંકો વગાડનાર નવીન ભારતના અગ્રગણ્ય વિચારકોની કક્ષામાં વિરાજનાર સાક્ષર રા. રા. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી પોતાના નિવૃત્તિસ્થાન નડિયાદથી પધારી બિરાજ્યા હતા.

અમદાવાદનો " ટાઉન હોલ " પ્રેમાભાઇ હૉલ પરિષદના દિવસોમાં શ્રોતાઓથી ચિકાર ભરાઇ ગયો હતો. તલમાત્ર પણ સ્થળ ખાલી રહ્યું નહોતું. પોતાના ઉમંગ અને ઉત્સાહથી અમદાવાદના નાગરિકોએ બતાવી આપ્યું કે " સાહિત્ય પરિષદ " જેવી સંસ્થાની અત્યંત ઉપયોગિતા છે. ઉપરાંતમાં અમદાવાદનાં જાહેર મંડળો—ગુજરાત કલબ, વડનગરા નાગર એસોસિએશન, બ્રહ્મક્ષત્રિય એસોસિએશન, વૈશ્ય સભા, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટિ આદિ તરફથી પ્રતિનિધિઓ નીમવામાં આવ્યા હતા. પરિષદના હેતુ આગળ જણાવ્યા છે તે મુજબ દરેક સંસ્થાને પોતાના પ્રતિ-

નિધિ મોકલવાની છુટ હતી. પરિષદની ઘટના નક્કી થયે પ્રતિનિધિઓનાં કાર્ય, હક્ક અને ફરજની દિશા પણ નિર્ણીત થશે.

પરિષદ નિમંત્રવાનું નક્કી થયે સાહિત્યસભાએ ચર્ચવાના ૮ વિષયોની કાચી યાદી છપાવી ગુજરાતના વિદ્વાનો ઉપર મોકલી. તેઓ તરફથી ઉત્સાહક સત્કાર મળ્યો. કાચી યાદીમાં જેટલા વિષયો હતા તેથી અધિક વિષયોપર લેખ લખાઇ આવવાના પત્રો આવ્યા. દરમ્યાન વિદેહ સાક્ષર ગોવર્ધનરામ પ્રો. આણંદશંકરને ત્યાં અમદાવાદ આવ્યા હતા. તેમની સલાહ લેવા તથા તેમને પ્રમુખપદ સ્વીકારવા વિનંતિ કરવા સભાના પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ અને મંત્રી ગયા હતા. રા. રા. ગોવર્ધનરામે પ્રમુખપદ સ્વીકારી પ્રથમ પરિષદને અલંકૃત કરી હતી તેમજ ગુજરાતે એમને એ માન આપી એમની વિદ્વત્તા અને દેશસેવાની કદર પીછાની હતી.

પારસી લેખકો તરફથી પણ સારૂં ઉત્તેજન મળ્યું હતું અને મી. શેઠના તથા ઉગતા પારસી કવિ મી. ખબરદાર પરિષદમાં આવ્યા પણ હતા. ગુજરાતી શાળાના મહેતાજીઓએ પણ સારી હાજરી આપી હતી.

પરિષદના ખર્ચ માટે સભાના ઉપપ્રમુખ રા. ઠાકોરલાલ હરિલાલ દેસાઇએ પ્રારંભમાં થવાનો સઘળો ખર્ચ આપ્યો હતો. તેમજ રિપોર્ટ છપાવવા જોઇતાં નાણાં પણ એજ ગૃહસ્થ ઉઘરાવી લાવ્યા હતા. વળી એ ઉઘરાવી લાવેલાં નાણાં પણ ખર્ચ માટે કમી જણાયાં; ત્યારે પોતાના છાપખાનામાં રિપોર્ટ છાપી બહાર પાડવાનું એમણે માથે લીધું. રા. ઠાકોરલાલની ઉદારતા અને પરિષદ માટેની ઉમંગ ભરેલી મહેનતને લીધેજ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ઉજ્જવળ રંગે દીપતી "સાહિત્ય પરિષદ" ભરાઇ. નાણાંની અડચણને લીધે પરિષદ ભરવાની સભાની ધારણા ઘણાં વર્ષો સુધી ધારણાજ રહેત. પરંતુ રાજા રજવાડા, સરકાર કે શ્રીમંતોની મદદ વગર આવું સાહસ સભા પોતાના ઉપપ્રમુખની સાહાય્યથી જ ઉઠાવી શકી. ઉપમંત્રી રા. હરિપ્રસાદ પિતામ્બરદાસે પોતાના "હિતેચ્છુ" છાપખાનામાં શરૂઆતનું કામ છાપી આપી ઘણી સરળતા કરી આપી હતી.

પરિષદના ખર્ચ માટે અમદાવાદમાં પ્રતિનિધિઓ અને પ્રેક્ષકો તરફથી ટીકીટના લગભગ રૂ. ૧૦૦) આવ્યા હતા. મુંબાઇના વિદ્યાવિલાસી શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીએ રૂ. ૨૦૦) કચ્છના માજી દિવાન મોતીલાલ લાલભાઇના કુટુમ્બીઓએ રૂ. ૧૦૧). અમદાવાદના શેઠ મંગળદાસ ગિરધરદાસે રૂ. ૫૦), રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથે રૂ. ૫૦), આપ્યા હતા. અર્થાત્ કુલ્લે ૫૦૧), મળ્યા છે.

પરિષદ ભરવા "ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટિ" એ "પ્રેમાભાઇ હૉલ" માં સગવડ કરી આપી હતી તેમજ પરિષદના પ્રતિનિધિઓના વિનોદ સારૂ કરવામાં આવેલી પાર્ટી માટે "ભોળાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટીટ્યુટ" નું મકાન ઉપયોગમાં લેવા તેના મંત્રી તરફથી જોઇતી સગવડ કરી આપવામાં આવી હતી માટે તેમને પરિષદ આભારી છે. ગુજરાતના જે જે વિદ્વાનો પરિષદમાં આવ્યા હતા—તેમજ જેમણે લેખ લખી મોકલ્યાં હતા કે ત્યાં આવી વાંચ્યા હતા તે સર્વના ઉત્સાહ અને સાહિત્યસ્નેહને લીધે જે વિજય પરિષદને મળ્યો તે માટે પરિષદ તેમની ઉપકૃત છે. ધનની મદદ કરનાર શ્રીમંતોનું અહેસાન પરિષદ સાનંદ માને છે. અને પરિષદ અભિલાષા રાખે છે કે ભવિષ્યમાં પણ સર્વનો આવોજ ઉત્સાહ અને ઉત્તેજના કાયમ રહેશે તો ગુજરાતનું ભવિષ્ય પ્રોજ્જ્વલ કરવા પરિષદ કંઇક અંશે સમર્થ થશે.

ઑગસ્ટ ૧૯૦૭

આમુખ.

સાહિત્ય પ્રજાઓની સંસ્કૃતિની કોટિ દર્શાવનાર દર્પણ છે. પ્રજાઓનું વિચારજીવન ઉત્કૃષ્ટ કે નિકૃષ્ટ છે તે બતાવનાર નિકષશિલા તે છે. પ્રજાઓના ઉદ્દયન, વાંછના, ઉચ્ચગ્રાહો આદિ તે દ્વારા આવિર્ભાવ પામે છે તેમ સાહિત્યથી તેમને ઉત્તેજન, ઉન્નતિ, આગ્રહ અને વિશદતા મળે છે.

પ્રજાના સમગ્ર જીવનને—રાયથી રંક આબાળવૃદ્ધ સ્ત્રી પુરૂષોને ભાવનાથી રંગનાર સાહિત્ય છે. માટેજ તેનાં વિકાસ અને પ્રગતિ માટે દેશના વિદ્વાનોની પરિષદ મળવી જોઇએ અને સાહિત્યના ઉચ્ચ આશયો અને દિવ્ય હેતુઓ સધાય માટે તેઓ તરફથી ઉપાયો અને યોજના ઘડવાં જોઇએ. આ વસ્તુ સ્થિતિએ "સાહિત્ય સભા" ને પરિષદ ભરવાની પ્રેરણા કરી હતી.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટિ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધિનુંજ ફક્ત કામ કરે છે; તેમજ એ મંડળના ગમે તે સભાસદ થઇ શકે છે એટલે ત્યાં હંમેશ ગુજરાતના સર્વ માન્ય પંડિતો અને સાક્ષરો વિરાજમાન હોય એવો સંભવ નથી. ગુજરાતને ફ્રેન્ચ એકેડેમી અથવા બઙ્ગીય સાહિત્ય પરિષદ, નાગરી પ્રચારિણી સભા આદિ મંડળ જેવાની આવશ્યકતા છે એ સર્વ કબુલ કરશેજ. નવી વાંચનમાળા રચાઇ તે વખતે આવા મંડળના અનસ્તિત્વથી થતું નુકસાન પુરેપુરૂં સમજાયું હતું. આવી ખોટ પુરી પાડવાનો પ્રયાસ "ગુજરાત સાહિત્ય સભા". એ આરંભ્યો છે. વિદ્વાનો, સાક્ષરો અને પંડિતોને સન્માનિત (honorary)સભ્યો થવા વિનંતિ કરી સાક્ષર મંડળ સ્થાપવા પ્રયાસો ચાલે છે. દરમ્યાન સાક્ષરો, વિદ્વાનો અને પંડિતોને એકઠા મળવાનો પ્રસંગ બે અથવા પાંચ વર્ષે કરી આપી અન્યોન્ય સાથે પીછાન થાય, અન્યોન્યના અભ્યાસનો ને વિદ્વત્તાનો લાભ ગુજરાતી આલમને મળે એવા ઉદ્દેશથી સાહિત્ય પરિષદની યોજના કરવામાં આવી. ગુજરાતી ભાષામાં પાંડિત્ય અને રસિકતા ખીલે, નવીન શોધખોળ માટે ઉત્કંઠા તીવ્ર થાય, વિદ્યામાં સમાયલા સર્વ વિષયોનું સાહિત્ય આપણી ભાષામાં રચાય, એ હેતુથી ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ અમદાવાદમાં પહેલી સાહિત્ય પરિષદ ભરવાનું સાહસ કર્યું હતું. ગુજરાતના સાક્ષરો, પંડિતો અને વિદ્વાનો જે જે અભ્યાસમાં રત હોય તે તે અભ્યાસનું આસ્વાદન ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓને કરાવે ને તેથી નવીન અભ્યાસીઓ ઉત્પન્ન થાય તેમજ ભારતવર્ષના ઇતિહાસ, આચારવિચાર, ધર્મ, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન,—એટલે સમગ્ર જ્ઞાન સંપત્તિ વિશે જેટલું અંગ્રેજી વાચક જાણીશ કે

તેટલું સ્વતંત્ર લેખો દ્વારા ન બની શકે તો અનુવાદિત લેખો દ્વારા પ્રજા સમક્ષ રોશન થઇ શકે; પશ્ચિમના વિચાર અને જ્ઞાન ભંડારમાંથી કયાં કયાં રત્નો લાવી આપણે અલંકૃત થઇશું—પાશ્ચાત્ય ઉદ્યાનના કયા કયા કુસુમો લાવી સૌંદર્ય અને સૌરભ આપણા આંગણામાં બહલાવશું, આપણા પૂર્વજોની જ્ઞાનસમૃદ્ધિ કેવી રીતે ઉપયોગમાં લઇશું, આદિ આદિ પ્રશ્નો અને હેતુઓએ સાહિત્ય પરિષદ યોજવા ગુજરાત સાહિત્ય સભાને પ્રેરી હતી,

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય વિશે જેટલા પ્રકારે વિવેચન થઇ શકે અર્થાત તેનો ઇતિહાસ, ઘટના, જોડણી, વ્યાકરણ, લિપિ વગેરે વગેરે વિશે જે કાંઇ થઇ શકે તે કરવું; આપણી લલિતકળાઓ ચિત્ર, શિલ્પ સ્થાપત્ય વગેરેનો પુનરૂદ્ધાર શી રીતે થઇ શકે—સૌંદર્ય જેના દ્વારા માનવીનો ઉન્નત વિકાસ થાય છે એમ કવિઓ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહે છે તેનો વાસ ગુર્જર હૃદયે હૃદયે કરાવવો, પ્રતિભાશાળી કલાવિધાનીને જોગવાઇઓ કરી આપી આગળ લાવવા, પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ જાણવા પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર, ઉત્કીર્ણલેખન, (epigraphy) નિષ્કશાસ્ત્ર (numismatics) પ્રભૃતિ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અને શોખ જગાડવો, ઐતિહાસિક શોધખોળ જગાડી ઉત્તેજવી, આપણી પ્રજાના આચાર, રીતભાત, ને જીવનવ્યાપાર પ્રકાશિત કરતા લેખો, ચિત્રો, શિલ્પ વગેરેની માહિતી પ્રજાને આપવી અને સામાન્યતઃ સર્વને ઉપલબ્ધ થાય તેવા રૂપમાં પ્રગટ કરવાની જોગવાઇ કરવી—અને સરવાળે આપણી પ્રજામાં historical spirit જગાડવો; ભૂગોળનો અભ્યાસ, વ્યાપાર અને ઇતિહાસ તથા ધર્મના લાભાર્થે વધારવો; “ સાયન્સ ” ના અભ્યાસ માટે જોગવાઇ અને રૂચિ ઉત્પન્ન કરવાં; હુન્નર ઉદ્યોગના વિકાસ અને પ્રગતિને આવશ્યક એવા રસાયણશાસ્ત્ર, યંત્રશાસ્ત્ર, વિદ્યુચ્છાસ્ત્ર અને જીવનશાસ્ત્રનાં મૂળ તત્ત્વો સરલ ભાષામાં દરેક ગુજરાતી સસ્તી રીતે પ્રાપ્ત કરી વાંચી શકે એવા ઉપાયો સુચવવા અને યોજવા,—આ હેતુ સાધવા પરિભાષા અને લેખન પદ્ધતિ (diction)

કેવાં ઘડવાં તેનો નિર્ણય કરવો; આ ઉપરાંત સંસારશાસ્ત્ર (sociology) જેવા મહત્વના વિષયને ચર્ચવો, તેની અંદર સમાયલા માનવશાસ્ત્ર (anthropology) નૃવંશવિદ્યા (ethnology) માનસશાસ્ત્ર (psychology) નીતિતત્ત્વચિંતન (ethics) ને તત્ત્વચિંતન (Philosophy) સંબંધી જુદા જુદા દૃષ્ટિ બિન્દુથી અભ્યાસ કરાવવા; (તત્ત્વચિંતન ઇતિહાસ દૃષ્ટિયે ઉકેલવું, આપણા જીવન અને પ્રારબ્ધને તેણે કેવી રીતે રચ્યું છે તે માપવું ઇત્યાદિ); આપણા દેશમાં ચાલતા સંપ્રદાયોના સિદ્ધાંતો ઇતિહાસ તથા તેમણે બજાવેલી દેશ, ભાષા અને સાહિત્યની સેવા પીછાનવી; હાલ અપાતી કેળવણી આપણી ભાષાદ્વારા કેવી રીતે સંગીન થઇ શકે તે વિચારવું અને ઉપાયો શોધી સરકારને સુચવવા; તેમજ પ્રજાજીવનના ઉર્ધ્વ પ્રયાણને વેગ મળે એવી કેળવણીની યોજના વિમર્શી-વિવેચવી અને પ્રજા તથા સરકાર સન્મુખ મુકવી; આપણાં સ્ત્રી બાળકો, વેપારીઓ, કારીગરો વગેરેને વિનોદ સાથે ઉન્નત કરે એવું સાહિત્ય શી રીતે ઉપજાવવું; રંગભૂમિ અને વર્તમાનપત્રો જેવાં પ્રજાજીવન ઘડનારી પ્રણાલિકાઓનાં કર્તવ્યાકર્તવ્ય નક્કી કરવાં—આપણાં પ્રજાજીવનને અધિક ઉન્નત, શીલવાન, રસિક અને ઉદાર તેઓ શી રીતે કરી શકે તે વિચારી રાહ દાખવવો; તાત્પર્ય કે વિદ્યાના પ્રભાવથી આપણા દેશનું ભાગ્ય ઉઘડે-આપણી પ્રજાનો ઉત્કર્ષ શાથી થાય ? એ પ્રશ્નના ઉત્તર અને નિરાકરણ માટે પરિષદે પ્રજાને જાગ્રત કરવી અને કર્તવ્ય આચરવા પ્રેરવી.

અલબત્ત ઉદ્દેશ મહત્ત્વાકાંક્ષી અને પ્રગલ્ભ છે; એક બે કે પાંચ છ પરિષદ ભરાય એટલે સિદ્ધ થાય એવો સંભવ નથી. જ્યારે સિદ્ધ થાય ત્યારે ખરો. જે થોડું તે ઘણું થયું છે એમ માનવું. સ્ફુલિઙ્ગ પ્રકટાવશો તો કોઇ કાળે ભુવનભુવન અજવાળતો સૂર્યનારાયણ પણ જન્મશે. હિમાલયના ઉત્તુંગ શિખરપર ચડવાની અભિલાષા હશે તોજ ઘોડાસરના ટેકરા ચડાશે.

ઉદ્દેશપરથી સમજાયું હશે કે પરિષદને પ્રતિવર્ષ મળવાની જરૂર નથી. તેમ કોંગ્રેસ કે કોન્ફરન્સની માફક ઠરાવો પસાર નથી કરવાના.—ફક્ત તેનું

કર્તવ્ય પ્રજામાં નવીન પણ વિરલ spirit જગાવવાનો છે. થોડા વિષયો લઇ નિર્ણય ઉપર આવવાનો ઉદ્દેશ નથી પરંતુ જ્ઞાનના સર્વ પ્રદેશ ગુજરાતીઓ માટે ખુલ્લા કરી જગતના ઇતિહાસમાં તેઓ ઉચ્ચ સ્થાન મેળવે એવી મહત્વાકાંક્ષા એમનામાં ઉત્તેજવાની છે.

યુરોપની પંડિત પરિષદો જે ધોરણે કામ કરે છે તેજ ધોરણે આપણી પરિષદ પ્રયાણ કરશે તો નર્મદ અને મણિલાલના મનમાંજ પરિષદ ભરી પ્રજાનો ઉત્કર્ષ સાધવાની રહી ગયેલી અભિલાષા ગુજરાત કર્તવ્ય પરાયણ અને પ્રવૃત્તિમાન તેમજ ઉદારને ઉત્ક્રમમાન (evolving) રહેશે તો અલ્પ સમયમાં સફળ થશે.

ઑગસ્ટ ૧૯૦૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં અમદાવાદની સાહિત્યસભાએ સાહિત્યપરિષદ અમદાવાદમાં ભરવાનો વિચાર કર્યો હતો. ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં આ વિચાર ફલીભૂત થયો અને પહેલી પરિષદ અમદાવાદમાં મળી. પ્રમુખસ્થાને સદ્ગત ગોવર્દ્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી વિરાજ્યા હતા. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનું એમનું અવલોકન પ્રશંસા પામ્યું હતું. શેઠ પુરુષોતમ વિશ્રામ માવજીએ એ ભાષણ જુદું છપાવી વહેંચ્યું હતું.

પરિષદ ભરવાનો વિચાર સ્ફુર્યો ત્યારે ગોવર્દ્ધનભાઇ ને રા. બ. રમણભાઇ, રા. ઠાકોરલાલ હરિલાલ અને હું, પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવને ત્યાં સલાહ લેવા મળવાને ગયા હતા ત્યારે તેમણે પ્રશ્ન પુછ્યો હતો: ' પરિષદમાં શેની ચર્ચા કરશો ? જોડણીની ? ' ગુજરાતી સાહિત્યના આ અંગનો અભ્યાસ કરી તેની સતત અને આગ્રહભરી ચર્ચા કરી રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથે આ પ્રશ્નપરત્વે ગુજરાતના વિદ્વાનોનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. બીજા કોઇ પ્રશ્નપરત્વે બીજા કોઇ વિદ્વાનોએ એમના જેટલા આગ્રહ, ઉદ્યોગ અને નિષ્ઠાથી ચર્ચા ઉઠાવેલી નહીં એટલે સ્વાભાવિક રીતે એ જ પ્રશ્ન પ્રતિ

સર્વેનું ધ્યાન ખેંચાતું. પહેલી પરિષદ સમક્ષ રા. નરસિંહરાવે જોડણી વિશે વિસ્તૃત નિબંધ વાંચ્યો હતો. તેમાં એ પ્રશ્નની ચર્ચાનો ત્યાર લગીનો ઇતિહાસ અને ઘણાં વર્ષોની ચર્ચાના પરિણામે પોતાને જે નિર્ણયો યોગ્ય લાગ્યા હતા તે આપ્યા છે. પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવે પણ એ વિષય ઉપર નિબંધ વાંચ્યો હતો. રા. કેશવલાલ ધ્રુવે વાગ્વ્યાપાર ઉપર નિબંધ વાંચી ગુજરાતી વ્યાકરણના એ અંગ સંબંધે સારો પ્રકાશ નાંખ્યો હતો. એ નિબંધમાં જોડણીના પ્રશ્નને સ્પર્શ હતો. ઉપસંહાર કરતી વેળા પ્રમુખે જોડણી વિશે આગ્રહથી પોતાનો મત દર્શાવ્યો હતો કે, હવે સંસ્કૃતયુગ આવવાનો છે ત્યારે તદ્ભવ અને દેશ્ય અને વિદેશી શબ્દોની જોડણીનો સવાલ નકામો થવાનો છે. ‘ સાહિત્યપરિષદમાં જોડણી ’ એવા મથાળાથી રા. નરસિંહરાવે વસન્તમાં લેખ લખી પોતાના નિબન્ધ સિવાયના બીજા નિબન્ધો અને ચર્ચાનું સમીક્ષણ કર્યું હતું. ઠરાવ સાહિત્યપરિષદ કરશે નહીં એવો નિર્ણય પ્રમુખે આપ્યો હતો છતાં જોડણી અને લિપિ વિશે સાહિત્યસભાએ પ્રશ્નો પુછી તેના ઉત્તરો ભેગા કરી બીજી પરિષદને રોશન કરવાનો ઠરાવ થયો હતો. સાહિત્યસભાએ પ્રશ્નો ઘડી ગુજરાતમાં ફેરવ્યા હતા પણ તેમના સંતોષકારક ઉત્તર જોઇએ તેટલા પ્રમાણમાં નહોતા આવ્યા. એ પ્રશ્નોએ રા. નરસિંહરાવને અને રા. હિમ્મતલાલ અંજારીઆને (ગુજરાતીને બદલે બાલબોધ લિપિનો પ્રચાર કરવાની હિમાયત કરનાર) કેટલેક અંશે સંતોષ નહોતો આપ્યો એટલે એમણે જાહેરમાં મતભેદ ચર્ચ્યો હતો. સાહિત્યસભાના પ્રશ્નો બીજી સાહિત્યપરિષદના રીપોર્ટમાં છપાએલા છે.

સાહિત્યસભાની પ્રશ્નાવલિ સંતોષકારક કામ ન કરી શકી એટલે મુંબાઇમાં બીજી પરિષદ વખતે જોડણી માટે કમિટિ નીમવામાં આવી. લિપિના પ્રશ્ન માટે રા. હિમ્મતલાલે આગ્રહ નહીં બતાવેલો એટલે એ પ્રશ્ન પડતો મુકાયો. અલ્બત રા.નરસિંહરાવે એ પ્રશ્ન અવસન્ન આર્યધર્મપ્રકાશ માસિકમાં ચર્ચ્યો હતો. રાજકોટમાં ત્રીજી પરિષદ મળી ત્યારે જોડણીકમિટિ એકમતે પોતાનું કામ કરી શકી નહોતી તેથી ફરીથી થોડા ફેરફાર સાથે

કમિટિ નીમાઇ. આનો અહેવાલ ત્રીજી પરિષદના રીપોર્ટમાં છે. વડોદરામાં ચોથી પરિષદ મળવાની હતી તેવામાં જોડણીકમિટિએ કેટલાક પ્રશ્નો ઘડી ગુજરાતમાં ફેરવ્યા.* પ્રશ્નોના આવેલા ઉત્તરોનું પૃથક્કરણ કરી તેમને વ્યવસ્થિત રૂપમાં ગોઠવ્યા અને જોડણીના સંબંધમાં કેટલીક ભલામણો કરી. કમિટિનો રીપોર્ટ વડોદરાની પરિષદમાં નોંધવામાં આવ્યો અને એ પ્રશ્ન વિશે વિચાર કરવાનાં ગુજરાતને સાધનો આપી પરિષદે હમણાં તો એ પ્રશ્નની ચર્ચા મોકુફ રાખી છે.

પહેલી પરિષદના અહેવાલને અદ્ધર રાખી વચ્ચે જોડણીની ચર્ચાનો આખો ઇતિહાસ ટુંકમાં એકી નજરે જોવાય માટે આપ્યો છે.

પહેલી પરિષદમાં શાસ્ત્રીય પરિભાષાનો પ્રશ્ન લેવાયો હતો પણ તે સંબંધમાં કાંઇ વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિ કરાઇ નથી.

રા. બ. હરગોવિંદદાસે પ્રાચીન કાવ્યોની શોધખોળ વિશે ટુંકો નિબંધ લખ્યો હતો. ત્રીજી પરિષદ વખતે રાજકોટમાં પ્રાચીન ગ્રંથોનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું હતું અને તેમની યાદી ત્રીજી પરિષદના રીપોર્ટમાં છાપવામાં આવી છે. ચોથી પરિષદમાં રા. છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળે ગુજરાતના કવિઓની અને તેમની કૃતિઓની યાદી તૈયાર કરી મોકલી હતી. આ યાદી ચોથી પરિષદના રીપોર્ટમાં છપાઈ છે. જુદે જુદે સ્થળે પ્રાચીન ગ્રંથોના સંગ્રહો જાણીતા છે તેમની યાદી અને સવિસ્તર અહેવાલ તૈયાર થવાની જરૂરિયાત ગુજરાતમાં સર્વ કોઇ સ્વીકારે છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટિના પ્રાચીન ગ્રંથસંગ્રહનો અહેવાલ બુદ્ધિપ્રકાશમાં છુટક છુટક છપાયો છે. સુરતમાં મળનારી પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ વખતે એ દિશામાં વિશેષ કામ કરવાની સુરતના કાર્યવાહકો ઉમેદ રાખે છે. બીજી પરિષદ વખતે રા. મનસુખ કીરતચંદ મેહતાએ " જૈન સાહિત્ય " વિશે મુંબઇમાં નિબંધ વાંચ્યો હતો. ત્યાર

* 'ગુજરાતી' માં રા. લનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીએ એ પ્રશ્નો વિશે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી હતી અને સ્વ. ગોવર્દ્ધનરામને મળતો કંઈક અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે.

પછી એમણે જૈન ગુજરાતી રાસાઓની યાદી પ્રગટ કરી હતી. એ યાદીનો વધારો જૈન કોન્ફરન્સ હેરલ્ડના તંત્રી રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઇએ બહાર પાડયો છે. રાજકોટ પરિષદ વખતે સ્થપાયલું પરિષદ ભંડોળ ફંડ રા. રા. ડાહ્યાભાઇ દેરાસરી પાસે કાન્હડદે પ્રબંધ છપાવવા તૈયાર થયું હતું પણ વડોદરામાં ચોથી પરિષદ મળી ત્યારે ગાકવાડ સરકારે પ્રાચીન ગુજરાતી ગ્રંથો છપાવવાની યોજના કરી એટલે તેને અનુસાર કાન્હડદે પ્રબંધ છપાયો. રા. કેશવલાલ ધ્રુવ એ જ યોજના માટે ભાલણની કાદંબરીનું પ્રકાશન કરવાના છે. રા. નરસિંહરાવ અને પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોરને એ યોજનાને અંગે કામ સોંપવામાં આવ્યાં છે. ચોથી પરિષદ વડોદરામાં મળ્યા પછી વડોદરાના આગેવાન સાહિત્યસેવક રા. બ. હરગોવિંદદાસના કુટુમ્બ તરફથી સાહિત્ય માસિકનું પ્રકાશન થવા માંડયું છે; તેમાં પ્રાચીન કાવ્યો છાપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. વડોદરાની સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરીવાળા રા. ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલે પણ કેટલાંક પ્રાચીન કાવ્યો પ્રકાશમાં આણ્યાં છે. પરિષદની શરૂઆતથી જૈન સાહિત્યની સમૃદ્ધિ તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવતાં તેનાં શુભ પરિણામ સત્વર જન્મ્યાં. રા. રા. મનસુખભાઇ રવજીભાઈ મહેતાએ રાયચંદ્ર જૈન કાવ્યમાળા બે ભાગમાં બહાર પાડી. રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઇએ જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળાનો એક અંક બહાર પાડયો. દેવચંદ લાલચંદ ઝવેરીના ફંડમાંથી રા. જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરીએ શ્રી આનંદકાવ્ય મહોદધિનાં ત્રણ મૌક્તિક બહાર પાડયાં છે. સુરતના રા. મણિલાલ બકોરભાઇ વ્યાસે વિમલ પ્રબંધ પ્રકાશિત કર્યો છે. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મેહતાએ પ્રેમાનંદનું મહાભારત પ્રાપ્ત કર્યું છે. આ સર્વ સાહિત્ય પરિષદ્‌ની ચળવળનું પરિણામ છે. હજુ આ દિશામાં ઘણું કરવાનું છે અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિને નાશ પામતી બચાવવાની છે.

આ વિષયને લગતા જ એક પ્રશ્નની આંહિ જ નોંધ લેવાનું વાજબી લાગે છે. ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ માટે રા. રા. નરસિંહરાવે વડોદરાની પ્રાચીન

કાવ્યમાળામાં પ્રગટ થયેલાં પ્રેમાનંદનાં ત્રણ નાટકો પ્રેમાનંદનાં નથી એવું સાબીત કરવા લેખ લખ્યો હતો. રા. મગનલાલ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ રા. અંબાઇદાસ કાળીદાસ પટેલે, રા. છોટાલાલ નરભેરામ ભટે અને રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાનીએ એમના લેખના મુદ્દાના રદીઆ આપવા પ્રયત્ન કર્યા છે. પણ જયાં લગી મૂળ હસ્તલેખો પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં લગી આ પ્રશ્નનો નિર્ણય થશે નહીં. જોડણીની ચર્ચાથી જેમ કેટલાક વ્યાકરણગત પ્રશ્નો સંબંધે અન્વેષણ થતું હતું તેમ પ્રેમાનંદનાં નાટકોની ચર્ચાથી ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ, ભાષાના શબ્દપ્રયોગો, ગુજરાતી વ્યાકરણનાં ઐતિહાસિક રૂપાન્તરો વગેરે સંબંધે નવો પ્રકાશ પડતો જાય છે, નવી શોધો થતી જાય છે.

પ્રાચીન કાવ્યના સંગ્રહ જેવા જ મહત્ત્વનો વિષય કંઠસ્થ સાહિત્યના સંગ્રહનો છે. પહેલી પરિષદમાં એ સંબંધી રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઇનો અને મારો લેખ હતા, ચોથી પરિષદમાં રા. રા. હરગોવિંદ પ્રેમશંકર ત્રિવેદીનો લેખ હતો. રા. રા. હરગોવિંદે કાઠીઆવાડમાં પ્રચલિત દુહાવાળી કથાઓનો સંગ્રહ સારો કર્યો છે. શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા તરફથી એ સંગ્રહ છપાવાનો છે. રાજકોટમાં રા. રા. કહાનજી ધર્મસિંહ કવિએ કાઠિઆવાડના કંઠસ્થ સાહિત્યનો સંગ્રહ છપાવ્યો છે પણ તેમાં દુહાઓની ભેળસેળ અને અશુદ્ધિ ઘણી છે. કચ્છ કાઠીઆવાડની આવી દુહાવાળી કથાઓ 'ગુજરાતી' પોતાના દીવાળીના અંક દ્વારા દર વર્ષે રા. રા. જીવરામ અજરામર ગોર અને રા. રા. ગિરજાશંકર વલ્લભજી આચાર્ય તરફથી પ્રગટ કરે છે. સુરતના રા. રા. હરિલાલ હરદેવરામ મુનશીએ (જેઓ ઘણાં વર્ષ ઉપર ભાવનગરમાં કાવ્યપ્રેમી માસિક કાઢતા હતા) ગ્રામ્ય જનોને કંઠસ્થ રામાયણ મહાભારત વગેરેનો સંગ્રહ કર્યો છે. ગુજરાતી પ્રેસે પણ ભારતલોકકથાનો એક સંગ્રહ બહાર પાડયો છે. ઘણાં વર્ષો પૂર્વે ફરામજી નામના વિદેહ પારસી ગૃહસ્થે આવી કથાઓનો સંગ્રહ કરી ત્રણ ભાગમાં પ્રગટ કર્યો હતો. જુદી જુંદી નાતોમાં ગવાતાં ગીતોનો સંગ્રહ

અવારનવાર થતો જાય છે. સુરતની વડનગરા નાગર જ્ઞાતિનાં ગીતોનો સંગ્રહ કવિ નર્મદાશંકરે કર્યો હતો. ત્યાર પછી વહાલી બેનના રીતિદર્પણમાં થોડોએક સંગ્રહ છે. અમદાવાદના વડનગરા નાગરનાં ગીતોનો સંગ્રહ સૌ. બાળાબ્હેને કર્યો છે. ભાવનગરના જૈનોનાં ગીતોનો સંગ્રહ હમણાં તાજેતરમાં પ્રગટ થયો છે. નડીઆદના સાઠોદરાનાં ગીતોનો સંગ્રહ વિદેહ સૌ. કુન્દન બ્હેને કર્યો છે. ખંભાતના માજી દીવાન માધવલાલ હરિનારાયણની પુત્રીએ સુરત જિલ્લાના આદિયોમાં ગવાતાં ગીતોનો સંગ્રહ કર્યો છે. સુરતના કાયસ્થોનાં ગીતોનો સંગ્રહ રા. હરિલાલ હરદેવરામ મુનશીએ કર્યો છે. ગોહિલવાડના બ્રહ્મનોરાઓમાં ગવાતાં હાલરડાંનો સંગ્રહ રા. રા. દેવશંકર વૈકુંઠજીએ પ્રગટ કર્યો છે. જુનાગઢના વડનગરાનાં ગીતોનો સંગ્રહ પણ ઘણું કરીને થયેલો છે. વિદેહ બાળાશંકર ઉલ્લાસરામ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના આસિસ્ટંટ સેક્રેટરી હતા ત્યારે એમણે સોસાયટી મારફત ગુજરાતમાં ગવાતાં કેટલાંક ગીતોનો સંગ્રહ * કરાવ્યો હતો. પંચમહાલના એક વખતના આસિસ્ટંટ ડેપ્યુટી ઈનસ્પેક્ટર રા. રા. કૃષ્ણલાલ સુરજલાલ વકીલે તે તરફના ભીલોનાં ગીતોનો સંગ્રહ કરાવ્યો છે. વડોદરા તરફથી પ્રગટ થયેલ નવસારી પ્રાંતની કાળીપરજ નામના ગ્રંથમાં કાળીપરજનાં થોડાં ગીતો છે. બાળકોનાં ગીતો, ઉખાણા, કથાઓ વગેરેના નાના નાના સંગ્રહ અવારનવાર સુન્દરીસુબોધમાં પ્રગટ થાય છે. કંઠસ્થ સાહિત્યના રક્ષણનો અને સંગ્રહનો આ રડતો વૃત્તાંત છે. પરિષદ તરફથી એ દિશામાં જોઇએ તેવો સબળ યત્ન થયો નથી.

અમદાવાદની પરિષદમાં સદ્‌ગત વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્યે ઐતિહાસિક શોધખોળને લગતો ટુંકો નિબંધ મોકલાવ્યો હતો. રાજકોટના સંગ્રહસ્થાનના અધિકારી તરિકે એમણે અને એમના અવસાન પછી એમના પુત્ર રા. રા. ગિરજાશંકરે કાઠીઆવાડ અને કચ્છમાં સ્થળે સ્થળે ફરી ઐતિહાસિક સામગ્રી સારા પ્રમાણમાં એકઠી કરી છે. આવી જ સામગ્રી પૂર્વે ભાવનગરમાં સંગ્રહાઇ હતી. એમાંથી થોડીક પુસ્તક રૂપે-પણ ઘણીજ

* અપ્રસિદ્ધ છે.

અશુદ્ધ રીતે પ્રસિદ્ધ થઇ હતી. કેટલીક રાજકોટની અને ભાવનગરની એ સંપત્તિ અપ્રસિદ્ધ છે, એ અફસોસની વાત છે. એનું પ્રકાશન કરવાનું કર્તવ્ય પરિષદનું છે. પરિષદના પ્રારંભ પછી બુદ્ધિપ્રકાશમાં બે નવા શિલાલેખ રા. રા. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠીએ પ્રકાશિત કર્યા છે. ગુજરાતના હિન્દુ સમયના ઇતિહાસને લગતા પ્રસિદ્ધ લેખો—શિલા અને તામ્રના —નો ઘણોખરો સંગ્રહ મેં કર્યો છે. એ લેખોની યાદી બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૫ ના એપ્રિલના અંકમાં છપાવાની છે. રાજકોટની પરિષદમાં રેવરન્ડ ડૉ. ટેલરે ગુજરાત કૉલેજ સમક્ષ વાંચેલા અંગ્રેજી નિબંધનું ગુજરાતી ભાષાન્તર રજુ થયું હતું. તેમાં ગુજરાતના સિક્કાઓનો વૃત્તાંત આપેલો છે. એ જ વખતે રા. રા. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખનો હિંદુસ્તાનના સિક્કાઓ વિશે પણ નિબંધ આવ્યો હતો. રાજકોટ પરિષદના પ્રદર્શનમાં કેટલાક સિક્કાઓ આવ્યા હતા પણ તે વંચાવી શકાયા નહોતા.

અમદાવાદની સાહિત્યસભાએ ઐતિહાસિક વ્યાખ્યાનમાલાની યોજના કરી હતી પણ તે સફલ નીવડી નથી. પરિષદવ્યાખ્યાનમાલાને અંગે વિદેહ હરજીવન ભગવાનજી શુક્લે અમરજી દીવાન વિશે રાજકોટમાં ભાષણ આપ્યું હતું. તે સિવાય એ માળાનાં બીજાં ઐતિહાસિક વ્યાખ્યાનો થયાં નથી. પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવે એક વેળા પરિષદ વિશે વસન્તમાં લખતાં લખ્યું હતું કે ઐતિહાસિક શોધખોળને માટે ગુજરાતમાં હવે અવકાશ નથી. પણ એમનું એ માનવું ભુલ ભરેલું છે. ગુજરાતમાં સામાજિક, આર્થિક, કલાવિષયક અને સાહિત્યિક ઇતિહાસ સંબંધે હજુ શરૂઆત પણ નથી થઇ એમ કહીએ તો ખોટું નથી. રાજકોટ પરિષદમાં રા. રા. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકરનો એક અંગ્રેજી નિબંધ આવ્યો હતો. કાઠીઆવાડના નાગરોને એથી માઠું લાગશે એવા ડહાપણભર્યા વિવેકથી આ નિબંધ ત્યાં વાંચવામાં નહોતો આવ્યો પણ તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર વસન્તમાં છપાયું. જ્ઞાતિઓનાં પુરાણોની ઐતિહાસિક નિરીક્ષા હજુ આરંભાઇ જ નથી. શિલાલેખો, તામ્રલેખો, અને ગ્રંથોમાં જે જે રાજ્યવ્યવસ્થા, ભૂગોલ, ધર્મ

સંપ્રદાય આદિના ઉલ્લેખો છે તેનો અભ્યાસ હજુ થયો નથી. આ ઉપરાંત હજુ ઘણા પ્રશ્નો અસ્પર્શ્ય પડયા છે.

પહેલી પરિષદ વખતે સ્વાગતનું ભાષણ રા. બ. રમણભાઇએ વાંચ્યું હતું અને એમાં સાહિત્યપરિષદનો ઉદ્દેશ અને કાર્યપ્રદેશ આલેખ્યો હતો. બીજી સાહિત્યપરિષદ મુંબઇમાં ભરવાનું કાર્ય સાહિત્યસભાએ રા. રા. ઠાકોરલાલ હરિલાલ દેસાઇ, રા. રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારીઆ અને મને સોંપ્યું હતું. પ્રો. ગજ્જરના સમભાવે સાહિત્યપરિષદના કાર્યપ્રદેશ સંબંધીની મારી ભાવના વિશાળ થઇ અને મેં એનું આલેખન પહેલી પરિષદના રીપોર્ટના આમુખમાં કર્યું છે. આ વિશાળ સ્વરૂપને બીજી પરિષદના પ્રમુખ રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે અને સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજીએ સમર્થન આપ્યું હતું પણ રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીએ સમાલોચકમાં એ વિશાલતાપ્રત્યે વિરોધ દર્શાવ્યો હતો. રાજકોટમાં પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોર અને બીજા વિદ્વાનોએ એ વિશાલતાને પોષી હતી. પણ વડોદરામાં મૂળની સંકુચિત ભાવનાનો પુનઃ સ્વીકાર થયો હતો. રા. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવને પોતાનો ગુજરાતની ભૂસ્તરરચનાનો નિબંધ છિન્નભિન્ન કરી નાંખી જુદે નામે રજુ કરવો પડયો હતો કારણ કે સાહિત્યની પરિષદમાં વિજ્ઞાનને સ્થાન શી રીતે અપાય ! સુરત પરિષદમાં ચર્ચવાના વિષયોની યાદી પર પણ એ સંકુચિતતાનો પ્રભાવ પડયો હતો. આમ અત્યારે બે પક્ષ છે. નર્યા સાહિત્યને લગતા જ પ્રશ્નો એકલા વિદ્વાનો મળી ચર્ચે એવો એક મત છે. સાહિત્ય ઉપરાંત જ્ઞાનના સર્વે પ્રશ્નો વિદ્વાનો અને વિદ્યારસિકો ચર્ચે અને લોકસમુદાયને એમાં રસ લેતો અને સહાય આપતો કરે એ બીજો મત છે. બીજા પક્ષવાદીઓ આ સંસ્થા ગુજરાતનું સાર્વજનિક જીવન કેળવવાનું-તેના પાઠ શીખવવાનું સાધન પણ લેખે છે.

પહેલી પરિષદ વખતે રા. રા. પેસ્તનજી ખરસેદજી તારાપોરવાળાએ પ્રદર્શન ભરવાનું સુચવ્યું હતું પણ તે સુચનાનો અમલ નહોતો થઇ શકયો. મુંબઇમાં ગ્રંથવિક્રેતાઓ પાસે ગુજરાતી ગ્રંથોનું વિક્રય માટે પ્રદર્શન કરવામાં,

આવ્યું હતું. રાજકોટમાં પ્રદર્શન ટુંક વખતમાં મોટા પાયા ઉપર કરવામાં આવ્યું હતું. એમાં પ્રાચીન હસ્તલેખો, મુદ્રિત પુસ્તકો, શિલાલેખો, તામ્રલેખો સિક્કાઓ વગેરેનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો એટલું જ નહીં, પણ તેમના સંબંધી રસિક અહેવાલ પણ લખવામાં આવ્યો હતો. વડોદરામાં પણ નાતું સરખું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું હતું. સાથે ગુજરાતી વિદ્વાનો અને ગ્રંથકારોની છબીઓ તૈયાર કરવામાં આવી હતી. × સુરતમાં રાજકોટ અને વડોદરાને ધોરણે બને તો પ્રદર્શન કરવા કાર્યવાહકોનો વિચાર છે. ગુજરાતી ચિત્રકારોનાં ચિતરેલાં ચિત્રો ગુજરાતને લગતા ભિન્ન ભિન્ન વિષયો પરત્વે પ્રદર્શનમાં ભેગાં કરવાનો તેમનો અભિલાષ છે. સાથે અંગ્રેજી સંસ્કારો આપણા જીવન ઉપર પડયા તે અગાઉ જે પ્રકારની ચિત્રકલા ગુજરાતમાં પોષાતી હતી તેનો સંગ્રહ કરવા પણ ધારણા છે. ભાવનગર રાજ્યનો સિહોરમાં રાજમહેલ છે ત્યાં ભાવનગરના રાજવંશનાં ચિત્રો છે— હાલ તો લગભગ નષ્ટ થયેલાં છે પણ તેમની નકલો ઉતારી લીધેલી ભાવનગરના સંગ્રહસ્થાનમાં છે. એ ચિત્રો ગયા વર્ષના "ગુજરાતી" ના દીવાળીના અંકમાં છપાયાં હતાં. હમણાંજ પાલણપુરના નવાબઝાદાએ પોતાનાં રાજ્યનો ઇતિહાસ લખ્યો છે તેમાં પોતાના પૂર્વજોની છબીઓ આપી છે. આ વગેરે ઉપરથી પ્રાચીન કલાની સામગ્રી ગુજરાતમાં હયાત હોવાનું જણાય છે. તેને નાશ થતી બચાવી લોકાદરને પાત્ર કરવાનો ઉદ્દેશ છે. સચિત્ર હસ્તલેખોના સંગ્રહથી ગુજરાતના પ્રાચીન રીતરીવાજ, પહેરવેશ, અલંકાર, પ્રસાધન આદિનો પરિચય મેળવી શકાય છે. રાજકોટ પ્રદર્શનમાં વસંતવિલાસિકાની સચિત્ર હસ્તલિખિત પ્રત હતી. ચિત્રોપરથી ગુજરાતના તત્કાલીન જીવનનો આબેહુબ ખ્યાલ મળતો હતો.

ચિત્રકલાની બહેનપણી બીજી લલિતકલાઓ ગુજરાતના વ્યક્તિ અને

× વડોદરા પરિષદ વખતે રા. રા. જ. પુ. જોશીપરાએ 'સાક્ષરમાળા' લખી ગુજરાતના ગ્રંથકારો અને લેખકોનાં જીવન, છબીઓ અને કૃતિઓનો પરિચય કરાવ્યો હતો.

સાર્વજનિક જીવનમાં સંસ્કાર ભરે એવી યોજના વિચારવા પરિષદની ધારણા છે. સ્થાપત્ય અને મૂર્તિવિધાનનું હયાત સ્વરૂપ કેવું છે તેનું રેખાદર્શન રા. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવે ત્રીજી સાહિત્યપરિષદમાં કરાવ્યું હતું. સુરત પરિષદમાં પણ એ વિશે લેખ આવવાનો છે. ગુજરાતમાં એ કલાઓની જે સુંદર સમૃદ્ધિ છે તેનો બહુજ થોડાને ખ્યાલ છે.

સંગીતના વિશેષ સંસ્કારી અભ્યાસ અને પ્રસારણની ખાસ અગત્ય છે. બીજી પરિષદમાં રા. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથે એ વિશે નિબંધ વાંચ્યો હતો. રા. રા. ગણપતરાવ ગોપાળરાવ બર્વેએ પણ શ્રુતિઓ વિશે વિસ્તીર્ણ નિબંધ વાંચ્યો હતો. એમના શ્રુતિસ્વરસિદ્ધાંતની રા. રા. નરસિંહરાવે વસન્તમાં સમીક્ષા કરી હતી. સુરત પરિષદ વાસ્તે રા. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ ગુજરાતના સંગીત સાહિત્ય વિશે લખવાના છે. રતનદેવી નામની ઇંગ્લિશ સન્નારીએ ત્રીસ હિન્દુસ્તાની ગાયનો જેવા રસથી અંગ્રેજીમાં ઉતાર્યાં છે, મી. ફોક્ષ–સ્ટ્રેંગવે, મી. ક્લેમન્ટસ, ડે આદિ ઇંગ્લિશ સંગીતવિદોએ ભારતવર્ષના સંગીતશાસ્ત્ર વિશે જેવી ચર્ચા કરી છે તેવી ગુજરાતની સંગીતસમૃદ્ધિની થવી ઘટે છે. તે ઉપરાંત ગુજરાતમાં સંગીતનો ઉંચો શોખ ફેલાવવો ઘટે છે. ગુજરાતની રસિકતા ઉત્તેજવી અને પોષવી, એ પણ સાહિત્ય પરિષદનું એક કર્તવ્ય છે.

બંગીય સાહિત્ય પરિષદે કરેલા પ્રદર્શનનો અહેવાલ પ્રો. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરે 'સાહિત્ય પરિષદ વિશેના વ્યાખ્યાનો' નામના પોતાના ગ્રંથને છેડે આપેલો છે. એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા પ્રદર્શનને સારી રીતે ખીલવવાની અને તેને માટે સતત મહેનત લેવાની જરૂર છે.

પહેલી પરિષદમાં સસ્તું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવા અને તેની આવશ્યકતા વિશે બે નિબંધો વંચાયા હતા. ત્યાર પછી પરિષદે એ દિશામાં કાંઇ પ્રયાસ કર્યો નથી. પણ સંતોષની વાત છે કે સ્વામી અખંડાનંદે એ કાર્ય સફલતાથી પાર પાડ્યું છે. એમનાં નાનાં અનુસરણો પણ થતાં જાય છે.

બીજી પરિષદ મુંબઇમાં ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં યુનિવાર્સિટિના હોલમાં મળી હતી, રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે પ્રમુખસ્થાનેથી પ્રોત્સાહક

ભાષણ કર્યું હતું. અપભ્રંશસાહિત્ય પ્રત્યે લોકસમૂહનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. પદ્યરચનાનાં સ્વરૂપો વિશે એમનો નિબંધ પણ આવ્યો હતો. ગોવર્દ્ધનભાઇએ વખાણેલી વિદ્વત્તાની પ્રસાદી પહેલી બે પરિષદને મળી તે મળી. પછીની પરિષદો તે મેળવવા ભાગ્યશાળી નીવડી નથી.

રા. રા. નરસિંહરાવે અભિનયકલા વિશે વિસ્તૃત નિબંધ લખ્યો હતો. તેનો સારાંશ વસન્તમાં અને બીજી પરિષદના રીપોર્ટમાં છપાયો છે. સમગ્ર નિબંધ હજુ પ્રસિદ્ધ નથી થયો. પહેલી પરિષદમાં રા. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથે આપણાં નાટકો વિશે નિબંધ વાંચ્યો હતો. ત્યાર પછી રંગભૂમિના સંબંધમાં પરિષદ દ્વારા ચર્ચા થઇ નથી. સુરત પરિષદમાં રા. રા. રમણિક અ. મેહેતાનો રંગભૂમિના એક અંગ વિશે નિબંધ આવવાનો છે. સદ્ગત જીવાભાઇ અમીચંદ પટેલે 'ગુજરાતી' માં વર્તમાન રંગભૂમિ વિશે લેખમાલા લખી હતી. તે છુટી પુસ્તકાકારે પ્રગટ થવી ઘટે છે. દક્ષિણમાં નાટકકારોનું જુદું જ સંમીલન મળે છે. વડોદરામાં રૂ. ૫૦૦૦) ખરચી રોપદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન પરિષદ તરફથી ભજવવામાં આવ્યું હતું. આ કાર્ય તરફ વિરોધ ઉઠ્યો હતો. પણ સાહિત્યરસિકો સાહિત્યના કેટલાક ઉત્તમ પ્રસંગો અભિનયથી અને સંગીતથી પરિષદ વખતે ભજવી બતાવે તો સાહિત્યના સંસ્કારો વિસ્તારથી ફેલાય ખરા.

રા. રા. છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળે ગુજરાતી અક્ષરોના રૂપાન્તર વિશે લેખ લખ્યો હતો પણ પ્રાચીન ગુજરાતી ગ્રંથો વાંચવામાં મદદરૂપ થઇ પડે એવાં કોષ્ટકોના અભાવે એ લેખની મહત્તામાં ન્યૂનતા આવી છે.

બીજી સાહિત્યપરિષદમાં સદ્ગત ગોવર્દ્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીનું સ્મારક કરવા ઠરાવ થયો હતો. લાખ રૂપીઆ ભેગા કરી એમાંથી અમુક વિષયો પર પુસ્તકો લખાવવાની ધારણા હતી. પણ એવડું મોટું ફંડ કરી શકે એવા જે આગેવાનો હતા તેમને અણધારી આસમાનીસુલતાની જોવી પડી એટલે એ સ્મારક જન્મનાં જ અવસાન પામ્યું છે.

ત્રીજી સાહિત્યપરિષદ રાજકોટમાં કોનોટ હોલમાં ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં મળી. આ પરિષદમાં રાજાઓ અને અંગ્રેજ અમલદારોએ પણ ભાગ લીધો

હતો. ગોંડળનાં રાણી સાહેબે પરિષદનું સ્વાગત કર્યું હતું. કાઠીયાવાડમાં તે વખતે ગવર્નરના એજંટ મીં. હિલ (હાલ વાયસરોયની એક્ષિક્યુટિવ કાઉન્સીલના સભાસદ) હતા તેમણે પરિષદ અને પ્રદર્શનમાં આગેવાની લીધી હતી. અંગ્રેજ અમલદારોની સામિલગિરીના શાશ્વત ચિહ્ન રૂપે તેઓએ થોડુંક ભંડોળ ભેગું કરી તેના વ્યાજમાંથી પરિષદ દ્વારા સૂચિત વિષયપર લખાયેલા સારા નિબંધને ચંદ્રક આપવાની વ્યવસ્થા કરી આપી હતી.

રાજાઓએ પણ ઉદાર મદદ આપી પરિષદ ભંડોળ ફંડ સ્થાપી આપ્યું હતું. આ ફંડથી પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ માટે ગુજરાતમાં ચોથી સંસ્થા થઇ. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ધી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, વડોદરા રાજ્ય ઉપરાંત આ ફંડ થયું હતું. એ ફંડમાંથી પ્રો. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ રચિત ' બ્રિટીશ હિન્દનું રાજ્ય બંધારણ, ' નવલરામ પ્રણીત ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ એ બે ગ્રંથ છપાયા છે. રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવેએ તૈયાર કરેલ મેકડોનલ પ્રણીત સંસ્કૃત સાહિત્યના વૃત્તાંતનો ગુજરાતી તરજુમો છપાવાનો છે.

પરિષદના પ્રદર્શનમાં આવેલી ગુજરાતી ચોપડીઓનું પરિષદપુસ્તકાલય સ્થાપવામાં આવ્યું છે. એ પુસ્તકાલય ક્યાં સ્થાયી કરવું તેનો નિર્ણય ન થવાથી હાલ સંગ્રહ અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીમાં છે. પરિષદ એક કમિટી નીમી બે પરિષદના અંતરાળમાં જેટલાં પુસ્તકો પ્રગટ થાય તેનાં તટસ્થ અવલોકન કરાવે તો પરિષદ પુસ્તકાલયનો સંગ્રહ વધે અને ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસ પર એનો પ્રભાવ પડે. પણ આપણે ત્યાં કાર્યવાહકો થોડા છે અને કામ ઝાઝું છે એટલે હાલ તો આશા ખપુષ્પવત્ છે. છાપખાનાંઓને પોતાને ત્યાં છપાતી દરેક ચોપડીની અમુક નકલ સરકારમાં આપવી પડે છે, તો પરિષદપુસ્તકાલય માટે સરકાર એક ચોપડી વધારે લે, એવી તજવીજ કરવા જેવું છે.

કૉલેજોના શિક્ષણમાં ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસને સ્થાન આપવાનો પ્રશ્ન બીજી પરિષદમાં ઉપસ્થિત થયો હતો. રા. રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારીઆએ એ સંબંધમાં લેખ વાંચ્યો હતો. રાજકોટ પરિષદમાં રા.

રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાએ "યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીને સ્થાન" એ વિશે નિબંધ વાંચ્યો હતો. વડોદરામાં માતૃભાષાદ્વારા કેળવણી આપવાના સવાલ ઉપર ચર્ચા થઇ હતી. હજુ આ દિશામાં સતત પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે. હાલમાં યુનિવર્સિટી તરફથી એમ. એ. ના વિદ્યાર્થીઓ માટે અમુક અમુક વિષયો ઉપર ભાષણો અપાય છે. આ ભાષણમાળામાં ગુજરાતી સાહિત્યને સ્થાન અપાવા પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે.

નવી ગુજરાતી વાંચનમાલાનું અવલોકન રાજકોટ પરિષદમાં પ્રો. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટે કર્યું હતું. એ સંબંધમાં કેટલાક સુધારા સુચવવા વાંચનમાલા કમિટી નીમવામાં આવી હતી. આ કમિટીના પ્રયાસથી કેટલાક સુધારા થયા હતા તેમ જ વાંચનમાલાની કિંમત સરકારે ઘટાડી હતી. હજુ એ દિશામાં વિશેષ પ્રયાસની જરૂર છે.

ગુજરાતની કેળવણી અને કેળવણી માટેના ગુજરાતી ગ્રંથો સંબંધમાં પરિષદને હજુ ઘણું કરવાનું છે. સુરતમાં સ્ત્રી કેળવણીના અભ્યાસક્રમ વિશે ચર્ચા કરવાનો કાર્યવાહકોનો ઇરાદો છે.

રાજકોટ પરિષદના પ્રમુખપદે સ્વ. દી. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇની પસંદગી થવાથી ગુજરાતમાં મોટો કોલાહલ મચ્યો હતો. સાહિત્ય-પરિષદના પ્રમુખ એકલા સાક્ષરોમાંથી પસંદ કરવા કે ગુજરાતના વિદ્વાન આગેવાનોમાંથી પસંદગી કરવી ? એ પ્રશ્નનું રાજકોટે નિરાકરણ કર્યું. કે સાક્ષરો ઉપરાંત સાક્ષર નહીં એવા અગ્રણીઓને એ હિલચાલના સુકાની બનાવવામાં અનેકધા લાભ છે.

પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવે ગુજરાતના સંસ્કૃતસાહિત્ય વિશે નિબંધ વાંચ્યો હતો અને એ પ્રદેશ પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કર્યો હતો. રા. બ. રમણભાઇએ ગુજરાતી ભાષાના આરંભ વિશે ઘણી ઉપયોગી માહિતી અને સામગ્રીથી ભરપુર નિબંધ વાંચ્યો હતો. રા. રા. ડાહ્યાભાઇ દેરાસરીએ કાન્હડદે પ્રબંધ ઉપર નિબંધ વાંચ્યો હતો. રા. રા. છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળે મરૂના બાલ ઓકાની બોલીના વ્યાકરણ વિશે લેખ લખી મોકલ્યો હતો.

રા. રા. નરસિંહરાવે એ સમર્થ નિબંધો લખ્યા હતા. પ્રેમાનંદનાં નાટકો વિશે અને ભરતખંડ માટે એક ભાષા વિશે. એક ભાષાની ચર્ચા પાછી વડોદરામાં થઇ હતી. એ પ્રશ્ન પરત્વે વિવિધ દૃષ્ટિબિન્દુ રજુ કરાવી પરિષદે એને ગુજરાતને રોશન કર્યો છે: આ ઉપરાંત ત્રીજી પરિષદમાં ઘણા સારા નિબન્ધો આવ્યા હતા.

ત્રીજી પરિષદ વખતે પરિષદના કાર્યવ્યવહારને નિયમિત અને ધોરાસર રચવામાં આવ્યો હતો. નિબંધો તપાસવા સાક્ષરકમિટિ નીમવામાં આવી હતી. સાક્ષર શબ્દ સાથે વિરોધ ઉઠવાથી એ કમિટિ હવે નિરીક્ષક કમિટી કહેવાય છે. પરિષદનું બંધારણ ઘડવા એક કમિટી નીમવામાં આવી હતી. કમિટીનું તૈયાર કરેલું બંધારણ વડોદરામાં રજુ કરવામાં આવ્યું હતું અને પાંચમી પરિષદ વિખરાય ત્યાં સુધી તેને અમલમાં મુકવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો. સુરતમાં એ બંધારણમાં કેટલાક ફેરફાર થશે. ચોથી પરિષદના રીપોર્ટમાં એ બંધારણ છપાયેલું છે.

રાજકોટમાં પરિષદવ્યાખ્યાનમાલાની યોજના કરવામાં આવી હતી. આ યોજનાને આશ્રય અનેક વિદ્વાનોએ આપવા કબુલ્યું હતું. પણ એ યોજના સહેજ પણ સફલ હજુ લગી થઇ શકી નથી. વિદેહ હરજીવન ભગવાનજી શુકલે રાજકોટમાં કર્નલ વોકરના સમયનું કાઠીઆવાડ એ વિષયની વ્યાખ્યાનમાલાનું એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. રા. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવે પોતાનાં વ્યાખ્યાનો તૈયાર કર્યાં હતાં. એ વ્યાખ્યાનમાલાને સજીવન કરવાની ખાસ જરૂર છે. જ્ઞાનના અનેક નવા પ્રદેશો એથી આપણા સાહિત્યમાં ઉમેરાશે એટલુંજ નહીં પણ વ્યાખ્યાનો દ્વારા જ્ઞાનની લ્હાણી વધારે વિસ્તારમાં થઇ શકશે.

ચોથી પરિષદ વડોદરામાં ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં મળી. પ્રમુખસ્થાને રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ બિરાજ્યા હતા અને સ્વાગતમંડળના પ્રમુખ શ્રીમંત સંપતરાવ ગાયકવાડ હતા. નામદાર ગાયકવાડ સરકારે પણ એમાં હાજરી આપી હતી. ગુજરાતી અને મરાઠી સાહિત્ય સમૃદ્ધ કરવા એઓ નામદારે એક મોટી રકમ અલગ તે વખતે કાઢી હતી.

રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીએ કાવ્યસમ્પત્તિનું દિગ્દર્શન વિદ્વત્તાથી કરાવ્યું હતું. રા. બ. રમણભાઇએ ગુજરાતી ભાષાના બન્ધારણ ઉપર નિબંધ વાંચ્યો હતો. રા. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવે ગુજરાતના ભૂસ્તરના કેવા કેવા ફેરફારો થયા છે તે દર્શાવવા નકશાઓ તૈયાર કર્યાં હતા. સાહિત્ય પરિષદમાં વિજ્ઞાનને વડોદરામાં સ્થાન ન મળવાથી એમણે એમના લેખનું નામ 'સૃષ્ટિસૌન્દર્ય; તેની સાહિત્યપર અસર એવું રાખ્યું હતું. આ ઉપરાંતના બીજા નિબન્ધોનો ઉલ્લેખ આગળ થઇ ગયો છે.

બીજી પરિષદ વખતે ઘણા કવિઓ સાહિત્યપરિષદમાં પોતાની કવિતાઓ ગાવા ઇંતેજાર હતા. મરાઠી અને હિન્દી સાહિત્યસંમીલનમાં પરિષદને લગતી અથવા નવી રચેલી સાદી કવિતાને સ્થાન આપવામાં આવે છે. પરંતુ મુંબઇની પરિષદના કાર્યવાહકોએ તેનો નિષેધ કર્યો હતો. રાજકોટમાં એ નિષેધ કાયમ રહ્યો હતો. વડોદરામાં લિખિત અને રા. રા. રણછોડભાઇની કવિતાઓ ગવાઇ હતી. આ પ્રશ્ન વિકટ છે. કવિતાના આપણે ત્યાં બે ત્રણ નિરાળા પક્ષ છે. તેમની વચ્ચે વિરોધ છે. પરિષદમાં કવિતાને સ્થાન અપાશે તો વિરોધ વધવાનો વધારે સંભવ છે. વિષયોના અભ્યાસ કરી શિષ્ટ વિદ્વત્તાપૂર્ણ લેખો કે પુસ્તકો લખવા કરતાં ગુજરાતના યુવાનો કવિતા લખવા વધારે પ્રેરાય છે, એવા સખ્ત આક્ષેપ આગેવાન વિદ્વાનો અને પત્રોના તંત્રીઓ કરે છે. પરિષદમાં કવિતાને સ્થાન મળ્યું તો તે એટલી બધી આવીને પડશે કે બીજી શાસ્ત્રીય ચર્ચાને માટે અવકાશ જ રહેશે નહીં, તેમ પરિષદને યોગ્ય વિષયોના અભ્યાસ તરફ યુવાનોની વૃત્તિ વળશે પણ નહીં.

બીજી સાહિત્યપરિષદ વખતે રા. રા. અરદેશર ફરામજી ખબરદારે 'ગુણવંતી ગુજરાત'નું કાવ્ય રચ્યું હતું. ત્રીજી પરિષદ વખતે રા. લલિતે 'અમે તો કાઠીયાવાડી ' વાળું કાવ્ય રચ્યું હતું.

વડોદરામાં પાદપૂર્તિનો વિનોદ માણવામાં આવ્યો હતો.

કાવ્ય જેવો જ સવાલ ભાષણોનો છે. બીજી પરિષદમાં એનો નિષેધ

કરવામાં આવ્યો હતો. ત્રીજી પરિષદમાં એને માટે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. દરેક ભાષકને પોતાનું નામ આગળથી નોંધાવવું પડતું હતું. પ્રત્યેકને માટે અમુક સમય નિયત કરવામાં આવ્યો હતો. ભાષણોના મુદ્દા આગળથી કમિટિને બતાવવા પડ્યા હતા. વડોદરામાં આટલી સખ્તાઇ ન હોતી. હજુ આ પ્રશ્નનું સંતોષકારક નિરાકરણ થયું નથી. બીજા મેળાવડામાં ગમે તેમ બોલી જાય તો ચાલે પણ આંહિ વિદ્વત્તા, અભ્યાસ અને અનુભવના સંસ્કારવાળું સમયોચિત ભાષણ જોઇએ. એવાં ભાષણોની નોંધ લેનાર ન હોય તો તે પ્રગટ થઈ શકતાં નથી. ગોવર્દ્ધનરામના ઉપસંહારનો સારાંશ પ્રજાબંધુમાં છપાયેલો હતો તે પહેલી પરિષદના રીપોર્ટમાં છાપવામાં આવ્યો છે. રા. કેશવલાલ ધ્રુવના અને દી. બ. અંબાલાલના ઉપસંહાર નોંધ નહીં હોવાથી પ્રગટ કરી શકાયા નથી.

રાજકોટ પરિષદ વખતે સ્પર્ધાથી લખાયેલા ઉત્તમ નિબંધને ચંદ્રક આપવા અમુક રકમ રાજકોટના અંગ્રેજ અમલદારોએ આપી હતી, અને ગોંડળના નામદાર ઠાકોર સાહેબે તેને રૂ. ૨૦૦) આપવા કૃપા બતાવી હતી. પણ બે વખત વિષયની જાહેરાત આપ્યા છતાં એકે નિબંધ આવ્યો નથી. સુરત પરિષદના વ્યવસ્થાપકોએ રૂ. ૫૦૦–૫૫૦ નાં ઇનામો કાઢી સાહિત્ય અને કેળવણીને લગતા વિષયો ઉપર નિબંધો મંગાવ્યા છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટિ અને શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા વેતન આપી નિબંધો અને ગ્રંથો લખાવે છે તો પછી સાહિત્ય પરિષદે આવી રીતે, ચંદ્રક આપીને અથવા પરિષદ ભંડોળ ફંડ સ્થાપી એ બે સંસ્થાઓના કામમાં સામિલ થવું એ કેટલાકને દુરસ્ત નથી લાગતું.

સાહિત્યપરિષદમાં જે નિબંધો આવે છે તેમાંના બહુ જુજ ઉત્કૃષ્ટ છે. થોડા અભ્યાસે સામાન્ય વિચારોથી ભરેલા ઘણા આવે છે. તેમનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે કે પરિષદમાં વાંચવા દેવામાં ન આવે તો લેખકોને ઓછું આવે છે અને પરિષદથી તેઓ રીસાઇ બેસે છે. પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને પરિષદના ગૌરવને અનુરૂપ લેખ લખવો જોઇએ એવું ઘણા પ્રતિષ્ઠિત લેખકોના પણ ધ્યાનમાં રહેતું નથી. કૌટુંબિક કે શારીરિક અથવા

એવી કોઇ ઉપાધિને લીધે ઘણી વાર વિદ્વાનો પોતાના નિબંધો મોકલી શકતા નથી. યુવાન નવા અભ્યાસીઓ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં ઉભા થતા નથી એટલે ઘણીવાર સાહિત્યપરિષદ માટે લખાયેલા નિબંધોમાંથી બહુજ થોડા ગુર્જર સાહિત્યસંપત્તિને ભૂષણ રૂપ થઇ પડે છે. સારા નિબંધો આવે માટે વડોદરામાં સાહિત્યપરિષદનું બંધારણ ઘડતી વખતે એક એવી કલમ મુકવામાં આવી હતી કે, સાહિત્યપરિષદ મળવાની હોય તેના ૭ મહિના અગાઉ પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓએ અમુક વિષયો પસંદ કરી પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોને સોંપવા અને પરિષદ માટે આવેલા બીજા લેખો છપાય, કે ન છપાય પણ આ વિદ્વાનોના લેખો છાપવા જ અને દરેકને તેના લેખની ૫૦૦ નકલ આપવી. આ નિયમનું પાલન આગામી સુરત પરિષદ માટે થયું નથી.

સાહિત્યપરિષદમાં અનેક નિબંધો આવે છે. નિબંધોના ગુણ, વિષય અને વાચક નાના પ્રકારનાં હોય છે. શ્રોતાઓને એવા શ્રવણથી કંટાળો આવે છે અને જોઇએ તેવું ધ્યાન અપાતું નથી. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી પરિષદનો કાર્યવ્યવહાર વિભાગી કરવાની સુચના થાય છે. કેટલાક હાલમાં એ સુચનાનો અમલ કરવાની તરફેણમાં નથી. બંગીય સાહિત્યસંમીલનમાં ચાર વિભાગથી કાર્યવ્યવહાર ચાલે છે; સાહિત્ય, ઈતિહાસ, વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન.

સાહિત્યપરિષદ માટે કાયમનું વ્યવસ્થાપક મંડળ જોઇએ કે નહીં? સાહિત્યપરિષદે સંમીલન રૂપે રહેવું ઇષ્ટ છે કે સાથે સાથે કાયમ સંસ્થાના રૂપમાં પણ મૂર્તિમંત થવું ઇષ્ટ છે? આ પ્રશ્નો હાલ ચર્ચાય છે.

અમદાવાદની સાહિત્યસભાએ અમદાવાદ અને મુંબઇમાં સાહિત્યપરિષદ મેળવી. રાજકોટમાં કાઠીઆવાડ સમસ્ત તરફથી પરિષદ મળી. વડોદરામાં સમસ્ત ગાયકવાડી રાજ્ય તરફથી મળી. સુરતમાં સુરતના વતનીઓ તરફથી મળશે.

પહેલી બે પરિષદના મંત્રીઓ સાહિત્યસભાએ નીમ્યા હતા. બીજી પરિષદની પૂર્ણાહુતિ વેળાએ રા. બ. રમણભાઇ અને રા. હાકોરલાલ હરીલાલ દેસાઇ પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓ નીમાયા. ત્રીજી અને ચોથી પરિ-

ષદમાં રા. બ. રમણભાઇ, પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવ અને પ્રો. બ. ક. ઠાકોર મંત્રીઓ નીમાયા હતા. મંત્રીઓ સિવાય પ્રમુખ અને સભાસદોવાળું વ્યવસ્થાપક મંડળ નીમવાની સુચના કેટલેક સ્થળેથી થાય છે.

અમદાવાદની સાહિત્યસભાએ સાહિત્યપરિષદ મેળવી એટલે સુરત, રાજકોટ, અને ભરૂચમાં સાહિત્યસભાઓ સ્થપાઇ. મુંબઇમાં ગુર્જરસભા પોતાના વિશાળ કાર્યપ્રદેશમાં ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રસારણ અને ઉત્કર્ષની ચર્ચાને પણ સ્થાન આપે છે. આ સર્વેના કાર્યવ્યવહારનો વૃતાંત લખવા જેવો છે.

સાહિત્યપરિષદ સંબંધી ગુજરાતી ભાષામાં કેટલુંક ખાસ સાહિત્ય ઉભું થયું છે. રા. બ. રમણભાઇનું અમદાવાદ પરિષદનું સ્વાગત કરતી વખતનું ભાષણ; ભરૂચસાહિત્યસભા સન્મુખ એમણે આપેલું ભાષણ પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોરનાં સાહિત્યપરિષદ વિશેનાં ત્રણ વ્યાખ્યાનો; ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીના મણિમહોત્સવના પ્રસંગે દી. બ. અંબાલાલે આપેલું ભાષણ—(આમાં પરિષદનો ઉલ્લેખ નથી પણ પરિષદના પ્રશ્નોનો સ્પર્શ છે). વસંતમાં અવારનાર પ્રો. ધ્રુવે લખેલા લેખો, મરાઠી અને હિન્દી સાહિત્ય સંમીલનોના વૃત્તાંત અવારનવાર માસિકોમાં પ્રગટ થાય છે. ગુર્જરસભામાં ગયે વર્ષે સાહિત્યપરિષદ વિશે રા. રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ ચર્ચા કરી હતી. તેનો અહેવાલ સમાલોચકમાં છપાયો છે.

બંગાળામાં સાહિત્યસંમીલન નિયમિત દર વર્ષે મળે છે. આ વર્ષે વર્ધમાનમાં (Burdwan) આઠમું સંમીલન મળ્યું છે. મરાઠી સાહિત્યસંમીલન નિયમિત નથી મળતું પણ આ વર્ષે મુંબઇમાં મળવાનું છે. હિન્દી સાહિત્ય સંમીલન દર વર્ષે મળે છે.

ચારે પરિષદોના રીપોર્ટ છપાયેલા છે. પહેલો રીપોર્ટ સીલકમાં નથી. બીજો અને ત્રીજો ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાંથી અને ચોથો વડોદરામાંથી મળે છે.

ગુજરાતના સાર્વજનિક જીવનની સાહિત્યપરિષદ એ પહેલી મોટી

ગુજરાતી ભાષાનું હાલ જેટલું આપણે સેવન કરીએ છીએ તે આપણી પ્રગતિ માટે બહું ઓછું છે. આપણાં સાર્વજનિક શિક્ષણમાં ગુજરાતી ભાષાનો પ્રવેશ બે રીતે થઇ શકે (ક) ગુજરાતી ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપી શકાય તો અને (ખ) હાલના શિક્ષણ ક્રમમાં સર્વત્ર નીચેથી ઠેઠ ઉપર લગી એ ભાષાના અભ્યાસને સ્થાન આપી શકાય તો.

પહેલી વાત અત્યારે અશક્ય છે તેમ કેટલાક કારણસર ઇષ્ટ પણ નથી. બીજી વાત થઈ શકે એવી છે. એને કેવી રીતે વ્યવહારૂ સ્વરૂપ આપવું તે વિષે સુચના કરવા સુરતની સાહિત્ય પરિષદે એક કમિટિ નીમી છે.

૨. રાષ્ટ્રજીવન માટે વાંછના જગાડનાર ઇતિહાસ છે. પોતાના પરાક્રમોથી જેવી પ્રજા ઉત્તેજિત થાય છે, તેવી બીજી રીતે થઇ શકતી નથી. આપણાં પૂર્વજોનાં બુદ્ધિપ્રભાવનાં સ્વરૂપ અને માપ કાઢવાની ભલામણ સુરત સાહિત્ય પરિષદે કરી છે.

સંસ્કારિતા (culture) નીતિ અને સૌન્દર્યની સંસ્કારિતા દેશમાં એક સ્વરૂપ અને એક કક્ષાની જેમ જેમ થતી જાય; પ્રજાના જાતિસ્વભાવ ઇતિહાસ, વિકાસના પ્રમાણમાં સંસ્કારિતા ખીલે અને પ્રત્યેક પ્રજાજન એ સંસ્કારિતાથી સંપન્ન થાય તો રાષ્ટ્રની ઐકતા રચવમાં સંસ્કારિતિ મોટું સાધન બને છે.

સંસ્કારિતાનું એક અંગ ચિત્રકળા છે. પ્રજાની વાંછના, અભિલાષા, આશા, નિરાશા, યંત્રણા વગેરે ચિત્રકારની પીછીથી જન્મ પામી પ્રજાની સૌંદર્ય ભાવના પોષી, રાષ્ટ્રજીવનના પ્રસંગો પ્રત્યેક પ્રજાજનની દૃષ્ટિ સમક્ષ લાવી દેશના ઉત્કર્ષ માટે તેમનામાં લાગણી ઉત્તેજી શકે છે. પ્રજાની પોતાની ચિત્રકળા ન હોય; પોતાના જીવનમાંથી એ ચિત્રકળા જન્મે નહીં ત્યાં લગી આ બધું થઇ શકતું નથી.

સુરત સાહિત્ય પરિષદે ગુજરાતી ચિત્રકારોનાં ગુજરાતને લગતા ગુજરાતી વાતાવરણનાં ચિત્રો પ્રદર્શનમાં મંગાવી ઉક્ત વિચાર ગુજરાતને ચરણે ધર્યો છે.

સુરતની સાહિત્ય પરિષદની નાનાવિધની ન્યૂનતા હશે; જાણ્યે અજાણ્યે

એના કાર્યવાહકોથી સ્ખલનો થયાં હશે પણ આ ત્રણ વિચાર–જે વિચારો ગુજરાતના નવજીવનને પોષે એવા છે તેમના પ્રત્યે સમસ્ત પ્રજાનું લક્ષ એણે ખેંચ્યું એ એની ગુજરાતની નાની પણ મહત્વની સેવા છે.

ગુજરાતની પ્રગતિ જેમને ઇષ્ટ છે, અને એ પ્રગતિ સાધવા સાહિત્ય પરિષદ ઉપયોગી થાય એવું છે તો પછી પ્રજામાં એની પ્રતિષ્ઠા પડે, એના પ્રત્યે પ્રજાની મમતા જામે અને એની સાથે સહકાર્ય કરવા પ્રજાજનો પ્રેરાય એ દૃષ્ટિથી એનું કાર્ય નિરીક્ષવું અને પરીક્ષવું જોઇએ. એના કાર્યવ્યવહારમાં વ્યક્તિગત સ્ખલનો થયાં હોય તો ઉદારતાથી તેમની ઉપેક્ષા કરી ગુજરાતની જે સેવા એનાથી થઇ હોય તે મોખરે લાવવી જોઇએ અને હજુ પણ ગુજરાતની એનાથી જે સેવા થઇ શકે તે મમતાથી અને ઉમળકાથી બતાવવી જોઇએ.

વ્યક્તિ મૃત્યુશીલ છે. તેમનાં માનાપમાન ક્ષણિક છે. ગુજરાત ચિરંજીવ છે. ગુજરાતી પ્રજાની પ્રગતિ ક્ષણિક નહીં પણ ક્ષણે ક્ષણે વધતી જવી જોઇએ. ગુજરાતની પ્રગતિ સાધવામાં સાહિત્યપરિષદ જેમ જેમ ઉપયોગી થતી જશે, તેમ તેમ વ્યક્તિઓની વિરોધી સ્વાર્થવૃત્તિઓ સહાનુભૂતિ અને સહકાર્યની વૃત્તિમાં પલટાઇ જશે એવી અમને આશા છે.

કેળવણી વિષે ટુંકાં ટિપ્પણો.

૧

અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન આધુનિક સમયમાં ઉપયોગી ગણાય છે. તે રાજભાષા છે એટલુંજ નહીં પણ વિશ્વભાષા જેવી છે. દેશપરદેશમાં ગમે ત્યાં દુનીઆમાં જાઓ ત્યાં એ ભાષા આવડતી હશે તો ઘણી અગવડો ભોગવવી નહીં પડે. ગુજરાતી જેવા વેપારી લોકોમાં એ ભાષાનો વિસ્તૃત પ્રસાર થવાની ખાસ અગત્ય છે. ગુજરાતના જે લોકો વેપાર અને ઉદ્યોગમાં પડેલા છે તેઓ અંગ્રેજી ભાષા અને તેમાં લખાયેલા સાહિત્યથી વાકેફગાર હોત તો આજે એમણે વેપારમાં પરદેશી વેપારીઓને હંફાવી દીધા હોત અને દુકાનદારી કરી

નિર્વાહ કરે છે તેને બદલે વણિગ્રાજની પ્રતિષ્ટા પામ્યા હોત; અને હિંદુસ્થાનમાં આજે કેટલાએ નવા ઉદ્યોગો એમને હાથે ચાલતા હોત. યુરોપના વર્તમાન મહાવિગ્રહને લીધે ઘણી વસ્તુ આપણા દેશમાં આવતી બંધ થઇ ગઇ છે એટલે તેમની મોંઘવારી આપણા અનેક સુખ સગવડનો ભંગ કરે છે તે દિવસ તો ન આવત. ગુજરાતમાં જ્યાં જ્યાં નિશાળો હોય ત્યાં ત્યાં અંગ્રેજી શીખવવાની તજવીજ સરકારે અથવા ધનાઢ્ય ગુજરાતીઓએ કરવાની ખાસ અગત્ય છે. આ સંબંધમાં બે ત્રણ સંથાઓમાં અંગ્રેજી દાખલ કરવાના પ્રશ્ન વિશે ટુંકી ચર્ચા આ પરિચ્છેદનો વિષય છે.

૬. પ્રાથમિક નિશાળોમાં ગુજરાતી સાતમી ચોપડી લગી શીખવાય છે. જેમને અંગ્રેજી શીખવું હોય છે તેઓ ચોથી ચોપડી પુરી કરી અંગ્રેજી નિશાળોમાં જાય છે અને ત્યાં અંગ્રેજીની સાથે બીજા વિષયો શીખે છે. આમાંના ઘણા વિષયો હાઇસ્કુલમાં તેમને પાછા અંગ્રેજી મારફત શીખવા પડે છે એટલે એમની શક્તિ ખીલવાને બદલે કરમાવાનો વધારે સંભવ રહે છે. હવે સાત ચોપડીવાળી નિશાળોમાં અંગ્રેજી બીજી ભાષા તરિકે પાંચમી ચોપડીથી શીખવાય તો વિદ્યાર્થી સાતમી ચોપડીની સાથે ત્રીજી અંગ્રેજી ચોપડી પુરી કરશે. આ વિદ્યાર્થી હાઇસ્કુલમાં દાખલ થયા પછી તેનું અંગ્રેજી સહેજ કાચું લાગે તો તેનાપર અધિક ધ્યાન આપવાથી ચારને બદલે ત્રણ વર્ષમાં સુખેથી મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરી શકે. ભાવનગર શહેરમાં ગુજરાતી નિશાળમાં અંગ્રેજી બીજી ભાષા તરિકે શીખવાય છે તેમ ચોથી ચોપડીમાંથી ઉઠી ઍંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કુલમાં ભણનારા પણ છે. ચોથા ધોરણમાં બન્ને નિશાળમાંથી આવનારા વિદ્યાર્થીઓમાં ગુજરાતીવાળા બીજા બધા વિષયોમાં હુશીઆર હોય છે માત્ર અંગ્રેજીમાં કાચા હોય છે. ઍંગ્લો વર્નાક્યુલરમાંથી આવનારા અંગ્રેજીમાં પ્રવિણ હોય છે ત્યારે બીજા વિષયોમાં કાચા હોય છે.

ગુજરાતી નિશાળ અને હાઇસ્કુલ વચ્ચે એકદિલી હોય તો જે કાંઇ ખામીઓ આ વ્યવસ્થામાં રહેવાનો સંભવ છે તે દુર થઇ શકે. હાઇસ્કુલમાં જે વિદ્યાર્થીઓ આવી રીતે શીખીને ગુજરાતી નિશાળમાંથી આવે ત્યારે

તેમનું અંગ્રેજી શિક્ષણ સંગીન કરવા ખાસ વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ. એથી શિક્ષકનું કામ વધવાનું નથી. વર્ગમાં શીખવવાના બીજા વિષયોમાં વિદ્યાર્થી કાબેલ હોવાથી એ રીતે જે વખત બચે તે અંગ્રેજી પાકું કરવામાં ગાળવાનો છે. વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિ પણ ખીલેલી હોવાથી અંગ્રેજી પાકું કરતાં તેને વાર નહીં લાગશે. બીજો ફેરફાર કરવાનો તે ગુજરાતી નિશાળના હેડમાસ્તર તરિકે ગ્રેજ્યુએટની નીમણુક થવી જોઇએ. આવા ગ્રેજ્યુએટને એક વર્ષ ટ્રેનીંગ કૉલેજમાં તાલીમ આપવાની જરૂર છે. આવા ટ્રેન્ડ ગ્રેજ્યુએટ હેડ માસ્તર હશે તો નિશાળમાં અંગ્રેજી કાચું રહેવાનો સંભવ નહીં રહેશે. આવી સંકલના થવાથી વિદ્યાર્થીઓની બુદ્ધિ ખીલશે અને મેટ્રીકની પરીક્ષા ઓછા વર્ષમાં અને વધારે સંગીન જ્ઞાનથી તેઓ આપી શકશે.

ખ ગુજરાતમાં સંસ્કૃત પાઠશાલાઓની સંખ્યા સારી પેઠે છે. માત્ર સંસ્કૃત શીખીને તેઓ પોતાનો નિર્વાહ યથાર્થ કરી શકતા નથી. પણ જો તેઓ ત્રણ ચાર ચોપડી અંગ્રેજીની શીખ્યા હોય તો તેમને ઘણો લાભ થાય. (૧) હાઇસ્કુલમાં સંસ્કૃત શિક્ષક તરિકે તેઓ કામ કરી શકે. (૨) પાઠશાલામાંથી નીકળ્યા પછી શાસ્ત્રી તરીકે કામ કરતા હોય ત્યારે અંગ્રેજી જ્ઞાન વધારી શકે તો અંગ્રેજી વિદ્યા અને સંસ્કૃત વિદ્યાનો મુકાબલો કરવાથી એમના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થાય. એવી સ્થિતિમાં તેઓ અંગ્રેજી ભણેલાઓ પાસે સન્માન મેળવી શકશે.; અને એ રીતે પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારી શકશે. (૩) સારા સંજોગ પ્રાપ્ત થતાં પોતાનું અંગ્રેજી જ્ઞાન વધારવાની જેમને વૃત્તિ થાય તેઓ થોડું અંગ્રેજી ભણેલા હશે તો તેમ કરી શકી પોતાની સ્થિતિ સુધારી શકશે.

હાઇસ્કુલો અથવા એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કુલોમાં અંગ્રેજી માત્ર શીખવા તેઓ જઇ શકે એવો બંદોબસ્ત હોય અથવા રાત્રીશાળા દ્વારા અંગ્રેજી તેમને શીખવી શકાય તો ઉપર વર્ણવેલ લાભ થાય.

ગ. પુરૂષોની અને સ્ત્રીઓની ટ્રેનીંગ કૉલેજમાં અંગ્રેજીનું શિક્ષણ દાખલ કરવાની અગત્ય છે. અંગ્રેજી સાહિત્ય વિશાળ છે. ગુજરાતી સાહિત્યની

હાલની કંગાળ સ્થિતિમાં શિક્ષકો અંગ્રેજી અથવા સંસ્કૃત સાહિત્યના પરિચયમાં હોય તો તેમની બુદ્ધિ નિરંતર ખીલતી રહેવાનો સંભવ છે. જે શિક્ષકની બુદ્ધિ ખીલતી રહે તે દેશના બાલકોનું શિક્ષણ ઉત્તમ કરી શકે એ નિઃસંદેહ છે. અત્યારે આપણા દેશમાં જે રાજકીય અને આર્થિક વ્યવસ્થા કે ઉથલપાથલ થતી જાય છે, તેમાં રસ લેવો હોય અથવા સામીલ થવું હોય તો અંગ્રેજી સાહિત્યના જ્ઞાનની અગત્ય છે. આપણા દેશના ભવિષ્ય માટે જે અભિલાષો આપણા સુશિક્ષિત વર્ગમાં થનથનાટ કરી રહેલા છે તે જ્યાં લગી ગામડાઓમાં પણ આદર નહીં પામે ત્યાં લગી સમગ્ર રચના પાયા વીનાની થવાની દહેસત છે. ગામડાઓમાં જ્ઞાનનો પ્રદીપ મહેતાજી છે. તેનું જ્ઞાન જેમ વધારે અને સંગીન તેમ ગામડાની પ્રગતિ વહેલી અને વેગભરી થશે. શિક્ષકને અંગ્રેજી આવડતું હશે તો ગામડાઓમાં અંગ્રેજી શિક્ષણનું પ્રસારણ પણ વહેલું અને વધારે થઇ શકશે. આ ઉપરાંત ટ્રેનીંગ કૉલેજમાં પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીને ત્રણ ચાર અંગ્રેજી ચોપડી આવડતી હશે તો એક બે વર્ષમાં અંગ્રેજી પાકું કરી તે મેટ્રીક થઇ શકશે. એ રીતે પોતાની સ્થિતિ સુધારી શકશે. જો શિક્ષણ ખાતામાંજ રહેશે તો શિક્ષણને એના ઉંચા જ્ઞાનથી લાભ થશે.

૨.

જગતના ઇતિહાસમાં કોઇ દિવસ ન બનેલો બનાવ આપણા દેશમાં બને છે. આપણે આપણું શિક્ષણ જન્મભાષાદ્વારા નહીં પણ પરભાષાદ્વા લઇએ છીએ. આ પરભાષા આપણી ભાષા સાથે બીલકુલ સગપણવાળી નથી. બન્નેનાં વ્યાકરણ, રૂઢિ, રીતિ, આત્મા તદ્દન નોખાં છે. આવું છતાં આપણી જન્મ ભાષાનો ત્યાગ કરી એ ભાષા મારફત શિક્ષણ લેવું પડે છે તેનાં બે મુખ્ય કારણ છે. (ક) અંગ્રેજી રાજભાષા છે; એનું સાહિત્ય વિશાલ છે. જગતના નિરનિરાળા સાહિત્યના ઉત્તમ ગ્રંથોના એ ભાષામાં તરજુમા થયેલા છે. આધુનિક કાળમાં એ ભાષાના જ્ઞાનથી દુનીયામાં પુષ્કળ સગવડ પ્રાપ્ત થાય છે. (ખ) આપણી જન્મભાષા એને મુકાબલે દરીદ્ર છે. એના વ્યવહારનો પ્રદેશ

સંકુચિત છે. આવી સ્થિતિમાં નવમે વર્ષે આપણે જન્મભાષાના શિક્ષણનો ત્યાગ કરી અંગ્રેજી શીખવા માંડીએ છીએ અને એ ભાષાદ્વારા ઉંચામાં ઉંચું જ્ઞાન સંપાદન કરીએ છીએ. પરિણામ એ આવ્યું છે કે અમારી જન્મભાષા તરફ અમને મમતા નથી રહી. નિરંતર અમારે એનો ઉપયોગ હોવાથી અમે એને વળગી રહ્યા છીએ. અંગ્રેજીનું જ્ઞાન દેશમાં સર્વત્ર ન ફેલાયેલું હોવાથી અમારે એનો ન છુટકે વપરાશ રાખવો પડે છે. પણ સર્વે સુજ્ઞ વિચારકોને જન્મભાષાની અધમ સ્થિતિ સંતપ્ત કરે છે. તેની ખીલવણીની તેઓને અતિશય આવશ્યકતા લાગે છે. (૧) ભાષા એ પ્રત્યેક પ્રજાની સંસ્કૃતિનું માપ છે. આપણા સંસ્કારોના વિકાસ સાથે ભાષાનો પણ વિકાસ ન થાય તો પ્રજાના જીવનમાં જબરો અંતરાય પડી જાય. દરેકમાં વિચારક વર્ગ હોય છે તે ભાષા અને સાહિત્ય પર પોતાના વિચારોનો પ્રભાવ પાડે છે અને એ પ્રભાવ ભાષાદ્વારા પ્રાકૃત વર્ગપર પડે છે. હવે આપણે ત્યાં વિચારો અંગ્રેજીમાં જ થયા કરે--જન્મભાષામાં ન થાય, જન્મભાષાના વિકાસના પ્રેરક તે ન નીવડે તો આપણો પ્રાકૃત વર્ગ કેવી અધમ સ્થિતિમાં રહેવાનો ? વધારામાં આપણી પ્રજામાં બે ભાગ નિરાળા પડતા જવાના અને તેમની વચ્ચેનું અંતર રોજ વધતું જવાનું. આ સ્થિતિ ઉચિત છે ? સુખપ્રદ છે ? શાંતિજનક છે ? (૨) પોતાની જ ભાષાદ્વારા શિક્ષણ લેવાનું હોય તો બુદ્ધિને શ્રમ પડતો નથી. પ્રત્યેક પ્રજાની સર્વે ખાસિયતો તેમની ભાષામાં વસેલી હોય છે. એટલે એ ભાષાદ્વારા શીખતાં—બુદ્ધિને ખીલવતાં ઘણી સુગમતા પડે છે. કાચી વયમાં પરભાષા શીખવી પડે અને તે પણ પોપટની પેઠે, તો પછી બુદ્ધિનો વિકાસ સંકોચ પામે જ. વળી તે ભાષા જ શીખવામાં સાત આઠ વર્ષ અને તે પણ ખીલતા કૌમાર્યનાં અમૂલ્ય વર્ષો ગાળવાં પડે તો કુલ સરવાળે પ્રજાની જ્ઞાનવૃદ્ધિ હાનિ પામવાની. પ્રજાનો બુદ્ધિપ્રભાવ જેટલા ગૌરવથી પ્રકટવો જોઈએ તે આવી પરિસ્થિતિમાં પ્રકટતો નથી. (૩) પરભાષાનો ગમે તેટલો પ્રચાર વધે છતાં તે હંમેશ પર જ રહેવાની અથવા લાગવાની. પર પ્રત્યે જે વિરોધ

વખતે એવું ખરાબ ગુજરાતી વપરાય છે કે સંસ્કારી વિદ્યાર્થીની પણ ભાષા બગડી જાય. કોલેજોમાં તો બીલકુલ શીખવાતું નથી. માત્ર એમ. એ. માં ઐચ્છિક વિષય તરિકે એનું સ્થાન છે. એ રીતે પણ ઘણા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ તે શીખવા તત્પર થતા નથી. ગુજરાતી લઇને એમ. એ. થયેલા વિદ્યાર્થીનું ભવિષ્ય સુધરતું નથી પણ ઉલટું બગડે છે. સંસ્કૃત, ઇતિહાસ અથવા બીજા કોઇ વિષયથી તે પાસ થયો હોય તો પ્રોફેસર થવાનો સંભવ રહે છે પરંતુ ગુજરાતીવાળા એમ. એ. ને માટે ભાષાભિમાનની વૃત્તિના તર્પણ શિવાય બીજો લાભ નથી. નાનપણમાં જે ભાષાનો અભ્યાસ છોડી દીધેલો તેનો ઠેઠ મોટી ઉમરે શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવો એ સહેલું નથી. એ અભ્યાસ માટે જોઇતાં સાધનો તૈયાર કરવામાં મુંબઇ યુનિવર્સિટી, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ફાર્બસ સભા અને વડોદરા રાજ્યે બહુ જ બેદરકારી બતાવી છે. અધુરામાં પુરૂં આપણા જે વિદ્વાનો પરીક્ષકો થાય છે તે બહુ કડક છે અને પરીક્ષાનું ધોરણ બહુ ઉંચું રાખે છે. પોતાના જેટલી વિદ્વત્તાની અપેક્ષા પરીક્ષાર્થીઓ પાસે રાખે છે. આ સર્વ વસ્તુસ્થિતિમાં જલ્દી ફેરફાર થવાની જરૂર છે.

(૨) શિક્ષણ જ જન્મભાષાદ્વારા આપવું એ પ્રશ્ન વિકટ છે અને મતભેદવાળો છે. આમાં એક વાત થઇ શકે. નીચેથી શરૂઆત કરતાં આવવું. જે જે ન્યૂનતા હશે તે એટલા વખતમાં પુરાઇ જશે. પહેલાં ઍંગ્લો વર્નાક્યુલર અને હાઇસ્કુલોમાં શરૂઆત થઇ શકે. મેટ્રિકમાં અને પછી રફ્તે રફ્તે કૉલેજોની પરીક્ષામાં જન્મભાષાદ્વારા પરીક્ષા આપવાની છુટ મુકાય. અંગ્રેજી ભાષાના સંપૂર્ણ પ્રભુત્વની જરૂરીયાત ઓછી કરવી જોઇએ. ભાષાજ્ઞાન કરતાં બુદ્ધિવિકાસ ઉપર વિશેષ લક્ષ અપાવવું જોઇએ. હાલ જેટલો સમય અંગ્રેજી શીખવા પાછળ ગળાય છે તેટલા વિશાળ સમયમાં અંગ્રેજી સંગીન શીખાતું નથી તેનાં કારણોની તપાસ થવી જોઇએ. જે વાંધાઓ હોય તે દુર કરવામાં આવે અને સાથે સાથે ઓછા વખતમાં અંગ્રેજી સંગીન શીખવવાનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવે તો ફરીઆદ કરવાનું રહેશે નહીં.

મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલો છે તે વિરોધનો ભોગ એની મારફત લીધેલું જ્ઞાન પણ થવાનું. સ્વભાષા મારફત એ જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં આવે તો આવો પ્રસંગ ઉપજે નહીં.

આપણી જન્મભાષાની સ્થિતિ કંગાળ છે તેનું એક મુખ્ય કારણ એ દ્વારા શિક્ષણ નથી મળતું તે છે. જો શિક્ષણ મળતું હોત તો પાઠ્ય પુસ્તકોની ન્યૂનતા ક્યારની દુર થઇ હોત. બીજું જન્મભાષામાં જ વિચાર કરવાની ટેવ પડી હોત તો પોતાનાં જ્ઞાન અથવા બુદ્ધિના વિકાસના પ્રમાણમાં જન્મભાષામાં ગ્રંથો લખવા ઘણા વિદ્વાનો પ્રેરાત; હાલ તો એમની સ્થિતિ કફોડી છે. વિચાર પરભાષામાં કરવો અને જે ભાષામાં લખવું હોય તે ભાષા આવડે નહીં.

જન્મભાષાને શિક્ષણમાં સ્થાન આપવાનો પ્રશ્ન એ રીતે વિચારાય છે. (૧) શિક્ષણના અનેક વિષયો છે તેમાં એનો એક વિષય ઉમેરવો. જ્યારથી જન્મભાષાનું જ્ઞાન પડતું મુકવામાં આવે છે, ત્યારથી માંડીને જ્યાં લગી ઉંચામાં ઉંચું જ્ઞાન મેળવાય છે ત્યાં લગી જન્મભાષા અને તેના સાહિત્યનું શિક્ષણ પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને માટે ફરજિયાત થવું જોઇએ. એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કુલ, હાઇસ્કુલ, કોલેજ (પછી તે આર્ટસ, ખેતી, દાક્તરી, ઇજનેરી, વેપારી હોય,) ઔદ્યોગિક કે લલિતકલાના શિક્ષણની સંસ્થાઓ—સર્વત્ર આ શિક્ષણ ફરજિયાત રાખવું જોઇએ. આથી ઘણો ફેર પડી જશે. જન્મભાષાનું વિસ્મરણ થશે નહીં. એના સંસ્કારો પડશે અને માત્ર પરભાષામાં જ નહીં પરંતુ પોતાની ભાષામાં વિચાર કરવાની ટેવ પડશે.

વર્તમાન સ્થિતિમાં ગુજરાતમાં જન્મભાષાનું શિક્ષણ કેવું અપાય છે? મેટ્રિક લગી વિષય તરિકે એને શીખવવી એવું વિધાન છે પરંતુ ખુદ મેટ્રિકની પરીક્ષામાં એને સ્થાન ન હોવાથી એના શિક્ષણ માટે રખાવવી જોઇએ એટલી કાળજી નથી રખાતી. લેખન ઉપર જેટલું ધ્યાન આપવું જોઇએ તેટલું અપાતું નથી. અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતીમાં તરજુમો કરતી

વખતે એવું ખરાબ ગુજરાતી વપરાય છે કે સંસ્કારી વિદ્યાર્થીની પણ ભાષા બગડી જાય. કોલેજોમાં તો બીલકુલ શીખવાતું નથી. માત્ર એમ. એ. માં ઐચ્છિક વિષય તરિકે એનું સ્થાન છે. એ રીતે પણ ઘણા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ તે શીખવા તત્પર થતા નથી. ગુજરાતી લઇને એમ. એ. થયેલા વિદ્યાર્થીનું ભવિષ્ય સુધરતું નથી પણ ઉલટું બગડે છે. સંસ્કૃત, ઇતિહાસ અથવા બીજા કોઇ વિષયથી તે પાસ થયો હોય તો પ્રોફેસર થવાનો સંભવ રહે છે પરંતુ ગુજરાતીવાળા એમ. એ. ને માટે ભાષાભિમાનની વૃત્તિના તર્પણ શિવાય બીજો લાભ નથી. નાનપણમાં જે ભાષાનો અભ્યાસ છોડી દીધેલો તેનો ઠેઠ મોટી ઉમરે શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવો એ સહેલું નથી. એ અભ્યાસ માટે જોઇતાં સાધનો તૈયાર કરવામાં મુંબઇ યુનિવર્સિટી, ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાયટી, ફાર્બસ સભા અને વડોદરા રાજ્યે બહુ જ બેદરકારી બતાવી છે. અધુરામાં પુરૂં આપણા જે વિદ્વાનો પરીક્ષકો થાય છે તે બહુ કડક છે અને પરીક્ષાનું ધોરણ બહુ ઉંચું રાખે છે. પોતાના જેટલી વિદ્વત્તાની અપેક્ષા પરીક્ષાર્થીઓ પાસે રાખે છે. આ સર્વ વસ્તુસ્થિતિમાં જલ્દી ફેરફાર થવાની જરૂર છે.

(૨) શિક્ષણ જ જન્મભાષાદ્વારા આપવું એ પ્રશ્ન વિકટ છે અને મતભેદવાળો છે. આમાં એક વાત થઇ શકે. નીચેથી શરૂઆત કરતાં આવવું. જે જે ન્યૂનતા હશે તે એટલા વખતમાં પુરાઇ જશે. પહેલાં ઍંગ્લો વર્નાકયુલર અને હાઇસ્કુલોમાં શરૂઆત થઇ શકે. મેટ્રિકમાં અને પછી રફતે રફતે કૉલેજોની પરીક્ષામાં જન્મભાષાદ્વારા પરીક્ષા આપવાની છુટ મુકાય. અંગ્રેજી ભાષાના સંપૂર્ણ પ્રભુત્વની જરૂરીયાત ઓછી કરવી જોઇએ. ભાષાજ્ઞાન કરતાં બુદ્ધિવિકાસ ઉપર વિશેષ લક્ષ અપાવવું જોઇએ. હાલ જેટલો સમય અંગ્રેજી શીખવા પાછળ ગળાય છે તેટલા વિશાળ સમયમાં અંગ્રેજી સંગીન શીખાતું નથી તેનાં કારણોની તપાસ થવી જોઇએ. જે વાંધાઓ હોય તે દુર કરવામાં આવે અને સાથે સાથે ઓછા વખતમાં અંગ્રેજી સંગીન શીખવવાનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવે તો ફરીઆદ કરવાનું રહેશે નહીં.

જન્મભાષાનો અભ્યાસ અને જન્મભાષાદ્વારા અભ્યાસના પ્રશ્નો હિંદુસ્તાનમાં હમણાં હમણાં જોસથી ચર્ચાય છે. કર્વેના મહિલા વિશ્વવિદ્યાલયમાં તો જન્મભાષાદ્વારા જ શિક્ષણ આપવાનું ઠરાવ્યું છે. બંગાળામાં સ્ત્રી શિક્ષણ માટે નીમાયેલી કમિટિએ પણ એવી જ ભલામણ કરી છે. એ જ પ્રશ્નના સંબંધમાં પંજાબમાં સરકાર તરફથી એક સભા મળવાની છે. બંગાળામાં મેટ્રિક્યુલેશનમાં અને કૉલેજની ઇંટરની પરીક્ષામાં જેમની મરજી હોય તેઓ બંગાળી ભાષામાં કેટલાક વિષયોના પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપી શકે છે એવું સાંભળ્યું છે. બંગાળી ભાષાદ્વારા વૈદ્યકનું શિક્ષણ ફેલાવવા બંગાળીઓ જબરી ચળવળ કરે છે. વડોદરામાં કલાભવન સ્થપાયું ત્યારે જન્મભાષ દ્વારા જ શિક્ષણ આપવાનો બંદોબસ્ત થયો હતો.

જન્મભાષાનું શિક્ષણ સંગીન થશે તો તેમના સાહિત્યને લાભ થશે. હાલ જેમને તેનો બીલકુલ અભ્યાસ નથી હતો એવા અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતના અભ્યાસને બળે તેમાં ગ્રંથો લખવા માંડે છે અને જન્મભાષાને અંગ્રેજી કે સંસ્કૃત જેવી કરી નાખે છે એ દુર્દશા દુર થશે. જન્મભાષાનો અભ્યાસકાળમાં નિરંતર પરિચય રહેવાથી તેમાં લખાયેલા ગ્રંથો વાંચવાની અભિરૂચી રહેશે. વાચક વર્ગ વધારે સંસ્કારી, રસિક અને વિદ્વાન તેમ સાહિત્યસૃષ્ટિ પણ ઉન્નત થશે. આશ્રય અને ઉત્તેજન પણ પ્રમાણમાં વધવાનાં એટલે જન્મભાષાના સાહિત્યની વિવિધ સમૃદ્ધિ પણ વધવાની.

૩.

સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ આપણે ત્યાં ભિન્ન ભિન્ન ઉત્પત્તિવાળી છે. જુદાં જુદાં ગામો જ્યાં બ્રાહ્મણોની વસ્તી વધારે હોય છે, ત્યાં ત્યાં બ્રાહ્મણોની નિરનિરાળી જ્ઞાતિઓનાં બાળકોને સંધ્યાદિ શીખવવા માટે પુષ્કળ પાઠશાળાઓનો નિભાવ છે, તે સિવાય કેટલાંક દેશી રાજ્યો અને અમદાવાદ, સુરત, મુંબઇ જેવાં મોટાં નગરોમાં ઉંચા શિક્ષણની પાઠશાળાઓ હોય છે. ત્યાં માત્ર બ્રાહ્મણનાં બાલકોને સંસ્કૃત શીખવવામાં આવે છે. વ્યાકરણ, કાવ્ય, ભાગવત, મહાભારત, રામાયણ, ન્યાય અથવા વેદાંત ત્યાં શીખ-

વવામાં આવે છે. જેમને વધારે શીખવાની ઇચ્છા હોય છે તેઓ કાશી જાય છે. જેઓ પાઠશાલામાં અભ્યાસ કરે છે તેમને ભવિષ્યમાં બહુ ઉજળા લાભ પ્રાપ્ત થતા નથી. તેઓ બીજી સંસ્કૃત પાઠશાલાઓમાં શાસ્ત્રી તરીકે રહે છે; કથા વાંચી પોતાનો નિર્વાહ કરે છે; મુદ્રાયંત્રોના માલિકો માટે સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં ભાષાંતર કરે છે; વખતે હાઇસ્કુલોમાં સંસ્કૃત શિક્ષકનું કામ કરે છે. અમુક પ્રકારના મમત્વથી—અમે બ્રાહ્મણો છીએ, અમારા પૂર્વજોએ સંસ્કૃત વિદ્યા સંપાદન કરી નિર્વાહ કર્યો હતો, અમારાથી મ્લેચ્છ ભાષા શીખાય નહીં, વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલી મમતથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ આ શાળાઓમાં જાય છે. વળી બ્રાહ્મણોને ભિક્ષા માગવાની છુટ હોવાથી ભણવાને બદલે ઘણા બ્રાહ્મણબટુકો ઉદરનિર્વાહ માટે ભિક્ષા મેળવી પોતાનો બાકીનો વખત નિરૂદ્યમમાં અને રમતગમતમાં ગાળે છે. ઉમ્મર મોટી થતાં ભણવાની જરૂર લાગે છે—ભિખારીને કોઇ કન્યા ન આપે એવા પ્રસંગે ક્યાં ભણવા જવું? મોટી ઉમ્મરે અંગ્રેજી નિશાળમાં જવાથી નાનમ લાગે. વળી ત્યાં ખરચ પણ વિશેષ થાય. પાઠશાલામાં તેવું કાંઇ નહીં, ખરચ બીલકુલ નહીં. પુસ્તકો જોઇએ તો તેની ભિક્ષા માગી આવવાની. સીધાં પણ નિર્વાહ માટે મળે એટલે નિરાંતે ભણી શકાય. આમ બે પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓ તેમાં જાય છે. આ શાળાઓની આખી ઉત્પત્તિ અત્યારે જે બ્રાહ્મણ વર્ગ છે તેને સંસ્કારી કરવા પુરતી છે. હિન્દુ પ્રજાનાં ધર્મ અને સંસ્કૃતિના ખરા આશ્રયસ્થાન અને પ્રચારક થાય, હિન્દુ ધર્મ હાલ છે તેથી વધારે ઉજ્જવળ સ્વરૂપમાં પ્રસારનાર થાય, જમાનાને અનુકૂલ થાય, હિન્દુઓને તેમના સંસ્કારો સારી વિધિઓથી કરાવનાર થાય, એવા પુરોહિતો ઉત્પન્ન કરવાનો આ પાઠશાલાઓનો ઉદ્દેશ નથી, પણ દિવસે દિવસે એની જરૂર લાગતી જવાની. આર્યધર્મનું ગંભીર અને પ્રૌઢ સ્વરૂપ સમજનારા તીવ્ર બુદ્ધિશાળી વર્ગની નિરંતર જરૂર પડવાની જ. ઇતર વ્યવસ્થાઓમાં મચી રહેલી પ્રજાને માટે ધર્મનો પ્રદીપ અખંડ અને પ્રકાશોજ્જવલ રાખનાર વર્ગની જરૂર રહેવાની જ.

વ્યકિતઓનાં જ્ઞાન વધતાં જશે, તેમની લાગણીઓ કેળવાતી જશે, તેમના સંસ્કારો રસિક થતા જશે ત્યારે અભણ કે અલ્પશિક્ષિત બ્રાહ્મણો જે વિધિઓ કરાવે છે અથવા મંદિરોની જે વ્યવસ્થા (દુર્વ્યવસ્થા !) રાખે છે તે સંતોષ આપી શકશે નહીં, તેવે વખતે એવા જ જ્ઞાનસંપન્ન, સંસ્કારી પુરોહિતોનો ખપ પડશે. જે આર્થિક વ્યવસ્થા ગોરોને માટે કરવામાં આવેલી છે તે આ મોંઘવારીના અને જીંદગીની લાલાઇના જમાનામાં ટકી શકવાની નથી. જે બુદ્ધિશાળી અથવા મહેચ્છુ બ્રાહ્મણો હશે તે ગોરપદાંનો ત્યાગ કરવાના. રહેશે માત્ર અભણ, આળસુ, " સંતોષી " કે મમતવાળા બ્રાહ્મણો. એવાને હાથે થતી વિધિઓ કોને સંતોષ આપી શકશે ? સંતોષ નહીં આપી શકે ત્યારે ધર્મપર શ્રદ્ધા રહેશે ખરી ? અને શ્રદ્ધા વગરના સંસ્કારો પરિણામે કેવી વિપત્તિ આણશે ? આવા મહત્ત્વના પ્રશ્નોના વિચાર માટે ખાસ જુદીજ પરિષદ બોલાવવી જોઇએ અને સંસ્કૃત પાઠશાલાઓના અભ્યાસ, વિદ્યાર્થીઓનાં ભવિષ્ય, પાઠશાલાઓના નિભાવખરચ વગેરે વિષે ઉહાપોહ થઇ વ્યવહારૂ પગલાં લેવાવાં જોઇએ.

ઑક્ટોબર ૧૯૧૬.

ગુજરાત કેળવણી પરિષદ.

ભારતવર્ષમાં જે પ્રજાની આણ આજ વર્તે છે તે આત્મશાસક પ્રજા છે. ભારતવર્ષના રાજ્યવહીવટમાં–પ્રજાશાસનના તત્ત્વને તેમણે સ્થાન આપ્યું છે. પ્રસંગો હવે એવા આવતા જાય છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભારતવર્ષને સામ્રાજ્યનાં બીજાં અંગો જેવું સ્થાન પ્રાપ્ત થશે. એ અંગો પ્રજાશાસક છે અને ભારતવર્ષ નથી એટલે આજ દિન લગી ભારતવર્ષની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે. યુરોપના વર્તમાન કુરુક્ષેત્રમાં ભારતવર્ષના સંતાનોના રેડાએલા લોહીથી એ ઉપેક્ષા કમી થઇ છે. સામ્રાજ્યકુટુંબમાં ભારતવર્ષનો ગૌરવભર્યો આદર થાય માટે એણે પ્રજાશાસક થવું ઘટે છે. શાસનનું મૂલ્ય પ્રજા પીછાનતી હોય, શાસન પર પ્રભાવ પાડવા આ[illegible] હોય અને શા[illegible] હાથમાં લેવા યોગ્ય, સંપન્ન અને શકિતવાળી હો[illegible] પ્રજાશા[illegible]

નિર્વાહ થઇ શકે છે. ઇષ્ટાપત્તિ માટે ભારતવર્ષની સમગ્ર પ્રજાએ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાની છે. ભારતવર્ષ વિસ્તીર્ણ ખંડ જેવડો દેશ છે તેથી સમગ્રની સંકલના કરનારી હીલચાલની સાથે સાથે સમગ્રનાં અવયવો ચેતનવંતાં કરવાની હીલચાલો પણ થવી જોઇએ. એ અવયવો તે જુદા જુદા પ્રાંતો છે. સર્વની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે લોકજીવન જાગૃત કરવા નાનાવિધ પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે. પ્રાંતિક રાજદ્વારી પરિષદ, જીલ્લા રાજદ્વારી પરિષદ, સાહિત્યસંમેલન, વિદ્યાર્થીસંમેલન, સામાજિક સુધારણા પરિષદ, કેળવણી પરિષદ, પંડિત પરિષદ, પ્રાંતિય પરિષદ (અન્ધ્ર અથવા ઉત્કલ પરિષદ જેવી) વગરે અનેક ચળવળોનાં મોજાં ભારતવર્ષના વિવિધ પ્રદેશોમાં ઉછળી રહ્યાં છે.

ગુજરાત ભારતવર્ષનું એક અવયવ છે. ઉદ્યોગ અને વ્યાપારમાં તેનાં સંતાનોની નિપુણતાથી ભારતવર્ષના વર્તમાન જીવનમાં તેનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે. તેથી પ્રખર કર્તવ્ય માટે તે નિર્માણ થએલો છે. એ કર્તવ્ય કરવાની તેની શક્તિ ખીલવવી અને કર્તવ્ય કરવાના પ્રસંગો ઉત્પન્ન કરવા એ ગુજરાતીઓની ફરજ છે.

ભારતવર્ષના બીજા બધા રાજદ્વારી પ્રાંતો કરતાં ગુજરાતની પરિસ્થિતિ તદ્દન નિરાળી અને વિષમ છે. જેટલો ગુજરાત બ્રિટિશ સત્તામાં છે તેનાથી સાડાપાંચ ગણો દેશી રાજ્યોને અધીન છે. દેશી રાજ્યોના વિસ્તાર પણ નાનામોટા છે-મુંઝવે એવા છે. એમની પ્રગતિ પણ એવી જ નિરાશ કરે એવી છે. વડોદરા જેવું રાજ્ય ઘણી દિશામાં પ્રગતિમાન છે તો કચ્છ જેવું એટલું જ વિશાળ રાજ્ય હજુ પ્રગતિથી દુર—ઘણું જ દુર છે. બ્રિટિશ રાજ્યમાં પ્રજાની સત્તા વધતી જાય છે ત્યારે દેશી રાજ્યોમાં હતી તેટલી સત્તા પણ પ્રજાની ઘટતી જાય છે. છતાં દેશી રાજ્યો ધારે તો ગુજરાતને ગૌરવાન્વિત કરવામાં આગેવાની લઇ શકે એમ છે.

વસ્તુસ્થિતિ આવી વિષમ છે. પ્રગતિની ગતિમાં પાછળ રહી જવાની તીવ્ર દહેશત પણ લાગે છે; છતાં ગુજરાતના આગેવાનોમાં અને યુવાનોમાં ઉત્સાહ છે એ ઉત્સાહ કાર્યપરાયણ થતો જાય છે તો કોઇ દિવસ કાર્યસાધક પણ નીવડશે.

અનેક રાજ્યવહીવટવાળા ગુજરાતમાં સર્વત્ર ફરી વળે એવી રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિ શક્ય નથી. ધર્મ અને સંસારના ભેદો પણ એકતા સાધવામાં વિરોધ કરે એવા છે. આમ હોવાથી, જે વસ્તુનો ગુજરાતમાં સર્વત્ર પ્રસાર અને આદર હોય તેના અન્વયે પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિ ચલાવી હોય તો લાભ થાય. ગુજરાતી ભાષા સમસ્ત ગુજરાતમાં બોલાય છે. તેનો અને તેના સાહિત્યનો પ્રવેશ સર્વત્ર છે. અમદાવાદની સાહિત્યસભા દ્વારા તેથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો જન્મ થયો અને એ હીલચાલ ગુજરાતમાં બધે ફરી વળી છે. પરંતુ પ્રજાજીવનના પ્રશ્નો એટલા બધા છે–સંખ્યા મોટી છે, વિવિધ છે, વિષમ છે કે એક પ્રવૃત્તિ બસ નથી. આથી ભાષા જેવા સર્વમાન્ય વિષય કેળવણીપરત્વે પણ વાર્ષિક સંમેલન ભરવાની સુચના સાહિત્યસભા સંમુખ ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં રજુ થઇ હતી. પરંતુ કેટલાંક કારણોસર તેનો અમલ થઇ શક્યો નહોતો પણ રાજકોટની ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદના કાર્યક્રમમાં કેળવણીના ઘણા વિષયોને સ્થાન આપવામાં આવ્યુ હતું. ત્યાર પછી ગયે વર્ષે મે મહીનામાં સુરતમાં સાહિત્ય પરિષદનું પાંચમું અધિવેશન થયું. ત્યાં ફરજીયાત કેળવણી, કન્યાકેળવણી આદિ પ્રશ્નો ચર્ચવા કે નહીં એ સવાલ થયો. આખરે એમ ઠર્યું કે સાહિત્યપરિષદમાં કેળવણીના પ્રશ્નોને સ્થાન ન આપવું અને જરૂર લાગે તો કેળવણી સંબંધમાં અલાહિદી પરિષદ યોજવી. સાહિત્યસભાના જે સભાસદો ત્યાં હાજર હતા તેમને આ વાત રૂચી. અમદાવાદ જઇ એમણે સાહિત્યસભા દ્વારા કન્યાકેળવણી માટે પ્રશ્નાવલિ તૈયાર કરી ગુજરાતમાં ફેરવી. ગઈ નાતાલમાં એઓ કોંગ્રેસમાં મુંબઇ આવ્યા ત્યારે મુંબઇના કેટલાક ગુજરાતી યુવાનો સાથે મસલત થતાં અલાહિદી કેળવણી પરિષદ યોજવાની જરૂર ફરીથી સ્વીકારાઇ. વખત વહેતો હતો ત્યાં અમદાવાદમાં ગોખલે સોસાયટીની સ્થાપના થઇ. હિન્દ સેવકસમાજ (*Servants of India Society*) ના યુવાન ગુજરાતી સભ્ય રા. રા. ઇંદુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક એવામાં અમદાવાદ ગયા અને ગોખલે સોસાયટી (જેના કેટલાક આગેવાનો સાહિત્યસભાવાળા સભાસદ છે.) સમક્ષ આ પ્રશ્નનો ઉહાપોહ થયો અને આગામી

પ્રાંતિક રાજદ્વારી પરિષદની સાથે પહેલી કેળવણી પરિષદ ભરવાનું નક્કી થયું. ઑક્ટોબરમાં તેનું સંમેલન થશે અને પ્રમુખસ્થાને ઑનરેબલ મિ. ચીમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડ બિરાજશે.

જેમ જેમ સંમેલનો થતાં જશે તેમ તેમ પરિષદનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ થતો જશે, આકાર પામતો જશે અને કાર્યપ્રદેશ વ્યવહારૂ થતો જશે. આમ છતાં ઉદ્દેશ અને કાર્યપ્રદેશ સંબંધમાં કંઇક કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ચળવળને ગુજરાત કેળવણી પરિષદનું અભિધાન આપવામાં આવ્યું છે. કોઈ સવાલ કરશે કે કેળવણીનો પ્રશ્ન ભાષા અને સાહિત્ય જેવો એક-દેશી નથી, સર્વદેશી છે–માત્ર ગુજરાતને જ લાગુ પડે છે એમ નથી પણ આખા મુંબઇ ઇલાકાને લાગુ પડે છે તો પછી પ્રાન્તિક રાજદ્વારી પરિષદ જેવી પ્રાન્તિક કેળવણી પરિષદ ભરવાને બદલે ગુજરાત કેળવણી પરિષદ શા માટે ભરવી ? આ ગંભીર સવાલનો ખુલાસો સવિસ્તર કરવો પડશે.

(૧) ગુજરાત કેળવણી પરિષદ મળવાથી પ્રાંતિક કેળવણી પરિષદની આવશ્યકતા મટી જતી નથી. મુંબઇમાં એ સંબંધમાં હીલચાલ પણ શરૂ થઇ છે. એ વચ્ચે વિરોધ નથી પણ અન્યોન્યને સહાયક થઇ શકશે. દેશ સમગ્રમાં ચેતન જગાવવા તેનાં નાનાં નાનાં અંગોમાં પણ નાની મોટી પ્રવૃત્તિઓ સંચલિત કરવાનું સૂત્ર જેમને માન્ય હોય તેઓ આથી રાજી થશે.

(૨) આથી મહત્વના હેતુઓ પણ ગુજરાત કેળવણી પરિષદના પ્રેરક છે

ક. ગુજરાત વેપાર અને ઉદ્યોગની ભૂમિ છે. વર્તમાન યુગમાં પ્રજા જીવનમાં એ એનું સ્થાન ઘણું જ આવશ્યક અને ઉપયોગી છે. રાજદ્વારી પરતંત્રતા કરતાં આર્થિક (વેપાર ઉદ્યોગની) પરતંત્રતા અધિક હાનિપ્રદ નીવડે છે. ભારતવર્ષ જેવા વિશાળ પ્રદેશ ઉપર પ્રકૃતિ પ્રસન્ન છતાં–પ્રસન્નતાને લીધે વિવિધ પ્રકારનો " કાચો માલ " (raw materials) હંમેશ મબલખ ઉત્પન્ન થતો હોવા છતાં એ માલમાંથી વપરાશ માટે તૈયાર થતી ચીજો કરવાની આવડત, સાધન વગેરે ભારતવર્ષમાં ન હોવાથી

ચીજો મેળવવા બીજા દેશોને આધીન તેને રહેવું પડે છે, તેથી પરિણ-
હાનિ સુવિદિત છે. આ હાનિ કાંઇક ઓછી કરવાનો યોગ ગુજરા-
। ભાગ્યમાં જણાયો છે. વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક યુગની સામગ્રીઓથી ઉદ્યોગો
ણે સ્થાપ્યા છે. કલાભવન જેવી સંસ્થા પ્રથમ વડોદરામાં જ સ્થપાઇ
ને વૈજ્ઞાનિક કેળવણીનો ઘોષ કરનાર અને સ્વાર્થત્યાગે તેનો પ્રચાર કર-
ર પ્રો. ગજ્જર પણ ગુજરાતી છે અને તેમનું કાર્યક્ષેત્ર તે જ રહ્યું છે.

ભારતવર્ષમાં અને ભારતવર્ષ બહાર જ્યાં જ્યાં હિંદીઓ વેપાર ખેડે
તેમાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા નાનીસુની નહીં જણાય. પૂર્વમાં જાપાનથી
ાંડી પશ્ચિમમાં ઇંગ્લંડ પર્યંત તેઓ પ્રસર્યા છે.

જે વેપારઉદ્યોગ ગુજરાતીઓના હાથમાં છે તે સરી ન જાય માટે તેમ
ઉલટો વધે તે માટે તત્સંબંધી કેળવણીની જેવી અને જેટલી જરૂરી-
ત હોય તેની વિચારણા કરવી, વ્યવસ્થા કરાવવી એ પ્રજાજીવનના વિકા-
નો નાનોસુનો પ્રશ્ન નથી. વાણિજ્ય માટે જે યોગ્યતા ગુજરાતીઓમાં છે
યોગ્યતા હજુ વધારે ભારતવર્ષના ઉત્કર્ષની સાધક શી રીતે થાય તેનો
ન્તર ગુજરાતે દેવાનો છે.

ખ. ઉપર કહેવાઇ ગયું કે ગુજરાતમાં અનેક દેશી રાજ્યો છે. બ્રિટિશ
જ્યમાં રાજ્યવ્યવહારના કેટલાક ખંડોમાં આપણો પ્રવેશ નથી એટલે
ેમને અંગે ઉંચા પ્રકારનો રાજ્યવહીવટી અનુભવ મેળવવાની જોગ-
ાઇ પણ નથી. એ જોગવાઇને અભાવે આપણી બુદ્ધિનો વિકાસ કુંઠિત
ુ અને પરિણામે રાષ્ટ્ર એ શક્તિ વિના પાંગળું રહે છે. પણ
ી રાજ્યોમાં એવી જોગવાઇઓ પુષ્કળ છે. રાજ્યવહીવટના ઉંચા
ને અટપટા પ્રશ્નોથી બુદ્ધિ કેળવવા, એવી બુદ્ધિથી પ્રજાશાસન અને
ષ્ટ્રજીવનની ખીલવણી માટે પ્રયોગો કરવા અને એ પ્રદેશોમાં પ્રાપ્ત કરેલાં

૧ મુંબાઇની સિડનહામ વેપારી કોલેજનો જન્મ ગુજરાતીઓના જ
દ્રવ્યથી થયો છે.

બુદ્ધિ અને અનુભવોથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભારતવર્ષનું સ્થાન ગૌરવભર્યું કરવા ગુજરાતીઓ શકિતમાન થાય માટે એમને મળતી કેળવણી રેંજીપેંજી ન હોવી જોઇએ. દેશનાયકો થવાની તાલીમ લેવાની નિશાળો જ્યાં આટલી બધી છે ત્યાં કેળવણીનો પ્રશ્ન મહત્ત્વનો છે.

ગ. વડોદરાના રાષ્ટ્રવત્સલ નરેશે ગુજરાત ઉપર કરેલા અનેક ઉપકારોમાં પોતાના રાજ્યમાં મફત અને ફરજીયાત પ્રાથમિક શિક્ષણની કરેલી વ્યવસ્થાનો ઉપકાર ઘણો મોટો છે. પ્રત્યક્ષ પરિણામ તેનાં લાભદાયક નીવડતાં તેનું અનુકરણ શીઘ્રતાથી ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યોમાં થવા સંભવ છે. વસ્તુતઃ અનુકરણ થવા પણ માંડ્યું છે. પરિસ્થિતિ આવ્યે અનુકૂળતા પ્રમાણે આ રીતે ગુજરાતમાં અનેક પ્રકારની કેળવણીના પ્રયોગો કરવાની જોગવાઈ છે. એ જોગવાઇઓનો લાભ લેવાય અને અન્યોન્યના પ્રયોગો અને તેમાંથી પ્રાપ્ત થતા અનુભવોનો મુકાબલો કરવા અલાહીદી ચળવળ અને સંસ્થાની જરૂર છે.

વડોદરા રાજ્ય કેળવણીમાં અગ્રસ્થાન લેતું હોય અને ગુજરાતના બીજા ભાગો પાછળ રહે તો આપણા અનેક ભેદોમાં નવો એક ભેદ વધશે. પણ સર્વત્ર કેળવણીનો સરખો પ્રસાર કરવાની ચળવળ થાય તો ઘણે અંશે આ વિષમતા દૂર રહેશે.

ઘ. આ વૈજ્ઞાનિક યુગમાં સમદ્રને મનુષ્યે પોતાનો દાસ બનાવ્યો છે. વેપારઉદ્યોગમાં આખા જગતનો વ્યવહાર સંકુલ એની મદદથી થયો છે. તેમ આક્રમણ, રક્ષણ આદિને માટે પણ પ્રજાઓને એ મદદ કરે છે. પૂર્વે ભારતવર્ષમાં ઉત્તરમાંથી આક્રમણ થતાં અને સમુદ્રથી રક્ષિત પ્રદેશો નિર્ભય રહેતા પણ હવે એવી નિર્ભયતા રહી નથી. સમુદ્રસ્થ પ્રદેશોને વેપાર માટે જેમ હાલમાં અનુકૂળતા વધી છે તેમ દેશના રક્ષણની જવાબદારી પણ વધી છે. ગુજરાત સમુદ્રસ્થ દેશ છે. એના વેપારીઓ અને ખલાસીઓનાં સાહસ અને પરાક્રમ મશહુર છે. શોચની વાત છે કે હાલમાં તે બધું સુષુ-

તે ચીજો મેળવવા બીજા દેશોને આધીન તેને રહેવું પડે છે, તેથી પરિણમતી હાનિ સુવિદિત છે. આ હાનિ કાંઇક ઓછી કરવાનો યોગ ગુજરાતના ભાગ્યમાં જણાયો છે. વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક યુગની સામગ્રીઓથી ઉદ્યોગો એણે સ્થાપ્યા છે. કલાભવન જેવી સંસ્થા પ્રથમ વડોદરામાં જ સ્થપાઇ અને વૈજ્ઞાનિક કેળવણીનો ઘોષ કરનાર અને સ્વાર્થત્યાગે તેનો પ્રચાર કરનાર પ્રો. ગજ્જર પણ ગુજરાતી છે અને તેમનું કાર્યક્ષેત્ર તે જ રહ્યું છે.

ભારતવર્ષમાં અને ભારતવર્ષ બહાર જ્યાં જ્યાં હિંદીઓ વેપાર ખેડે છે તેમાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા નાનીસુની નહીં જણાય. પૂર્વમાં જાપાનથી માંડી પશ્ચિમમાં ઇંગ્લંડ પર્યંત તેઓ પ્રસર્યા છે.

જે વેપારઉદ્યોગ ગુજરાતીઓના હાથમાં છે તે સરી ન જાય માટે તેમ જ ઉલટો વધે તે માટે તત્સંબંધી કેળવણીની જેવી અને જેટલી જરૂરીયાત હોય તેની વિચારણા કરવી, વ્યવસ્થા કરાવવી એ પ્રજાજીવનના વિકાસનો નાનોસુનો પ્રશ્ન નથી. વાણિજ્ય માટે જે યોગ્યતા ગુજરાતીઓમાં છે તે યોગ્યતા હજુ વધારે ભારતવર્ષના ઉત્કર્ષની સાધક શી રીતે થાય તેનો ઉત્તર ગુજરાતે દેવાનો છે.

ખ. ઉપર કહેવાઇ ગયું કે ગુજરાતમાં અનેક દેશી રાજ્યો છે. બ્રિટિશ રાજ્યમાં રાજ્યવ્યવહારના કેટલાક ખંડોમાં આપણો પ્રવેશ નથી એટલે એમને અંગે ઉંચા પ્રકારનો રાજ્યવહીવટી અનુભવ મેળવવાની જોગવાઇ પણ નથી. એ જોગવાઇને અભાવે આપણી બુદ્ધિનો વિકાસ કુંઠિત રહે અને પરિણામે રાષ્ટ્ર એ શક્તિ વિના પાંગળું રહે છે. પણ દેશી રાજ્યોમાં એવી જોગવાઇઓ પુષ્કળ છે. રાજ્યવહીવટના ઉંચા અને અટપટા પ્રશ્નોથી બુદ્ધિ કેળવવા, એવી બુદ્ધિથી પ્રજાશાસન અને રાષ્ટ્રજીવનની ખીલવણી માટે પ્રયોગો કરવા અને એ પ્રદેશોમાં પ્રાપ્ત કરેલાં

૧ મુંબાઇની સિડનહામ વેપારી કોલેજનો જન્મ ગુજરાતીઓના જ દ્રવ્યથી થયો છે.

પ્રતિષ્ઠા અને સત્તા માત્ર વિલાસ ખાતર નથી જોઇતાં, પરંતુ ભારતવર્ષની આધુનિક પ્રગતિને ગુજરાત સહાયક થાય માટે. ગુજરાતમાં કંઇ પાણી ન હોય અને ગુજરાત આવા મોટા મોટા મનોરથો હવામાં બાંધતું હોય તો તે હાસ્યાસ્પદ લેખાય. પરંતુ ગુજરાતમાં શક્તિ છે, ભારતવર્ષના અભ્યુદયમાં એનો હિસ્સો નિર્મિત થએલો જણાતો જાય છે, પછી શક્તિને કેળવવામાં બેદરકાર રહેવું તે પાપ નથી? જે નવી સંસ્કૃતિ ભારતવર્ષમાં જન્મશે તેમાં ગુજરાતનું સ્થાન તેની સંગીન સેવાના અનુરૂપ થવું જોઇએ. એ મહેચ્છા પુણ્ય લેખાવી જોઇએ.

છ. વેપાર અને ઉદ્યોગમાં મહાલતા ગુજરાતમાં લક્ષ્મીની છોળ ઉડે છે[1], રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ અર્થે એ લક્ષ્મી જેટલી વપરાવી જોઇએ તે નથી વપરાતી એ ગંભીર ખેદનો વિષય છે. ગુજરાતમાં એ લક્ષ્મીનો સદુપયોગ કરાવવા લોકોપયોગી ચળવળ થાય તો દેશ, પ્રજા અને રાજ્યને અનેકધા લાભ છે. સદુપયોગ માટે ચર્ચા થાય, આદર્શો રજુ કરવામાં આવે અને પ્રયોગો કરી તેના મીઠાં ફળ બતાવવામાં આવે તો જ લક્ષ્મી રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ તરફ વળે.

જ. વેપારમાં સ્વાભાવિક રીતે આપખુદ કે એકહથ્થી સત્તાને અવકાશ નથી. તેમાં સર્વનો સરખો સમાસ છે. આપણા પંચો, મહાજનો વગેરે એ સુત્રનું સમર્થન કરે છે. લોકશાસનનાં (Democracy) તત્ત્વો આપણે ત્યાં વિદ્યમાન છે એટલું જ નહીં પણ પ્રવર્તમાન છે; અલબત અમુક પ્રદેશોમાં. પણ એ તત્ત્વોને નવા જમાનાનો પાસ લાગ્યો નથી. એમનું રૂપ ફર્યું નથી. એમાં વહેતું લોહી નવો જન્મ પામ્યું નથી. લોકશાસનનો જે નવો પ્રવાહ ચાલ્યો આવે છે તેમાં આ જુના કુંડોનું પાણી નહીં ભેળવવામાં આવે તો તે વધારે સડી જશે અને નવો પ્રવાહ જેટલી શીઘ્રતાથી પ્રજાના રૂધિરમાંસમાં એકરસ થવો જોઇએ તેટલી ઝડપથી નહીં થાય. કેળવણીના વિપુલ પ્રચારથી પ્રચલિત જીવનયંત્ર નવેસર ચાલતું થશે.

---

૧ બંગાળથી કે પંજાબથી ગુજરાત શ્રીમંત છે તેનું માપ કાઢી શકયો નથી.

સ્થિમાં છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સમાન સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ભારતવર્ષને પોતાનું નૌકાસૈન્ય કરવા અને વણિજ્યનૌકાઓ રાખવાની જરૂર પડશે એવો વખત આવવાનો છે. આ પ્રસંગ માટે ગુજરાત તૈયાર હોવું જોઇએ. નાવિક શિક્ષણ માટે એક ગુજરાતી મુસલમાને મોટી રકમ સરકારને સ્વાધીન પણ કરી છે.

ક. વેપારઉદ્યોગના પ્રદેશમાં જે ધર્મ ગુજરાતને માટે નિર્માણ થયો છે તેનો યથાર્થ નિર્વાહ કરવા ગુજરાતની રાજ્યદ્વારમાં પ્રતિષ્ઠા હોવી જોઇએ. રાજ્યકર્તાઓના સમાગમમાં, રાજ્યવ્યવહારની અનેક શ્રેણિઓમાં સંખ્યાબંધ ગુજરાતી હોય અને તેમની બુદ્ધિ, વિદ્યા, અનુભવ રાજ્યકર્તાને ઉપયોગી નીવડતાં હોય તો રાજ્યદ્વારમાં ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠા અને સત્તા જામે. એ પ્રતિષ્ઠા એ સત્તા મેળવવા ગુજરાતીઓ એવી ઉંચા પ્રકારની વિદ્યાથી સંપન્ન હોવા જોઇએ કે સરકારને તેમને રાજ્યવહીવટમાં સામેલ કર્યા વિના ચાલે જ નહીં.

ચ. રાજ્યદ્વારમાં જેવી પ્રતષ્ઠા નથી તેવી પ્રતિષ્ઠા ભારતવર્ષના લોકસમુહમાં પણ નથી. આપણા પડોસી મહારાષ્ટ્રીઓમાં પણ નથી તો બીજેની તો વાત જ ક્યાં ? સર જમસેદજી જીજીભાઇ, પ્રેમચંદ રાયચંદ, દાદાભાઇ નવરોજી, સર ફીરોઝશાહ મેહતા, જમસેદજી ટાટા, સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ, મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, દયાનંદ સરસ્વતી, અબદુલ જમાલ, વગેરે અનેક ગુજરાતીઓએ વેપાર અને રાજ્યકીય પ્રશ્નોને અંગે ભારતવર્ષની સેવા કરી છે; છતાં રાનડે, ટીળક, ગોખલે, રામમોહનરાય, કેશવચંદ્રસેન, સુરેન્દ્રનાથ બાનર્જિ, પ્રો. જગદિશચંદ્ર બસુ, સર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની સાથે એમની ગાદી મંડાતી નથી. મહારાષ્ટ્ર અને બંગાળાને જે પ્રતિષ્ઠા એમનાં સંતાનોથી મળા છે તે ગુજરાતને એનાં સંતાનોથી–એમની અપ્રતિમ અને ચિરસ્થાયી સેવા છતાં મળી નથી. પણ હવે એ પ્રતિષ્ટા મેળવવા પ્રયત્ન કરવાનો અવસર આવી લાગ્યો છે. પ્રજામાં શક્તિ છે પણ તેનું રાષ્ટ્રીય મમત્વ નથી. તે મમત્વ પ્રદિપ્ત કરી પ્રજ્વલંત કરવાનું છે.

તેમના નિકાલ માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. સરકારની, દેશી રાજ્યોની (ગાય-કવાડી રાજ્ય સુદ્ધાંતની) કેળવણીની નીતિની ટીકા થશે અને લોકમત જાગૃત કરી ઇષ્ટપ્રાપ્તિ માટે ચળવળ થશે.

૪. પ્રચલિત સ્થિતિમાં શુભ ફેરફાર કરાવવામાં જેમ જેમ વિજય મળતો જશે તેમ તેમ તે સ્થિતિમાંથી બીજી દિશાઓમાં ગતિકરવાના પ્રશ્નો લેવાશે અને તેમના સંબંધમાં લોકમત જાગૃત કરવામાં આવશે. ગુજરાતને માટે અલાહિદું વિશ્વવિદ્યાલય (University); વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક શિક્ષણ માટે ગંજાવર વિદ્યાપીઠો, (Technological Institutions) પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિના પુનર્જન્મ માટે તેમ જ ગુજરાતીઓના વર્તમાન જીવનને વાસ્તવિક આર્યજીવન કરવાનાં સાધનો—નવા પુરોહિતોની કેળવણી, ધર્મનું શિક્ષણ, ચારિત્ર્યનાં બંધારણની તજવીજ; જે જે નવા નવા ધર્મો ગુજરાતને પ્રાપ્ત થતા જાય તેમના નિર્વાહ માટે જરૂરી કેળવણીની તદ્દન નવીજ સંસ્થાઓ; વગેરે વગેરે પ્રશ્નો આ કોટિના છે.

આ રીતે કામ કરવાથી આટલા લાભ થવાનો સંભવ હાલ તો જણાય છે.

કેળવણીના વિષયમાં ગુજરાત જાગૃત થશે. કેળવણીના વહીવટમાં ક્યાં ખામી છે તે જણાશે અને તે દુર કરવા લોકો તત્પર થશે. કેળવણીનો ફેલાવો ઓછો અથવા ધીમો લાગશે તો તેમાં વેગ ભરવા પ્રયત્નો થશે.

કેળવણીની જરૂરીયાત ચર્ચાથી સમજાશે. જ્યાં જ્યાં હાલ કેળવણી વિના મોટા મોટાં સાહસો ખેડાય છે ત્યાં ત્યાં કેળવણીનો પ્રવેશ થશે અને એ સાહસોમાં વિસ્મયકારક પરિવર્તન થશે. ગુજરાતનું દ્રવ્ય અનુત્પાદક અને નિરૂપયોગી રીતે ખરચાય છે તે ભવિષ્યની પ્રજા તૈયાર કરવામાં ખર્ચાશે.

કેળવણી માટે ચળવળ કરવામાં અને સરકાર અથવા રાજાઓ પ્રજાની ખરેખરી વાંછનાઓ નહીં સંતોષે તો લોકો જાતે વાંછનાઓને અનુસાર કેળવણીની સંસ્થાઓ ઉભી કરવામાં સ્વાશ્રય શીખશે, આત્મશાસનના પાઠ શીખશે, સાર્વજનિક જીવનનો અનુભવ મેળવશે અને રાષ્ટ્રનું મમત્વ પોષશે-

ગુજરાતમાં જે નવજીવન ઉદય પામતું જાય છે અને તેના એક ફળ રૂપે ગુજરાત કેળવણી પરિષદનો જન્મ છે તેના ગહનતમ અંતરમાં રહેલાં કેટલાંક પ્રેરક બળોનું સંક્ષિપ્ત દિગ્દર્શન કર્યું—એ દર્શન એટલું બધું ભવ્ય અને ગંભીર છે કે એ પ્રમાણે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા જે પ્રણાલિકાએ કાર્ય થાય તે અનુભવીઓને ઉણાં લાગવાનાં અને આશાનો ઉલ્લાસ સળગાવવાનાં નહીં. ગુજરાતીઓ વ્યવહારૂ છે. ભાવના ઉંચી રાખે પણ કામ જે સામગ્રીથી કાર્યસાધક થઇ શકે તેનો ઉપયોગ કરવામાં પાછા હટતા નથી. કેવી રીતે કામ કરવા ધારણા છે?

૧. ગુજરાતમાં વિવિધ રાજ્યસત્તા હોવાથી કેળવણીનો ફેલાવો પણ ઓછો વત્તો છે. હાલમાં કેળવણીની સ્થિતિ જુદે જુદે સ્થળે કેવી છે? તેનાં કારણો શાં? અને તેમાં વેગ શી રીતે આવી શકે? એ પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે પ્રસિદ્ધ થયેલા અહેવાલો ઉપરથી, પત્ર વ્યવહારથી અને બને તેમ અંગત તપાસથી માહિતી મેળવવામાં આવશે. એ મેળવવા શરૂઆત તરીકે પ્રશ્નમાળા કાઢી ઠેકઠેકાણે મોકલવામાં આવી હતી.

૨. માહિતી મળ્યા પછી નિકટવર્તિ વર્તમાનમાં કેળવણીની વૃદ્ધિ માટે કયા પ્રશ્નો જરૂરના છે તે નોંખા તારવવામાં આવશે. સુરત, ગોધરા, અમદાવાદ, રાજકોટ, ભુજ જેવા શહેરોમાં કોલેજોની જરૂર; ઉંચામાં ઉંચી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા ગુજરાતીઓ પરદેશ જઇ શકે એવાં સાધનોની જરૂર; ઉંચા કન્યા શિક્ષણ કે યુવતીશિક્ષણની જરૂર; કેળવણીમાં પછાત કોમોની કેળવણીની જરૂર; ગામડામાં વિશેષ શિક્ષણપ્રસારની જરૂર વગેરે જે કાંઇ લાગશે તે સંબંધમાં ચોક્કસ યોજનાઓ સરકાર સંમુખ, દેશી રાજ્યો સંમુખ અને શ્રીમંત ગુજરાતીઓ સંમુખ રજુ કરવામાં આવશે. તે યોજનાઓ સિદ્ધ થાય માટે જરૂરની ચળવળ કરવામાં આવશે.

૩. કેળવણીની વર્તમાન સ્થિતિમાં જે ખામીઓ, દોષો, ન્યૂનતા, સ્ખલનો વગેરે જણાતાં જશે તેમના સંબંધમાં ચોક્કસ અને સંપૂર્ણ માહિતી મળતી જશે તેમ તેમ લાગતાવળગતા સંમુખ ફરીઆદો લઇ જવામાં આવશે અને

લક્ષ્મીના પ્રમાણમાં કેળવણીના લાભ મેળવી શકશે. અને મહેચ્છા (aspiration) ના પ્રમાણમાં સિદ્ધિ (achievement) સાધી શકશે.

ઑક્ટોબર ૧૯૧૬.

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા સામે પારસીઓની ફરીઆદની તપાસ.

હિંદુઓ અને પારસીઓ ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા તરેહ તરેહ રીતે બજાવે છે. બન્નેનાં જાતિ સ્વભાવ, સંસ્કાર (culture), ધર્મ, કેળવણી, રહેણીકરણી અને લક્ષ્ય (goal) જુદાં હોવાથી બન્નેની સાહિત્ય સેવા નિરાળી ખાસિયતવાળી થઇ છે. આ નિરાળી ખાસિયતને લીધે કેટલીક ગેરસમજ થયા કરે છે અને તેથી બન્ને વચ્ચે કડવો મતભેદ વારંવાર વીખવાદ ઉભો કર્યા કરેછે.

હિંદુઓ ' જડબાતોડ ' સંસ્કૃત શબ્દો વાપરે છે અને જાણી જોઇને ફારસી શબ્દોનો ત્યાગ કરે છે:—આવી ફરીઆદ અવારનવાર પારસીઓ તરફથી કરવામાં આવે છે. પારસીઓની ફરીઆદ એમની નજરે વાજબી છે છતાં હિંદુઓની વર્તણુક ગંભીરતાથી તપાસવાના પ્રયત્ન થયા નથી એટલે એ ફરીઆદ એની યોગ્યતા કરતાં વધારે વજન પામે છે.

હિંદુઓની વર્તણુકનો કાંઇક ખુલાસો કરવામાં આવે અને સમજુ પારસીઓ એ ખુલાસાથી સંતોષ પામી બન્ને કોમ વચ્ચેની કડવાશ દુર કરવા તૈયાર થાય એવા હેતુથી આ લેખ લખવામાં આવ્યો છે.

૧. અંગ્રેજોની છાયા નીચે હિન્દુસ્તાનની દરેક ભાષાનાં વિકાસ અને વૃદ્ધિ થતાં જાય છે. નવા નવા વિચારો દેશમાં પ્રવેશતા અને જન્મતા જાય છે. એ નવા વિચારો માટે નવા શબ્દો, નવાં રૂપો વગેરે ઘડવાં પડે છે. આ નવી ઘડતરની સામગ્રી ભાષામાં ન હોય તો કુદરતી રીતે તેનાં પીઅરમાંથી જોઇતી સામગ્રી લાવવામાં આવે. ગુજરાતી ભાષાને જ્યારે જ્યારે જરૂર પડી છે ત્યારે ત્યારે તે પોતાની (નાનીના) દાદીના અખુટ ભંડારમાંથી જોઇતી વસ્તુઓ લઇ આવી છે અને હાલ લાવે છે. હાલમાં નવા

કેળવણીના વિશેષ ફેલાવાથી જ્ઞાનની લહાણી વધશે, સંસારની વિષમતા ઘટશે, નવી શક્તિઓ ખીલશે અને આ યુગની સંપન્નતા આવશે, વિચાર વધશે અને ભારતવર્ષની સેવા માટે ગુજરાત તૈયાર થશે.

પરિષદનો સર્વે વ્યવહાર ગુજરાતીમાં થવાનો છે એટલે અંગ્રેજી નહીં શીખેલા અસંખ્ય ગુજરાતીઓ તેમાં રસ લઇ શકશે, સામેલ થઇ શકશે અને મદદ કરી શકશે. લોકાદર (democratic) નું આ પહેલું અને મહત્ત્વનું પગલું લેવાયું છે.

એક આવી હિલચાલ ચલાવવાથી ગુજરાતના સાર્વજનિક જીવનમાં નવું ચેતન આવશે. આજે ગુજરાતમાં બોલતા અને વિચારતા આગેવાનો માત્ર સાક્ષરો છે. તેમની સાથે બીજા વર્ગમાંથી આગેવાનો ઉમેરાશે. ‘ સાક્ષરતા’ અને સંસ્કૃત શબ્દોથી ભડકતા ઘણા ગુજરાતીઓ આ હિલચાલમાં જોડાતાં સંકોચાશે નહીં. એમના જ્ઞાન અને અનુભવનો ગુજરાતને લાભ મળશે અને એમની નિગૂઢ, ક્રિયારહિત શક્તિઓ ખીલશે.

હવે વિષય સમેટી લેતાં પુનઃકથનનો દોષ વહોરી લઇ ટુંકામાં પરિષદની જરૂર જણાવીશું.

પ્રાન્તિક કેળવણી પરિષદથી નિરાળી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ કરવાનાં કારણો સ્પષ્ટ થયાં હશે. (૧) ગુજરાતનું રાષ્ટ્રીય જીવન ઘડવા ગુજરાતને પોતાની ખાસ ચળવળ જોઇએ છીએ. દેશી રાજ્યોવાળા ગુજરાતમાં આદર પામે એવી પણ સાથે સાથે. (૨) પ્રાંતિક કેળવણી પરિષદમાં દેશીરાજ્યોમાં પ્રચલિત કેળવણીના પ્રશ્નો બાતલ રાખવામાં આવે તે ગુજરાતને પાલવે એમ નથી. દેશી રાજ્યોને જુદાં રાખવાથી એની એકતા નિરંતર ખંડિત રહેશે. (૩) પ્રાંતિક કેળવણી પરિષદમાં ઘણીવાર મુંબઇ ઇલાકાના પચ્છાત ભાગો (સિંધ, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર, ખાનદેશ વગેરે) ના લાભો આગળ ગુજરાતના લાભો દટાઇ જવાનો ભય છે.

પોતાની ખાસ પરિષદ ભરવાથી ગુજરાતના લોકો પોતાનો ઉદ્ધાર કરવા જાતે જ પ્રવૃત્ત થશે. અને રાષ્ટ્રીયજીવન ખીલવી શકશે. પોતાની

હિન્દુસ્તાનનો દરેક વતની એ શીખી એથી ચેતન મેળવે એવી જોગવાઇ કે સગવડ હાલ નથી.

હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતની ભાષાઓમાંથી પણ એકે એ સ્થાન લઇ શકે એમ નથી. ચેતન જગાડનારૂં સામર્થ્ય એકેમાં નથી; અને હોય તો પ્રાંતિક ભાષાઓનો નાશ કરી તેમનું સ્થાન લઇ શકે એવા સંજોગો નથી. પ્રાંતિક ભાષાઓની નિરાળી વૃદ્ધિ થયા કરે છતાં તેઓ વચ્ચેનું અંતર શી રીતે ઘટે? સંસ્કૃત શબ્દોના સર્વત્ર વધારે વપરાશથી. આ માત્ર તરંગ નથી પણ સૌની આંખ આગળ બનતો બનાવ છે. અત્યારે જેને સંસ્કૃત આવડતું હોય છે તે અર્વાચીન બંગાલી, હિન્દી, મરાઠી, ગુજરાતી સાહિત્ય વાંચી સમજી શકે છે. હિન્દુઓમાં એકતા લાવવા સંસ્કૃત શબ્દો છૂટથી વાપરવાની જરૂર હોવાથી ગુજરાતીમાં તે વપરાવાના.

૫. હિંદુસ્તાનની બધી પ્રાંતિક ભાષાઓમાં—બંગાલી મરાઠી, હિંદી, પંજાબી આર્ય ભાષાઓમાં, તેમજ તામિલ, આંધ્ર જેવી દ્રવિડ ભાષાઓમાં પણ સંસ્કૃત શબ્દો વધારે ને વધારે વપરાશમાં આવતા જાય છે. ઉર્દુમાં ફારસી અને અરબી ભાષાના શબ્દો વધારે ને વધારે વપરાશમાં આવતા જાય છે. હાલ પ્રગતિનો અને પ્રવૃદ્ધિનો યુગ છે. ભાષાઓના શબ્દ ભંડાર તવંગર થતા જાય છે. આવે વખતે કોઇ પણ પ્રજા—અને તેમાં એ ખાસ કરીને જેને ઉન્નત થવું છે એવી પ્રજા પોતાના અમુક ભાગની સગવડ ખાતર દરિદ્ર રહેવા પ્રયત્ન કરે તો તેનો આત્મઘાતજ થાય. ગુજરાતી ભાષામાં સંસ્કૃત શબ્દોનો વપરાશ છુટથી નહીં થાય તો ગુજરાતી ભાષા એની બીજી બેન ભાષાઓને મુકાબલે કંગાલ રહેશે અને પોતાની આબરૂ ખોશે

બોલવાની ભાષામાં ગમે તેવા ભેદ હોય પણ લખવાની ભાષા તો સરખીજ હોવી જોઇએ. બંગાળામાં મુસલમાનોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે છતાં શિષ્ટ મુસલમાની લેખકો સંસ્કૃતમય બંગાલીમાં જ લખે છે.

૬ સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્યનો એકવાર પરિચય થયો કે એના ગુણોનો પ્રભાવ પડ્યા વિના રહેતો નથી. લાઘવનો એનો મશહુર ગુણ સંસ્કૃત

વિચારો જથ્થાબંધ ઉત્પન્ન થતા જાય છે એટલે તે દર્શાવવા નવા નવા શબ્દો પણ સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં જથ્થાબંધ આવતા જાય છે. જાણી જોઇને સંસ્કૃત શબ્દો હિંદુઓ વાપરે છે તેના કરતાં એ શબ્દો વાપર્યા વિના છુટકો જ નથી એવી સ્થિતિ આવી છે એવું આથી સાબીત થાય છે.

૨. કેળવણીના ફેલાવા સાથે સંસ્કૃતનું જ્ઞાન હિંદુઓમાં વધારે ને વધારે ફેલાતું જાય છે. લેખકોને કેળવણી મારફત પોતાની જન્મભાષાનું જ્ઞાન બહુ જ જુજ મળે છે એટલે લખતી વખતે સંસ્કૃતના જ્ઞાનનો કુદરતી ઉપયોગ થઇ જાય છે. અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્યનો તેમને પરિચય હોય છે. અંગ્રેજી સાહિત્યના પરિચયથી જે જે વિચારો નવા સુઝે તે તે દર્શાવવાના શબ્દો સંસ્કૃત ભાષામાંથી એકદમ સુઝી આવે છે અને એ શબ્દો ગુજરાતીમાં વપરાય છે.

૩. હિન્દુઓના ધર્મ તથા સંસ્કાર (culture) ના ગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં છે. છાપખાનાંની સગવડને લીધે એ ગ્રંથો મુળ સ્વરૂપમાં વાંચવા હિન્દુઓને વૃત્તિ થાય છે. આ વૃત્તિ દહાડે દહાડે વધતી જવાની. કારણ કે સંસ્કૃત ભાષામાં હિન્દુઓના બાપદાદાઓએ મૂલ્ય ન થાય એવો ખજાનો હિન્દુઓને માટે અને દુનીઆને માટે મુકયો છે. એ ખજાનાનો લાભ લેવા અને બીજાને આપવા હિન્દુઓ પ્રયત્ન કરવાના. આમ સંસ્કૃતનો પરિચય જેમ જેમ વધતો જશે તેમ તેમ લોકભાષામાં સંસ્કૃત શબ્દોનો વપરાશ વધતો જવાનો,

૪. સમગ્ર હિન્દુસ્તાનમાં હાલ એકરાષ્ટ્રભાવના (Nationality) જન્મ પામી છે. એ લાગણીને પોષવા અને વધાર વ્યવહાર કરવા હિન્દુસ્તાનના વતનીઓના અરસપરસના વ્યવહાર માટે એક ભાષાની જરૂર લાગે છે.

અંગ્રેજી રાજ્યકર્ત્તાની ભાષા હોવા છતાં એક ભાષા થઇ શકે એમ નથી. હિન્દુ પ્રજાને જે ચેતન સંસ્કૃત ભાષા આપી શકે એમ છે, મુસલમાનોને જે ચેતન અરબી ભાષા આપી શકે એમ છે તે અંગ્રેજી આપી શકે એમ નથી. અમારી ખાસિયતથી એ ભાષા તદ્દન જુદીજ છે. વળી

અત્યારે દેશમાં જે જે બળો પ્રવર્તે છે તે તે બળો લક્ષમાં લેવાસાં આવે તો ફરીઆદ તદ્દન ટકી શકે એમ નથી. હિંદુઓને એક થઈ પોતાના પૂર્વજોની સંસ્કૃતિ (civilization) અને સંસ્કારિતા (culture) નો લાભ લેવો છે અને યુરોપની સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારિતાનો પણ લેવાય એટલો લાભ લઈ બન્નેના સમવાયથી નવી સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારિતાને જન્મ આપવાનો છે. આ ઉંચું લક્ષ હિંદુઓના હૃદયને હલાવી રહ્યું છે. એ લક્ષની પ્રાપ્તિ માટે મહેનત કરતા હિન્દુઓ વ્યવહાર માટે સંસ્કૃત શબ્દો વધારે વાપરે એ તદ્દન કુદરતી હોવા છતાં એ વપરાશ સામે સમજ વગર ફરીઆદ કરવામાં આવે એ ગેરવ્યાજબી છે.

ગુજરાતી ભાષા વાપરવી હોય, હિંદુસ્તાનના નવા જીવનમાં સામેલ થવું હોય, તો પારસીઓને સંસ્કૃત શીખ્યા વિના છુટકો નથી.

ઘરમાં ગુજરાતી ભાષા બોલીયે એટલે તે ભાષામાં લખાયેલા શિષ્ટ ગ્રંથો સમજાય જ એવો નિયમ નથી. જે લોકો ઘરમાં અંગ્રેજી બોલતા હશે તે બધા અભ્યાસ વગર મિલ્ટન, ટેનિસન, રસ્કિન, બેકન, મેકોલે, આર્નલ્ડ, હોબ્ઝ, ડાર્વિન, હક્સલિ, ઓસ્ટેન કે શેક્સપિઅર સમજી નથી શકતા. પારસી વાંચનારા અને પારસી લેખકોનું ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન કેટલું ? વાંચનમાલાની ત્રણ ચાર ચોપડી દસ વર્ષની ઉમ્મર લગીમાં શીખ્યા હોય અને તેથી ગુજરાતીનું જેટલું જ્ઞાન મળ્યું હોય તે. ગુજરાતી ભાષાનું અને સાહિત્યનું સારૂં જ્ઞાન મેળવશો તો ફરીઆદ કરવાનું કારણ રહેશે નહીં.

૨.

એક પક્ષ કહ્યો. બીજા પક્ષની વાત પણ જરા તપાસવી ઘટે છે.

ઇરાનથી કયા પારસીઓ ગુજરાતમાં આવી વસ્યા હતા ? અમીર ઉમરાવો અને લડવૈઆઓ મુસલમાનો સામે ખપી ગએલા અથવા વટલી ગએલા. ખેડુતો અને કારીગરોનો કેટલોક ધર્મચુસ્ત ભાગ ગુજરાતમાં નાસી આવ્યો હશે, નાસી આવેલામાં સર્વ સંસ્કારી ઉંચા વર્ગના હોત તો તે

શબ્દોનો વધારે ઉપયોગ કરાવે છે. એના શબ્દોની મીઠાશ, શબ્દોનો અવાજ અને રણકો એવાં મજાનાં લાગે છે કે એમની સાથે બીજી ભાષાની મીઠાશ કે તેના શબ્દોનો રણકો ખુંચે છે.

સંસ્કૃત ભાષાના વધારે વપરાશનાં કારણો ટુંકામાં જોયાં. હવે ફારસીના વપરાશનો ઘટાડો શાથી થાય છે તે તપાસીએ.

૧. રાજ્યકર્ત્તાની ભાષા તરીકે ફારસી ભાષા હિન્દુસ્તાનમાં ફેલાવો પામી રાજ્યના વ્યવહારને અંગે જેટલી અસર થઇ તેટલી એણે હિન્દુઓની જીંદગી-પર કરી. હિન્દુઓ એનો સારો અભ્યાસ કરતા પણ સાદી, હાફીઝ, ફીરદોસી જેવા લેખકો હિંદુઓમાંથી ઉત્પન્ન થયા નથી. તેમ મનુ, કાલિદાસ, ભવભૂતિ, શંકરાચાર્ય, વ્યાસ, વાલ્મિકી, બાણ, ચાણાક્ય, તુલસીદાસ, સુરદાસ, મીરાંબાઇ, નરસિંહ મેહતા, પ્રેમાનંદ જેવા સમર્થ હિન્દુ લેખકો ફારસીમાં થયા નથી અને ફારસીવાણી દ્વારા હિંદુ પ્રજાની જીંદગીના રૂપરંગ ફેરવ્યા નથી. ફારસી ભાષા હિંદુઓની જીંદગીમાં પચી ગઇ નહોતી. જે સત્તાને લીધે એનો વ્યવહાર જરૂરી હતો તે સત્તાના નાશથી એનો વ્યવહાર અટકી પડયો.

૨. વ્યવહાર અટકી પડવાથી-એ શીખવાની જરૂર જતી રહેવાથી હિંદુઓ એનો અભ્યાસ કરતા નથી. ફારસી સાહિત્ય સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્યને મુકાબલે એટલું બધું ઉતરતું છે કે એ રીતે પણ એનો અભ્યાસ કરવાનું ખાસ આકર્ષણ થાય એમ નથી.

આ કારણોથી ફારસી શબ્દો આપોઆપ વપરાશમાંથી ઘટતા જાય છે. અભણ હિંદુઓમાં દેખાદેખીથી જે જે ફારસી શબ્દો દાખલ થઇ ગયા હતા તે શબ્દોમાંના ઘણાકને બદલે હવે અંગ્રેજી કે સંસ્કૃત શબ્દો વપરાવા માંડયા છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં ન્યાયને ખાતર કહેવું જોઇએ કે ગુજરાતી હિંદુઓએ ફારસીનો તદ્દન તિરસ્કાર નથી કર્યો. મણીલાલ નભુભાઇ, કલાપી, સાગર વગેરેની કવિતા વાંચશો અથવા રા. રા. નારાયણ વસનજી ઠક્કુરની કેટલીક વાર્તાઓ વાંચશો તો ગુજરાતીમાં રૂઢ નહીં એવા કટલા બધા ફારસી શબ્દો વાપરેલા જણાશે.

દેહમાં અનેક ફેરફારો થયા છે અને થતા જાય છે. ફેરફાર થાય છે ત્યારે જુની સ્થિતિ અશિષ્ટ લાગે છે.—જેટલા ફેરફાર હિંદુઓની ભાષામાં થયા છે અથવા થાય છે એટલા પારસીઓની ભાષામાં થયા નથી એટલે કેટલાક શબ્દો, રૂપો, પ્રયોગો જે પૂર્વે ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતાં પણ હવે લુપ્તપ્રાય (obsolete) થયાં છે તે હજુ પારસીઓ વાપરે છે એટલે એમની ભાષા હાલમાં હિંદુઓને અશિષ્ટ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. આમ જુના શબ્દો, પ્રયોગો વગેરેનો પ્રચાર ગુજરાતના ઘણા ભાગમાં છે. ખુદ નડીઆદની બોલીમાં એવા ઘણા પ્રયોગો છે. સંસ્કારી હિંદુ તે પ્રયોગો સાંભળી હસે છે. સાહિત્યમાં આવા પ્રયોગો કે શબ્દોને સ્થાન નથી આવતું પણ શુદ્ધ સાર્વજનિક ભાષા લખવામાં આવે છે.

ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કરવા માટે સંસ્થાઓ અને સાધનો નથી. આમ હોવાથી હિન્દુઓ અને પારસીઓ સરખી જાતની ભુલો ઘણી વાર કરે છે.

પ્રજાની ખાસીયત, ગુજરાતી ભાષા સ્વીકારાવાના સંજોગ અને હાલમાં તેની શુદ્ધ અભ્યાસ માટેની સગવડોની ખામી ધ્યાનમાં લેતાં પારસીઓની ભુલોનો કાગનો વાઘ હિન્દુઓએ કરવો નહી.

પારસીઓ પોતાનાં લખાણોમાં વધારે ફારસી શબ્દો કે વાક્યરચના વાપરે તેથી ગુજરાતી ભાષા વધારે તવંગર થશે; ગુજરાતી ભાષાની શકિત વધશે એવું સુજ્ઞ હિન્દુઓ માને છે. પારસીઓએ સંસ્કૃત શબ્દો જ વાપરવા અને ફારસી ન જ વાપરવા એવો આગ્રહ કોઇ સુજ્ઞ હિન્દુ કરતો નથી.

પારસીઓનાં ગુજરાતી લખાણો સામે અમારા વાંધા નીચે પ્રમાણે છે.

૧. લેખક અને વાંચનારાની ગુજરાતી કેળવણી સંસ્કારી ન હોવાથી ભાષામાં ઘણી વાર ગામડીઆ પ્રયોગો હોય છે; શિષ્ટ (classical) ભાષા અને શૈલિની ખામી હોય છે. પારસી લખનારાઓનો મોટો ભાગ તરજુમા કરનારનો છે; તેમાં એ ખાસ કરીને વાર્તાઓનો મુળ ગ્રંથ સાથે એમનો એક તરજુમો સરખાવાઇ ઉંચો ઠર્યો નથી. ગુજરાતી ભાષા અને

પોતાની ભાષાનો ત્યાગ કરતજ નહીં. બહારના વ્યવહારમાં લોકભાષા વાપરત પણ ઘરમાં તો પોતાની જન્મભાષાજ વાપરત. જે ગુજરાતીઓ ઉત્તર હિંદુસ્તાન, મહારાષ્ટ્ર કે મદ્રાસ ઇલાકામાં જઇ વસ્યા છે તેઓ હજુ પણ ઘરમાં ગુજરાતી વાપરે છે અને બહાર લોકભાષા વાપરે છે. હાલના પારસીઓ ગમે તેટલા અંગ્રેજી કેળવણીમાં વધેલા હોય છે છતાં ગુજરાતી ભાષા ઘરમાં વાપરે છે. સંસ્કારી લોકો પોતાની જન્મભાષાનો કદી ત્યાગ કરતા નથી.

પારસીઓ આવી થાણા, સુરત, ખંભાત, ભરૂચ જીલ્લાનાં ગામડામાં વસ્યા. પશ્ચિમ એશિયામાં મહારાજ્ય સ્થાપનાર લડાયક પારસીઓના વંશજો નાસી આવ્યા હોત તો મુસલમાની સલ્તનતમાં, રણક્ષેત્રમાં, રાજ્યવહીવટમાં તેઓ આગેવાન થયા વિના રહેત નહીં. પણ ખેડુત અને કારીગર વર્ગ હોવાથી તેઓ ગામડામાં વસ્યા. કારણ કે ત્યાં તેમના નિર્વાહની જોગવાઇ થઇ શકે એમ હતું. ગામડામાં કુદરતી રીતે એમને એમના જેવાજ ધંધાદારીનો સહવાસ થતો એટલે એમની ગુજરાતી ભાષા સુરત ભરૂચનાં ગામડાંની ભાષા જેવી થઇ. આ ભાષામાં અશુદ્ધિ હોય તો તેનો દોષ પારસીઓનો નહીં પણ એ ગામડાના વતની હિંદુઓનો છે.

ભાષા એ પ્રજાના જીવનમાંથી જન્મે છે. પ્રત્યેક પ્રજાની જે ખાસીયતો હોય છે તેની અસર ભાષાને પણ થાય છે. પારસીઓની પોતાની ભાષાની અમુક ખાસીયત હતી. એમના મનનાં અને દેહનાં બંધારણથી કેટલીક ખાસીયતો આવી હતી. પોતાની ભાષા મુકી દઇ તદ્દન અલાહિદી ભાષા સ્વીકારી રોજના વ્યવહાર તરિકે તે વાપરવા માંડયા છતાં મુળની ખાસીયતો જતી નથી. કેટલાક અક્ષરોના ખરા ઉચ્ચાર પારસીઓથી નથી થઇ શકતા તેથી તેમની હાંસી કરવી ઘટતી નથી. એ જાતિસ્વભાવનું પરિણામ છે.

ગુજરાતમાં વસી પારસીઓ ગુજરાતી ભાષા બોલતા થયા ત્યારે જેવી ગુજરાતી ભાષા બોલાતી હતી તેવી જ ભાષા હવે બોલાતી નથી. ભાષાના

થી વિરૂદ્ધ વર્તવાથી ભાષા બગડી જાય છે અને તેની શકિતઓ મરી જાય છે. પોષાકમાં અંગ્રેજી અને દેશી ઢબની સુંદર મેળવણી કરવાની જેવી કળા પારસી સુંદરીઓને આવડી છે તેવી સુંદર કળા ભાષાઓની મેળવણી કરવામાં વાપરતાં પારસી લેખકોને આવડતી નથી.

૩

એ પક્ષની ફરીઆદની તપાસ કરી. હવે શું કરવું ? ઉંચા પ્રકારના સ્વતંત્ર (Original) શિષ્ટ (Classical) લખાણ લખવા પ્રયત્ન કરવો. પછી તેમાં શબ્દો સંસ્કૃત વધારે હો કે ફારસી વધારે હો. ભાષા સંસ્કારી અને સુશ્લિષ્ટ તથા મધુર અને તેજસ્વી હશે-વિષય આકર્ષક અને ઉચ્ચ હશે તો તો લેખનો સત્કાર થયા વિના રહેશે જ નહીં.

લેખક થયા પહેલાં અને પછી શિષ્ટ ગુજરાતી ગ્રંથોનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો. પાંચ અંગ્રેજી વાર્તાના ગમે તેવા તરજુમા કર્યા એટલે ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન સર્વોત્તમ થઇ ગયું એમ માનવું નહીં પણ ગુજરાતી ભાષામાં સારૂં સાહિત્ય-દુનીઆનાં બીજાં સાહિત્યને મુકાબલે જરા પણ ઉતરે નહીં એવું સાહિત્ય-શી રીતે થઇ શકે તેનો અહોરાત્ર વિચાર કરી ઉપાય યોજવા.

જોડણી વિશે એક પદ્ધતિ અંગીકાર કરી તે પ્રમાણે હંમેશાં લખ્યા જવું. નર્મકોષ કે બેલસરે કૃત ગુજરાતી અંગ્રેજી કોષ અને આપ્તે કૃત સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોષ દરેક લેખકે પોતાની પાસે રાખવા અને શબ્દોના અર્થ ન સમજાય તો તેમની મદદથી સમજવા.

હિન્દુ લેખકોએ જાણી જોઇને સંસ્કૃત શબ્દો કે સમાસો વાપરવા નહીં. અર્થ સરલતાથી સમજાય એવી ભાષા વાપરવા પર વધારે લક્ષ આપવું. પારસી લેખકો અને વાંચનારાઓની ભાષા વધારે સંસ્કારી અને શિષ્ટ થઇ શકે માટે ક્રમવાર પ્રયત્ન કરવા. સાધનોની ખોટ હોય તો તે ઉપજાવવાં આનંદની વાત છે કે પારસીઓની ગુજરાતી ભાષા દિવસે દિવસે સુધરતી જાય છે અને આની આ ગતિ ચાલુ રહેશે તો બન્ને વચ્ચેનું ખરૂં અંતર થોડા વખતમાં દુર થઇ જશે. પારસી માસીકોમાં

શકિતઓની પુરી પીછાન ન હોવાથી એ તરજુમાઓથી ગુજરાતી ભાષાની શકિતઓ ખીલવી શકાઇ નથી.

પારસીઓ આટલા બધા કેળવાયેલા અને સંસ્કારી હોવા છતાં એમનામાંથી રામમોહનરાય, કેશવચંદ્ર સેન, દયાનંદ સરસ્વતી, રાનાડે, ગોવર્દ્ધનરામ, બંકિમચંદ્ર કે રવીંદ્રનાથની હારમાં બેસે એવું કોઇ જન્મ્યું નથી. અંગ્રેજીનો અભ્યાસ એમનામાં લગભગ સાર્વજનિક હોવા છતાં તરૂદત્ત કે સરોજિની નાયડુની પ્રતિષ્ઠા ઝાંખી પાડે એવો અંગ્રેજીમાં પણ પારસી કવિ થયો નથી. ચિત્રકલાનો પ્રચાર પારસીઓમાં ઘણો છે છતાં રવિવર્મા, ધુરંધર કે અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુર અને એમના શિષ્યોનાં ચિત્રો જેવાં ચિત્રો કોઇ પારસી ચિત્રકારે ચીતર્યાં નથી. સંગીતના અભ્યાસ અને પ્રચારનું પણ એવુંજ નિરાશાજનક પરિણામ છે. પારસી પ્રજામાં સ્નેહ લગ્ન, સંવનનનો (love marriage, courtship) પ્રચાર છે છતાં સ્નેહનાં કે વિરહનાં મીઠાં કવન કે ગાન હજુ કોઇ પારસીએ કર્યાં નથી. પારસીઓનો વૈભવ, કેળવણી, સંસ્કાર ઉછીના છે. હજુ એમનું હૃદય જાગૃત થયું હોત અને ગુજરાતી ભાષાદ્વારા તે આવિર્ભાવ પામ્યું હોત તો એમની ભાષાની અનેક ખામી હોવા છતાં ગુજરાતી હિન્દુઓ નહીં પણ હિંદુસ્તાનના બીજા વતનીઓ પણ એમનાં લખાણો તરફ ખેંચાયા વિના રહેત જ નહીં. સર રવીંદ્રનાથ ઠાકુરનો દાખલો મોજુદ છે.

અમારી ફરીયાદ પારસીઓની ભાષા માટે જ નથી પણ તેમનાં લખાણોના છીછરાપણા (Superficiality) અને સ્થાયી ગુણના અભાવ માટે પણ છે.

૨. અંગ્રેજી સાહિત્ય અને ભાષાનો પરિચય આપણી જીંદગીમાં વધતો જતો હોવાથી આપણા બોલવા લખવા ઉપર તેમની છાપ કુદરતી રીતે પડે છે. હિન્દુઓ પોતાનાં લખાણોમાં અંગ્રેજી શૈલિ, વાકયરચના, શબ્દો, રૂઢીયોનો ઉપયોગ કરે છે પણ બનતાં લગી તેમને અંગ્રેજી ન રાખતાં ગુજરાતી બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. પારસીઓ આવું કરતા નથી એટલે એમની ગુજરાતી ભાષા હાસ્યજનક અને કૃત્રિમ થાય છે. ભાષાના સ્વભાવ-

ઇસુનું વર્ષ ૧૯૦૮.

માનવ જીવનના ઇતિહાસ પંચાગોથી નથી ઘડાતા તોપણ એક વર્ષ દરમ્યાન થયેલી પ્રવૃત્તિની નોંધ લેવામાં આવી હોય તો ભવિષ્યમાં તવારિખનવેશનું કામ સરળ થઇ જાય. ગુજરાત પોતાની પ્રવૃત્તિનું સરવૈયું કાઢે તો અનેકધા લાભ થવાનો સંભવ છે.

ગયા વર્ષથી ગુજરાતી સાહિત્યનું સિંહાવલોકન કરવાની જે પ્રથા આ માસિકમાં શરૂ થઇ છે તેને અન્વયે, મુખ્ય ઉદ્દેશને સહેજ વિસ્તારી આ લેખ લખવામાં આવ્યો છે.

આવો લેખ લખવાનાં સાધનો[1] મેળવવાની ઘણી મુસ્કેલી છે. વખતોવખત થતી સાહિત્યપ્રસિદ્ધિની સંપૂર્ણ માહિતી આપે એવું મંડળ યા પુસ્તકાલય યા માસિક ગુજરાતમાં નથી. સરકારી ત્રિમાસિક રીપોર્ટોમાં પુસ્તકોની નામાવલિ ઘણી મોડી છપાય છે; વળી 'રજીસ્ટર' કરવા ન મોકલેલાં તેમજ દેશી રાજ્યોમાં પ્રકટ થયેલા ગ્રંથો તેમાં નોંધાતા નથી, એટલે આવો લેખ સર્વતઃ સંપૂર્ણ લખી ન શકાયો હોય તો દરગુજર કરવા વાંચકોને વિનંતિ છે.

૧. સરકારી ત્રિમાસિક રીપોર્ટો, પત્રોના ગ્રંથસ્વીકાર અને ગ્રંથાવલોકન, ગ્રંથપ્રસિદ્ધિની જાહેર ખબરો અને ખાનગી માહિતી સિવાય આવા લેખ લખવાનાં સાધનો નથી. પ્રસ્તુત લેખ માટે બને તેટલી માહિતી મેળવવા આ પત્રના તંત્રી રા. જીવનલાલે મુદ્રાયંત્રોના માલિકોને, ગ્રંથપ્રસારક મંડળોના મંત્રીઓને અને ગ્રંથવિક્રેતાઓને પત્રો લખ્યા હતા. પરંતુ મુંબઇની ડી. લક્ષ્મીદાસની કંપની, વડોદરાના શ્રી શ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગ, 'શારદાભવન' પ્રેસ, અને અમદાવાદના "જૈનસમાચાર" તરફથી જ જવાબ આવ્યા. જેમ જેમ આવા લેખની ઉપયોગિતા સમજાતી જશે તેમ તેમ આ દિશામાંથી સારી મદદ મળવાનો સંભવ છે.

હિન્દુ લેખકો પાસેથી લેખ મેળવવા અને હિન્દુ લેખકોનાં લખાણોનાં અવલોકન આપવા હમેશ તજવીજ કરવી જોઇએ. આવી તજવીજ પારસી લેખકો અને તેમનાં લખાણો માટે હિન્દુ માસીકોમાં થવી જોઇએ.

પારસીઓમાં વાર્તા લખનારાઓ પુષ્કળ થાય છે તેના કરતાં ડૉ૦ મોદી, પ્રો. દસ્તુર, પ્રો. વાડીઆ, પ્રો. સંજાણા, પ્રો. હોડીવાળા, મેસર્સ ભરડા, મસાણી, ખરેઘાટ, દલાલ, મુસ, નાયગામવાળા વિગેરે વિદ્વાનો સરળ પણ શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષા મારફત પોતાનો જ્ઞાનનો ગુજરાતને લાભ આપે તો હિન્દુઓ અને પારસીઓ વચ્ચેનું અંતર દુર થતાં વાર લાગે નહીં.

કેટલાક હિન્દુઓ ફારસી ભાષાનું અને સાહિત્યનું ગાઢ સેવન કરે અને ફારસીના સંસ્કારવાળી ગુજરાતી ભાષામાં ગ્રંથો લખે તેમજ કેટલાક પારસીઓ સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્યનું ગાઢ સેવન કરે અને સંસ્કૃતના સંસ્કારવાળી ગુજરાતી ભાષામાં ગ્રંથો લખે તો બન્ને કોમ વચ્ચે વિરોધ થાય છે તે જલ્દી ઘટી જશે.

શિષ્ટ ફારસી ગ્રંથોના સંસ્કૃતમય ગુજરાતીમાં રસિક ભાષાંતરો કે અનુવાદો હિન્દુઓ કરે અને શિષ્ટ સંસ્કૃત ગ્રંથોના ફારસી ગુજરાતીમાં રસિક ભાષાંતરો કે અનુવાદો પારસીઓ કરે તો બન્ને કોમની ભાષા અને સાહિત્ય વચ્ચે એખલાસ વહેલો વધશે.

પારસી છાપખાનાંઓમાં પારસી વર્તમાનપત્રોના ' એડિટોરીઅલ સ્ટાફ'માં ' ટ્રેન્ડ ' ગુજરાતી શિક્ષકો રાખવામાં આવે, પારસી ગ્રંથોનાં પ્રુફ એમની પાસે સુધરાવવામાં આવે તો પારસી ગુજરાતી દોષરહિત થતાં વાર લાગશે નહીં અને પારસીઓને સારી શુદ્ધ ગુજરાતી લખવાની ટેવ પડશે.

બન્ને પ્રજાઓ વચ્ચેનો વિખવાદ વધારવા નહીં પણ ઓછો કરવા આ લેખ સફલ થશે તો મારી મહેનત કૃતાર્થ થયેલી માનીશ.

સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૫.

યુરોપ અમેરીકાથી આવેલાં બ્લાવટસ્કી અને ઓલ્કોટે સ્થાપેલી "થીઓસોફીકલ સોસાયટી" સુરત અને કાઠીઆવાડમાં પ્રબળ છે. ધર્મશિક્ષણ અને જ્ઞાનપ્રસારણ માટે હિંદમાં બીજે તેમ આપણે ત્યાં એ મંડળ તરફથી પ્રયાસ થાય છે. એ મંડળના અનુયાયીઓ તરફથી સાહિત્યસેવા પણ થાય છે. એ મંડળના સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન જેમાં કર્યું હોય એવા અંગ્રેજી ગ્રંથોનાં ભાષાંતર તેમજ એ સિદ્ધાંતો ચર્ચતા સ્વતંત્ર ગ્રંથો દર વર્ષે ગુજરાતના 'થીઓસોફીસ્ટો' તરફથી પ્રગટ થાય છે. રા. મણિલાલ નથુભાઇ દોશીએ એ પંથના સાહિત્યમાં એક સ્વતંત્ર પુસ્તક લખી વધારો કર્યો છે. પ્રો. મણિલાલનું "સુદર્શન" અને સુરતમાં નીકળતું "જીજ્ઞાસુ" એ પંથનાં વાજીંત્રો છે. અગાઉ એ મંડળ તરફ યુવાન વર્ગ જેટલો આકર્ષાતો હતો તેટલો હાલ આકર્ષાતો નથી. પારસીઓમાં એ મંડળના સિદ્ધાંતો પ્રસરતા જાય છે.

હવે વડોદરા અને બીલખામાં ચાલતા સંપ્રદાયો–શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય અને શ્રીમન્નથુરામશર્માએ પ્રચલિત કરેલા સંપ્રદાયોની પ્રવૃત્તિ નીહાળીએ.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યે પ્રકટાવેલી સાહિત્યધારા એમના અવસાન પછી સુકાઇ નથી પણ વિપુલ થતી જાય છે. "મહાકાલ", "પ્રાતઃકાલ", "યમદંડ", "ધર્મધ્વજ", "ભક્ત" આદિ એ સંપ્રદાયનાં વાજીંત્રો છે. ખ્રીસ્તીઓની માફક પોતાના સિદ્ધાંતો સરળતાથી ફેલાવવા અને પોતાની ભાવનાનુસાર ગુજરાતનું જીવન ફેરવાય એવી જોગવાઈ ઉપજાવવા નાના પ્રકારના ગ્રંથો શ્રી શ્રેયઃસાધક વર્ગ તરફથી વખતોવખત બહાર પડે છે. વર્ષમાં એ મંડળના સર્વે અનુયાયીઓ બે વખત એકત્ર થાય છે. આ સમારંભોના પ્રસંગે થયેલાં ભાષણો અને ભજનો સંગ્રહાઇ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. પ્રો. મણિલાલના મરણ પછી પર્યેષક ચર્ચા ગુજરાતમાં મોળી પડી ગઇ છે, તોપણ શ્રેયઃસાધકો તરફથી એ દિશામાં વિવેચનો અવારનવાર થયાં જાય છે. પ્રો. જેઠીસનદાસ કણીઆ અને રા. રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર જેવા દાર્શનિક એ મંડળમાં છે. એ મંડળને અમેરીકાના એમના જેવા જ ઉદ્દેશવાળાં મંડળો સાથે સંબંધ છે.

જેવું જીવન તેવું સાહિત્ય. જીવનમાં વહેતાં બળોનો પ્રભાવ સાહિત્યમાં અંકાય છે, એટલે એ બળો વિશે કાંઇક જાણવું અવશ્યનું થાય છે. મનુષ્યોના ઐહિક અને આમુષ્મિક અર્થો સિદ્ધ કરવા નાના પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે, અને એ પ્રવૃત્તિઓમાંથી જન્મતાં બળો માનવ જીવન ઘડે છે. ધર્મ, સંસાર, રાજ્ય આદિ પરત્વે થતી પ્રક્ષોભણા–મંથનના પડઘા સાહિત્યમાં સંભળાય છે યા તો તેમનો પટ સાહિત્યને બેસે છે.

ધર્મ પરત્વે ખ્રીસ્તી પાદરીઓને લીધે જે પ્રક્ષોભણ થયું હતું તે બહારથી શમ્યું છે, પણ અંતર પ્રક્ષોભણા શરૂ થઇ ચુકી છે. પાદરીઓ અને તેમનાં કામ તરફ અણગમો ફેલાતો જોવામાં આવે છે. આ અણગમો બતાવતી વખતે તેમણે ફેલાવેલી કેળવણી અને આણેલી ધાર્મિક જાગૃતિ વીસરી ન જવી જોઇએ. કન્યાકેળવણી માટે તેમજ સસ્તે દરે માધ્યમિક અને ઉંચી કેળવણી આપવા એમણે ઓછું કર્યું નથી. ગુજરાતમાં રેવરંડ એંડ્રુસ કે મેકનીકોલ જેવા પાદરીઓ આવશે તો આ અણગમો ઘટવાનો સંભવ છે.

પ્રાર્થનાસમાજના અનુયાયીઓએ ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરવામાં સારો ફાળો આપ્યો છે. બંગાળાની બ્રાહ્મસમાજ અને મુંબઇની પ્રાર્થનાસમાજમાં તેવું ચેતન સ્ફુરતું જણાય છે. એ ચેતનના પ્રભાવ નીચે ગુજરાતની પ્રાર્થનાસમાજ પણ આવશે. “ જ્ઞાનસુધા ” આ પંથનું માસિક છે.

કાઠીઆવાડમાં જન્મેલા દયાનંદ સરસ્વતી પંજાબમાં નવું જીવન લાવી શક્યા. ગુજરાત હજુ એમના સિદ્ધાંતોની મુલવણી કરી શક્યું નથી. સુરત જીલ્લાના ગામડામાં નવી શક્તિ, નવી દૃષ્ટિ આર્યસમાજથી આવી છે.

આર્યસમાજમાં હિંદીપ્રજાનું ઐક્ય કરવાની શક્તિ છે. હિંદુ, મુસલમાન, પારસીને એ પંથમાં આદર સત્કારથી લેવાય છે. મી. ખબરદાર એ પંથના કવિ છે. શાસ્ત્રાર્થની વિતંડા એ પંથ છોડી દે તો ઘણું કરી શકે. આ પંથ તરફથી મુંબઇમાં એક સાપ્તાહિક નીકળે છે.

પરમહંસ રામકૃષ્ણ અને સ્વામી વિવેકાનંદના શિષ્યો ગુજરાતમાં હશે તો તે છુટા છવાયા છે.

નાના વિધની તેની આવૃત્તિઓ પણ કઢાય છે. રા. અનંતપ્રસાદ ત્રિકમલાલનું રામાનુજાનુયાયી ભાષાંતર ગયે વર્ષે બહાર પડયું છે. રાધનપુરના માજી દિવાન પોતાની જીંદગીનો નમતો પહોર કથાકીર્તનમાં ગાળે છે. "આનંદ" નામનું માસીક પણ એમના લેખોથી ભરાય છે.

ધર્મગ્રંથો અમુક ભાષામાં જ વાંચવા જોઇએ એમ નથી. તેમાં સમાયલા વિચારો દરેક જણને પોતાની જન્મભાષામાં પ્રાપ્ત થાય તો જ તે વિચારો સમજી આચારમાં ઉતારી સંસાર સાર્થક કરી શકાય . પદ્યબંધ ભાષાંતર પંડિત ગટુલાલજી તેમજ બીજાઓ તરફથી થયું હતું. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીનો દેહ પડયો ત્યારે એમનું કરેલું પદ્યબંધ ભાષાંતર પ્રેસમાં હતું, અને જાહેરખબર ઉપરથી જણાય છે કે થોડા વખતમાં રા. નાનાલાલ દ. કવિ ગીતાનું સમશ્લોકી ભાષાંતર બહાર પાડનાર છે.

ખ્રીસ્તી ધર્મના ફેલાવા માટે ગ્રંથપ્રસિદ્ધિ એ ઉત્તમ સાધન છે એવું એ પંથના અનુયાયીઓ માને છે અને તે સારૂ અઢળક દ્રવ્ય ખર્ચે છે. આર્યધર્મશાસ્ત્રો પણ એવી જ રીતે ગુજરાતમાં પ્રચાર પામે એવા સ્તુત્ય ઉદ્દેશથી ભીક્ષુ અખંડાનંદે "સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક મિત્રમંડળ" સ્થાપ્યું છે. ત્રણ આનાના જુજ મૂલ્યે "ભગવદ્દ્ગીતા" મળી શકે એવી આવૃત્તિ એ મંડળે છપાવી છે. એક સાપ્તાહિક પત્રમાં જે આરોપો અને નિંદા એ મંડળ ઉપર વર્ષાવવામાં આવ્યાં હતાં તે તદ્દન અયોગ્ય અને અનુચિત હતાં. એમની યોજના વાંચી વિચારી જવા દરેક દેશી જનને અમારી વિનંતિ છે, અને યથાશક્તિ, યથામતિ એ યોજનાને ઉત્તેજન આપવાથી દેશને અનેક વિધનો લાભ થવાનો સંભવ છે.

ધર્મ-રાજ્ય-સંસારના મહા પ્રશ્નોનાં નિરાકરણ કરવામાં અનેક રીતે ભગવદ્દ્ગીતા સહાયભૂત થશે એવી દઢ પ્રતીતિ જનસમાજમાં ફેલાતી જાય છે.

જૈનોમાં પણ ધર્મજાગૃતિ થઇ છે. અનેક સ્થળે સભાઓ સ્થપાઇ છે, પ્રાચીન ગ્રંથો છપાય છે, ગુજરાતીમાં ભાષાંતરો થાય છે, ધાર્મિક વિધિઓ બરાબર પાળી શકાય એટલા સારૂ તેમના સંબંધી સરળ લખાણો થાય છે. મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર થાય છે, તેમ જીવનના ધર્મના જીર્ણોદ્ધાર કરવા પણ

દરેક નવા પંથમાં આદ્ય શિષ્યાઓ સારી સેવા બજાવે છે. વિધવાઓના ઉદ્ધાર સારૂ અને સ્ત્રીશિક્ષણ માટે જેવા પ્રયાસો બંગાળા, મદ્રાસ, મહારાષ્ટ્ર કે પંજાબમાં થયા છે તેવા ગુજરાતમાં કરવા તેઓ ઉદ્યુક્ત થયાં છે.

આપણા દેશમાં હાલમાં ધુમતાં નવાં રાજકીય કે સાંસારિક બળોને ઉત્તેજન કે પોષણ આ પંથમાંથી મળશે તો વલ્લભ કે સ્વામીનારાયણના સંપ્રદાય જેવું એનું જીવન નહીં થાય.

બીલખાના આનંદાશ્રમ તરફથી ઉપદેશ "ગ્રંથાવલિ" નામે ચોપાનીઉં દર મહીને બહાર પડે છે. ઉપનિષદ્, ગીતા, યોગના ગ્રંથો વગેરે વગેરેનાં રહસ્ય પણ પ્રગટ થાય છે.

આ બન્ને પંથોમાં નવું કાંઇ નથી, જુનું છે તે ફરી કહેવામાં આવે છે. જડ થયેલા પંથોમાંથી નીકળી આ નવા—નવા એટલે જડ નહીં એવા—પંથમાં ભળે છે. સામાજીક સુધારણા પરત્વે એ પંથોની દૃષ્ટિ ઉદાર છે.

જુના સંપ્રદાયોમાં પણ દેશમાં થયેલી જાગૃતિના પડઘા સંભળાય છે. વૈષ્ણવો પોતાની પરિષદ ભરે છે, હજુ એ મંડળ તરફથી પોતાના સંપ્રદાયના ગ્રંથોની પ્રસિદ્ધિ, તેમના તરજુમા, વગેરે થવું જોઇએ તેવું થયું નથી; આચાર્યોની કેળવણી અને પૈસા ખરચવાની સત્તા વિષે ચર્ચા થઇ નિર્ણય થયા નથી; જમાનાને યોગ્ય એમનાં ક્રિયાકાંડમાં—મંદિરોમાં થવા જોઇતા સુધારા સુચવાયા નથી; વગેરે વગેરે. સ્વામીનારાયણ અને શંકરાચાર્ય વચ્ચે થયેલા ઝગડાની સલાહસંપથી પતાવટ થઈ ગઇ છે અને નાહકનું ઉભું થયેલું ધતીંગ જતું રહ્યું છે. એ પંથોમાં હજુ જાગૃતિ આવી લાગતી નથી. "સનાતન ધર્મ મહામંડળ" જેવી સંસ્થાના વક્તાઓ, સંન્યાસીઓ વગેરે તરફથી લોકોને તેમનો ધર્મ સમજાવવા અથવા પોતાની વિદ્વત્તા પ્રદર્શિત કરવા વ્યાખ્યાનો થયાં જાય છે. બાહ્ય આઘાતોથી તેમજ રાજકીય ભીંસથી સનાતનીઓના મમત અને અંધશ્રદ્ધા છુટશે અને વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ વધશે એવું લાગે છે.

દિવસે દિવસે ભગવદ્‌ગીતાનો પ્રચાર અધિકાધિક વધતો જાય છે, અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી તેનાં ભાષાંતરો થાય છે, તેના પર વિવેચનો થાય છે,

વખતે જણાયેલી લોકોની જાગૃતિમાં ઉત્સાહ—આગ્રહ–રસમાં આસમાન જમીનનો ફેર લાગે છે.

ગુજરાતમાં નેતા નથી: બંગાળા, મહારાષ્ટ્ર, પંજાબ વગેરે પ્રાંતોમાં છે તેવા નેતા નથી. મુંબઇમાં, અમદાવાદમાં કે દેશી રાજ્યોમાં બુદ્ધિશાળી ગુજરાતીઓ અનેકધા દેશહિતનું કામ બજાવે છે. પણ ગુજરાતને દોરનાર નેતાઓની તો ખોટ જ છે. અમે સર્વે ગુજરાતી છીએ–હિંદુ, મુસલમાન, પારસી હોવા છતાં ગુજરાતી છીએ—એવી ભાવના જનેજનમાં જગાવે અને દક્ષિણ કે બંગાળીના જેવો પ્રતાપ ગુજરાતીઓ ગુજરાતમાં અને ખંડખંડના પરદેશનિવાસમાં બતાવે એવા એમને શક્તિમાન કરે એવા નેતાની આપણે ત્યાં ખોટ છે. હિંદુસ્તાનનાં વર્તમાન ભવિષ્ય ઘડવામાં અને તેને અંગે ઉભા થતા મહા પ્રશ્નો ઉકેલવામાં અમે પણ સામેલ છીએ- અમારામાં પણ એ સૌ સારૂ જોઇતાં સામર્થ્ય, બુદ્ધિ, લાગણી, આગ્રહ અને ઉત્સાહ છે એવી આત્મશ્રદ્ધા ગુજરાતીઓમાં લાવનાર આચાર્યની જરૂર છે. હિન્દુસ્તાનને તુરતાતુરત "આર્થિક સ્વરાજ્ય" અને "કેળવણી-ના સ્વરાજ્ય" ની ખાસ જરૂર છે. વેપારી ગુજરાતના હાથમાં આર્થિક સ્વરાજ્ય મેળવવાનું છે. જે પ્રાંતના લગભગ પોણા ભાગ ઉપર દેશી હકુમત છે, જે પ્રાંતની ચારે કોલેજો લોકોને આધીન છે, અમદાવાદ, ગોધરા, ભરૂચ, સુરત સિવાયની હાઇસ્કુલો પણ એવી સ્થિતિમાં છે; પ્રાથમિક કેળવણી ગામેગામ ફેલાવવાનું કામ જ્યાં ઘણી સરળતાથી થઇ શકે એમ છે ત્યાં કેળવણી પણ લોકોના હાથમાં આવી તેમને ઉપયોગી થઇ પડે એવું સ્વરૂપ લઇ શકે એમ છે છતાં યોગ્ય નેતા—વિચારકોની બીનહયાતીને લીધે ગુજરાત પાછળ છે. આફ્રીકામાં ગોરાઓની સામાં જંગ મચાવ-વામાં હિંદીઓને સેનાની જે પ્રાંતમાંથી મળી આવ્યો છે તે પ્રાંતમાંથી નેતા—વિચારક તેને પોતાને સારૂ કેમ નથી જન્મતા ? ગુજરાતમાં વિચાર કરી શકે એવા પુરુષો સરકારી યા રજવાડી નોકરીમાં છે. વેપારીઓ અસંસ્કારી અને અણકેળવાયેલા હોય છે એટલુંજ નહીં પણ ધર્મની ઘેલ-છામાં એટલા બધા મશગુલ રહે છે કે બીજી કોઇ પ્રવૃત્તિ તેમને રૂચતી જ

પ્રયાસો શરૂ થઇ ચુક્યા છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે પ્રગટાવેલા વિચારોના પડઘા " સનાતન જૈન " માં સંભળાય છે, અને જૈનસંઘમાં ઉદારતા, ગંભીરતા, અને ઉચ્ચતા પ્રેરવા એ મહાનુભાવના અનુયાયીઓ મથે છે. સંઘના ત્રણ વિભાગને એકત્ર કરવા, ધર્મમાં વિવેકબુદ્ધિને પ્રવેશ આપવા, રાજ્ય–સંસારના પ્રશ્નોમાં લક્ષ આપવા " સનાતન જૈન " પોકારી પોકારી પોતાના હમદીનોને જાગૃત કરે છે. એમનામાં સ્ત્રીકેળવણી વધે છે, પણ નારીપ્રતિષ્ટા ઉન્નત કરવા વિચારણા થતી લાગતી નથી.

મુસલમાનોમાંથી પણ સુસ્તી ઉડી ગયલી લાગે છે. અલીગઢ અને ઢાકાથી પ્રગટેલા વિચારપ્રવાહમાં યુગયુગની ચડેલી રજ ધોવાઇ જશે.

પારસીઓમાં પણ પોતાનો ધર્મ યથાર્થ સમજવા–સમજી તે મુજબ આચરવા–પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે.

સર્વત્ર સ્ફુરણ પેઠું છે–જાગૃતિનાં ચિહ્ન દૃષ્ટિને પથે ચડે છે.

ધર્મમંદિરોની ઉપજ સાર્વજનિક કામોમાં વાપરવા માટે વડોદરામાં સરકારી કાયદાથી સરળતા થઇ છે, અને બીજે લોકમતથી સરળતા થવાનો સંભવ છે.

બંગાળા કે મહારાષ્ટ્રમાં જેટલું રાજ્યકીય વિષયોમાં ધ્યાન અપાય છે તેટલું ગુજરાતમાં અપાતું નથી. અર્ધા ઉપરાંત ગુજરાતમાં છુટાંછવાયાં નાનાં મોટાં દેશી રાજ્યો છે. આ ' સ્વરાજ્ય ' માં રાજ્યકીય ચળવળ જન્મી શકતી નથી. અમદાવાદ કે સુરતના રહેનારને જેટલી લાગણી બંગાળા કે પંજાબના લોકોના સુખદુ:ખ માટે થાય છે તેટલી જુનાગઢ કે ભાવનગરની રૈયતને એક બીજા સારૂ નથી થતી. મુંબઇમાં જે પ્રતાપ કચ્છી, કાઠી-આવાડીઓ દાખવે છે તે 'દેશ' માં બતાવી શકતા નથી. તોપણ સમગ્ર હિંદમાં ફરી વળતી રાજ્યકીય ભરતીનાં મોજાં ગુજરાતમાં પણ ફરી વળ્યાં છે. વડોદરાના દેશાભિમાની નરેશ્વરે પોતાની રૈયતનું રાજ્યકીય જીવન કેળવવા માંડયું છે. તે ઉપરાંત સુરતમાં ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં કોંગ્રેસમંડપમાં અને બહાર જે દારૂણ યુદ્ધ થયું તેની અસર ગુજરાતમાં થઇ. ગુજરાતમાં એ વખત કોંગ્રેસ ભરાઇ; એક અમદાવાદમાં અને બીજી સુરતમાં. આ બે

રાજ્ય અને સંસાર સાથે સંબદ્ધ અર્થપ્રાપ્તિ અને શિક્ષણ વિશે થોડુંક વિચારીએ. કરાંચીથી મુંબઇ લગીનો દરીયો ગુજરાતીઓથી ઉભરાય છે; ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, આફ્રીકા, ચીન, જાપાન જાય છે તે તો જુદું. મુંબઈ અને અમદાવાદમાં વરાળયંત્રથી રૂની બનાવટ કરે છે. તેઓ અનેક નવા હુન્નરો ઉપજાવી દેશને આબાદી કરી શકે એવા છે. તેમની વૃત્તિ એ તરફ દોડી છે. જોઇતાં લાયકાત, કેળવણી અને સાધનો મેળવી તેઓ એ દિશામાં પ્રયાણ કરશે. સ્વદેશપ્રેમ અને પ્રમાણિકતાથી છલબલતાં હૈયાવાળાં મગજો જ્યારે એમાં પડશે ત્યારે જ સાફલ્ય મળશે.

ગયે વર્ષે બેંકો, મીલોમાં વધારો થયો હતો તોપણ વેપાર અને હુન્નર ઉદ્યોગ શી રીતે વધે તે વિશે હજુ જોઇએ તેવો ગુજરાતમાં વિચાર થયો નથી, અને થતો હોય એમ લાગતું નથી. વેપારી મહાજન[1] (Chamber of Commerce), ઔદ્યોગિક ને વ્યાપારી શિક્ષણ, ઉદ્યોગ વેપારના ગ્રંથ, માસીકો, કાચા ને તૈયાર માલનાં સંગ્રહસ્થાનો, બેંકો, વહાણો, રેલ્વે, ઇત્યાદિ અસ્તિત્વમાં લાવી, સાહસ–આગ્રહ–પ્રમાણિકતા–જ્ઞાન–ઉદ્યમશીલતા જગાવી કેળવી અનેકવિધ આર્થિક ખીલવણી થઇ શકે. જાપાન, અમેરીકા ગયલા દક્ષિણી, બંગાળીઓ કરતાં વિશેષ દેશપ્રેમી અને દેશોદય સારૂ અભિલાષક પરદેશ ખેડતા ગુજરાતી વેપારી કયારે થશે? મરાઠી અને બંગાળીમાં પરદેશ ગયેલા દક્ષિણી બંગાળીઓ નાના વિધના લેખ લખી પોતાના દેશભાઇઓને જાગૃત અને માહીતગાર કરે છે. આફ્રીકામાં મંડાયેલા કુરુક્ષેત્રનું મહાભારત કહેનાર કેમ કોઇ ગુજરાતી સૂતપુરાણી નીકળી નથી આવ્યો? વેપારી વર્ગ કેળવાશે ત્યારે જ ગુજરાતનું ભાગ્ય ઉઘડશે.

કેળવણીના મહા પ્રશ્ન વિશે આપણે ત્યાં છેક જ વિચાર–પ્રયત્ન થયા નથી એમ નથી. સરકારે જે પ્રાથમિક કેળવણીની પદ્ધતિ દાખલ કરી તેમાં મર્હુમ માધવલાલ હરીલાલે સુધારો વધારો કર્યો; સાયન્સ અને હુન્નર-

---

૧ મુંબઇ અને અમદાવાદમાં એવાં મહાજન સ્થપાયાં છે. બીજે સ્થપાવાની જરૂર છે. ગુજરાતના મહાજનની સ્થાપના થવી જોઇએ.

નથી. આનંદની વાત છે કે ઉદ્દામ અને વિનીત પક્ષના જન્મથી વેપારીઓની આંખ ઉઘડી છે.

આપણા વાનપ્રસ્થ થયેલા અનુભવી અધિકારીઓ (દીવાનો, ન્યાયાધીશો, મામલતદારો વગેરે) નિવૃત્ત થયેલા વકીલ, દાક્તરો, દેશસેવા કરવા કેમ ઉદ્યુક્ત નથી થતા ? ફક્ત દી. બ. અંબાલાલ સા. દેસાઇ હાલ ગુજરાતની વિધવિધરંગી પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લે છે. ગુજરાતમાં પૈસો છે, યૌવન છે, બુદ્ધિ છે, ફક્ત તેનો સદુપયોગ કરવાની જરૂર છે.

બંગાળાની સર્વ પ્રવૃત્તિનું મૂળ જેમ કલકત્તા, મહારાષ્ટ્રની સર્વ પ્રવૃત્તિનું મૂળ જેમ પુના છે, તેમ ગુજરાત અને ગુજરાતીઓની સર્વ પ્રવૃત્તિનું મૂળસ્થાન અમદાવાદ થવું જોઇએ. સાહિત્યમાં અમદાવાદ જેમ અગ્રસ્થાન લેતું જાય છે. તેમ, રાજ્યકીયાદિ વિષયોમાં પણ તેણે લેવું જોઇએ.

કુળ ઉજ્વલ રાખવા સારી સંતતિ ઉછેરવાની માબાપોને જેટલી ફીકર અને કાળજી હોય છે તેનાથી વિશેષ ફીકર અને કાળજી નવા નેતાઓ ઉત્પન્ન કરવા માટે હાલના નેતાઓએ રાખવી જોઇએ.

ઉદ્દામ અને વિનીત પક્ષ વિશે રૂપકની ભાષા વાપરીએ તો ઉદ્દામ પક્ષ દેશનું હૃદય અને વિનીત પક્ષ દેશનું મગજ છે, એમ કહી શકાય. બન્નેના સાહચર્યથી ફાયદો છે—વિરોધથી નહીં. વ્યવહારનિપુણ ગુજરાતી બન્ને પક્ષની ભાવના અને કાર્યપધ્ધતિનાં સારાસાર:તપાસી રૂચતું જ સ્વીકારશે.

લૉર્ડ મોરલીએ કરવા ધારેલા રાજ્યકીય સુધારાનો દેશને લાભ અપાવવો બન્ને પક્ષના હાથમાં છે. આ રીતે આરંભાયેલી રાજ્યકીય પ્રવૃત્તિ ઉદાર નયવાન ગાયકવાડના રાજ્યમાં સારી વૃદ્ધિ પામી ગુજરાતનાં બીજાં દેશી રાજ્યોમાં ચાલતું અંધેર દૂર કરાવી પ્રતિનિધિ રાજ્ય—પ્રજાશાસક રાજ્ય-ચલાવવા ગુજરાતીઓને તાલીમ આપશે.

આફ્રીકામાં ગુજરાતીઓએ અતુલ વીરત્વ દાખવ્યું છે. સ્ત્રીઓએ પણ રજપુતાણી જેવું શૌર્ય દાખવ્યું છે. હિંદુ, મુસલમાન પારસીઓએ એકત્ર થઇ ગુજરાતી નામ દીપાવ્યું છે.

વળવા લાગ્યા ત્યારે “ રાષ્ટ્રીય કેળવણી ” રૂપ પાર્ટીઓ બંગાળાની કેળવણીને “ રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટિ ” રૂપી વૈકુંઠમાં લઇ જવા ઉદ્યુક્ત થયા છે. ગુરુકુળ અને રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીઓના જીવન-વિચાર-પ્રવાહ અમુક રીતે વહેવડાવવાનો ઉદ્દેશ છે; એટલે એ ઉદ્દેશ સાધવા આવશ્યક એવા કેટલાક વિષયોને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન અપાયું છે, પરંતુ આ દેશની વિવિધરંગી પ્રજાને વિવિધ પ્રકારની સંપૂર્ણ કેળવણી મળે એવી વ્યવસ્થા અથવા વિચારણા થઇ નથી.

ગુરુકુળની પદ્ધતિમાં ધાર્મિક અભ્યાસ મહત્ત્વનો લેખાય છે, રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં ઇતિહાસના અભ્યાસને એ સ્થાન અપાય છે. પરધર્મી અને પરદેશી રાજ્યકર્તા પોતાને આધીન વિવિધ ધર્મી પ્રજાને કેળવણી આપે ત્યારે સાંપ્રદાયિક શિક્ષણને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન ન આપે એ વાજબી છે. આપણી નિશાળોમાં એવું શિક્ષણ અપાતું ન હોવાથી તે આપવાની પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે. ગુરુકુળ જેવી અથવા આ દેશમાં ખ્રીસ્તી ધર્મ ફેલાવવા સ્થપાયેલી શાળાઓની ધાટી ઉપર કાઢેલી સંસ્થાઓમાં ‘ ધાર્મિક શિક્ષણ ’ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે; જૈનોની માફક સરકારી નિશાળોમાં અભ્યાસના કામ ઉપરાંત અવકાશના જે વખત બાળકોને મળે છે તેમાં ધાર્મિક-વ્યાવહારિક શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે; અલીગઢની મુસલમાન કોલેજ કે કાશીની હિંદુ કોલેજ જેવી સંસ્થાઓમાં એક જ ધર્મના અનુયાયીઓને શિક્ષણ આપી તેમનું ધર્મતેજ ઝળહળતું રાખવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે યા તો હિંદુ ધર્મના સર્વ મતપંથને અનુકૂળ આવે એવાં સર્વમાન્ય તત્ત્વો હિંદુ શાસ્ત્રોમાંથી વીણી કાઢી ક્રમવાર પોથીઓ રચી શાળાઓમાં ચલાવવામાં આવે છે.

છેલ્લી પદ્ધતિ ‘ થીઓસોફીકલ સોસાયટી ’ ને લીધે પ્રચારમાં વધુ ને વધુ આવતી જાય છે. ગાયકવાડી રાજ્યમાં પણ એવો જ માર્ગ અખત્યાર કરવામાં આવ્યો છે. મુંબઇની આર્ય પ્રતિનિધિ સભા, બીલખાના આનંદાશ્રમ નિવાસી શ્રીમન્નથુરામ શર્માના શિષ્યો, દ્વારિકાના શંકરાચાર્ય આદિ

નું જ્ઞાન આપવા પ્રો. ત્રિ. ક. ગજ્જરે વિચાર્યું અને એકલે હાથે દેશને એ જ્ઞાનનું અગત્ય સમજાવ્યું. ગાયકવાડ સરકાર અને મુંબઇના ધનાઢયોને લીધે કલાભવન, વિકટોરીઆ જ્યુબીલી ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટયુટ, ટાટા રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટયુટ આદિ સંસ્થાઓ હયાતીમાં આવી છે; મુબઇમાં અને બીજે સ્થળે વેપારી કેળવણી આપવા શાળાઓ-વર્ગો ચલાવવામાં આવે છે, અને હાલના આપણા ના. ગવર્નરના આગ્રહને લીધે વેપારી કેળવણી આપવાની સારી યોજના થવાની વકી છે. એમના જ પ્રયાસથી સાયન્સનું પણ આપણને સંગીન જ્ઞાન મળશે એવી આશા છે. આપણા શ્રીમંતોએ ઉદારતાથી ના. ગવર્નરની સાયન્સ શીખવવાની યોજના વધાવી લીધી છે. પ્રો. ત્રિ. ક. ગજ્જરના સ્ત્રીકેળવણી વિશેના વિચારનું ફળ "સેવાસદન" માં પ્રત્યક્ષ થતું જાય છે. વડોદરાના શિક્ષકમંડળના વાર્ષિક સંમીલન સિવાય કેળવણી વિશે જાહેર ચર્ચા થતી નથી.

આમ છતાં પણ હજુ આ દિશામાં બહુ કરવાનું છે. સરકારી અથવા ખાનગી નોકરી મેળવવાની લાયકાત કેળવણીથી આવે છે એવું સામાન્યતઃ મનાય છે, અને એ જ હેતુથી માબાપો પોતાનાં બાળકોને કેળવે છે. કેળવણી લેવાથી જીવન ઉન્નત થાય છે, નાના પ્રકારના હુન્નર, ઉદ્યોગ, વેપાર થઇ શકે છે ખીલવી શકાય છે, દેશનો અને જાતિનો ઉત્કર્ષ થાય છે વગેરે વગેરેનું ભાન લોકોને જરાયે નથી. એક ચીલો પડ્યો છે તે પર થઇને સૌ ચાલ્યા જાય છે, પણ તે રસ્તે જવાથી સૌને લાભ થશે કે હાની થશે તેનો ખ્યાલ નથી. માબાપોને કેળવણીનાં ઉદ્દેશ અને ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોની ખબર નથી. શિક્ષકો અને વિચારકોનું લક્ષ હજુ આ મહત્વના પ્રશ્ન તરફ ખેંચાયું નથી. ધર્મગુરુઓ તો પોતે જ અભણ હોય, જ્ઞાનપ્રકાશની જ વિરુદ્ધ હોય ત્યાં તેમની પાસેથી આશા રાખવી નિરર્થક છે. પંજાબમાં આર્યસમાજે અત્રત્ય અને પાશ્ચાત્ય વિચારસરણિનો સંવાદ લાવે એવી કેળવણી આપવા "ગુરુકુળ" નામની સંસ્થા સ્થાપી છે અને કલકત્તાની કોલેજો ઉપર જ્યારે સરકારી કાયદાના યમદુતો પાશ લઇ ફરી

જબરા વહાણવટી બનાવે, આપણા દેશમાં સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ચિંતન, સાયન્સ, કળા, ધર્મ ફેલાવે–વધારે–ઘડે એવાં ચેતનનો વરસાદ વરસાવે, આપણી સ્ત્રીઓને જ્ઞાનસંપન્ન કરી તેમના જીવનમાં પ્રકાશ આણે અને આપણા દેશીઓને શરીરે અને હૃદયે આરોગ્ય, હૃષ્ટપુષ્ટ કરે એવી કેળવણી-ની–એવી કેળવણી વિવિધ સંસ્થા–પ્રણાલીદ્વારે મેળવવાની ખાસ અગત્ય છે. કેળવણીનાં આ વિવિધ અંગો વિશે વર્તમાનપત્રો કે માસીકોમાં ચર્ચા થતા નથી–લોકોમાં એ વિશે ભાષણો કે કથા થતી નથી; પરંતુ એ વિષય સંબંધી ચર્ચા–વિચારણા ઉત્પન્ન કરવાની ખાસ જરૂર છે.

આપણી માધ્યમિક કેળવણી ઘણી જ અસંતોષપ્રદ નીવડી છે. મુંબઇના હાલના ના. ગવર્નર તેમાં ફેરફાર કરવા ઉત્સુક છે. પરંતુ આપણને જે ફેરફારો જોઇએ છીએ–ગુજરાતને જે ફેરફારો જોઇએ છીએ–તેને એમની યોજનાઓમાં સ્થાન મળે તો સારૂં. આપણને નાનપણથી સાયન્સ અને વાણિજ્ય જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે. એમણે એ વિષયોને ફક્ત કોલેજના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપ્યું છે. વળી કેળવણી ઉપર માબાપોના વિચારનો જે પ્રભાવ પડવો જોઇએ તે એમની યોજનાથી પડે એમ નથી; પાઇનું શાક લેવું હોય તો ચાર દુકાને ફરનારા લોકો કેળવણી અને ધર્મ જેવી બાબતમાં જરા પણ વિચાર કર્યા વિના ગાડરીઆ પ્રવાહની માફક ચાલ્યા જાય એ શું ?

પ્રાથમિક કેળવણીનો સર્વત્ર ફેલાવો થવાની અગત્ય વિશે આગળ ઉપર કહી ગયા છીએ. કાઠીઆવાડનાં દેશી રાજ્યોમાં ઘણે સ્થળે પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત આપવાની ઉદારતા બતાવાઇ છે–જુજ આવતી ઉપજ બંધ કરી પ્રતિષ્ટા મેળવાઇ છે. પરંતુ તેના ફેલાવા માટે, તેને સંગીન બનાવવા માટે, રૈયતમાંના દરેક જણને પોતાને અનુકૂળ કેળવણી મળી શકે એવી સહેજ પણ પ્રવૃત્તિ એમની તરફથી થઇ નથી. અસલ જેમ મંદિરોને અને બ્રાહ્મણોને ગરાસ અપાતા તેમ જો કેળવણીખાતાને ગરાસ આપી ઉપજ ખર્ચની બાબતમાં સ્વતંત્ર બનાવવામાં આવે તો દેશી રાજ્યોમાં કેળવણી સારો જ પ્રતાપ બતાવે.

તરફથી ગુજરાત-કાઠીઆવાડનાં તીર્થસ્થાનોમાં "ગુરુકુળ" જેવી સંસ્થાએ ઉભી કરવા પ્રયત્નો થાય છે. આર્યસમાજના "ગુરુકુળ" માટે સારૂં ફંડ જમા થયું છે; મીસીસ એની બીસાંટની સુચનાથી પારસીઓમાં પોતાની કોલેજ સ્થાપવાનો વિચાર સ્ફુર્યો છે; દ્વારિકાના શારદાપીઠના શિષ્યવર્ગ તરફથી નર્મદા તટે એક સંસ્થા ઉભી થઇ છે, એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે.

આ બધી પ્રવૃત્તિના લાભ હશે, પણ પૃથ્વીની આગળ વધેલી અને વધતી પ્રજાઓની સાથે હરીફાઇમાં ઉતરી વિજયવંત થવા આ જાતની કેળવણી આપણને સમર્થ કરશે કે નહીં એ પ્રશ્ન તો ઉભો જ રહે છે. ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાની સર્વે યોજનામાં "ધર્મના ઇતિહાસ" નું શિક્ષણ સામેલ રાખવું જોઇએ. દરેક સંપ્રદાયવાળાની પોતાના અનુયાયીઓને સંપ્રદાયના સિદ્ધાંત અને વિધિકર્મથી વાકેફ રાખવાની ફરજ છે. એ ફરજ અદા કરવા જૈનપદ્ધતિ અંગીકાર કરવી ઘટે છે.

ઇતિહાસનું શિક્ષણ આપણને હાલ ખાસ અગત્યનું છે; પરંતુ વેપારી અને હુન્નરબાજ ગુજરાતને એકલા એવા શિક્ષણથી પાલવે એમ નથી. સરલતાથી અને થોડા વખતમાં સમસ્ત ગુજરાતીઓને વાંચતાં લખતાં આવડે એવી કેળવણીની ઘણી જરૂર છે. વેપારી, ખેડુત, મજુર, સર્વેને તેની જરૂર છે. રાજકોટ, અમદાવાદ વગેરે સ્થળે રાત્રિશાળાઓ સ્થપાઇ છે તે તેમજ ભરૂચમાં નવાં સ્થપાતાં કારખાનાંઓમાં ઉઘાડવામાં આવેલી નિશાળો એ દિશામાં થયેલું પ્રયાણ સુચવે છે. આ ઉપરાંત આપણે ત્યાં ધુરંધર વેપારીઓ પાકે, હુશીયાર પ્રતિભાશાળી હુન્નરી નરો પેદા થાય; દેશી રાજ્યોની કે સરકારી અમલદારી કરી દેશોદય સાધે એવા ઉદાત્ત રાજપુરૂષો કેળવાય, દેશી રાજ્યો ઉત્તમ રીતે ચલાવી પ્રજાનું સાહચર્ય મેળવી હિંદીઓમાં સ્વરાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ કેળવે એવા ઉદાર રાજાઓ ઉત્પન્ન કરે, પ્રજાનો ધર્મ વિશુદ્ધ, પ્રખર અને ભાસ્વર રાખે એવા આચાર્યો બનાવે, આપણી લડાયક જાતોને માલીક સારૂ લડવા હાલની યુદ્ધકળાથી વાકેફ કરે, આપણા ખલાસીઓને કેળવી

શિક્ષકશાળા (Female Training College) નો અભ્યાસક્રમ પણ સુધારવામાં આવ્યો છે.

અમદાવાદનું "ઉદ્દબોધન" પત્ર નવી કન્યાવાંચનમાળા તૈયાર કરાવવા તત્પર થયું છે. મુંબઇના 'સેવાસદન' અને ચંદા રામજી હિંદુ કન્યા વિદ્યાલય,' સુરતના 'વનિતાવિશ્રામ,' રાજકોટની 'હિંદુકન્યાશાળા' આદિ સંસ્થાઓને અંગે સ્ત્રીકેળવણીના અભ્યાસ–અને અભ્યાસગ્રંથો સંબંધી ઘણું કામ થવાની વકી છે. બાળકીઓને ઉંચું અને સંગીન શિક્ષણ આપવાને, તેમ પ્રૌઢ સ્ત્રીઓને જ્ઞાનસંપન્ન કરવા–કેળવવા–આ રીતે ગુજરાતમાં પ્રયાસો થતા જાય છે. સ્ત્રીઓ પણ જાતે આગળ પડી પોતાની બ્હેનોને કેળવવા ઉદ્યુકત થતી જાય છે. તોપણ હજુ સ્ત્રીશિક્ષકોની ઘણી ખોટ છે અને તેથી સ્ત્રીકેળવણીનો ઘણો મંદ ફેલાવો થાય છે. અનાથ વિધવા સ્ત્રીઓને ભરણપોષણ મેળવવા સમર્થ કરે એવા હુન્નરો શીખવવાના પણ પ્રયાસો ચાલે છે. વડોદરામાં બંધુમંડળના સમ્મીલન પ્રસંગે એ નગર સારૂ આવી યોજના ઉપસ્થિત કરવામાં આવી હતી. જૈન સંઘની વસ્તી જ્યાં જ્યાં મોટા જથ્થામાં છે ત્યાં ત્યાં પણ આવાં જ શુભ પગલાં લેવાયાં છે. ગયે વર્ષે ભાવનગરમાં એ લોકો તરફથી સારા દ્રવ્ય સંચયથી એક શ્રાવિકાશાળા કાઢવામાં આવી છે. અમદાવાદમાં પણ શ્રાવિકાશાળાઓ ચાલે છે. એ કોમમાં સારી જાગૃતિ આવી છે. બીજા નગરોમાં પણ બીજી ન્યાતો તરફથી પણ એ દિશામાં પ્રગતિ થતી જાય છે.

પરંતુ એ બધાંથી લોકોને સંતોષ નથી થયો. જીવન પ્રફુલ્લ કરે, આપણા દેશમાં જાગેલાં નવાં ચેતનને જીવનમાં સંચી દેશ—જનસેવા માટે સમર્થ કરે એવી કેળવણી સ્ત્રીઓને આપવા ચળવળ ચાલે છે.

પરંતુ આ રીતે ઉપસ્થિત થયેલી સ્ત્રીકેળવણીની યોજનામાં સંસ્કૃતને અતિ મહત્વનું લેખી વૃથા કાલક્ષેપ અને શકિતવ્યય કરવામાં આવે છે. ગુજરાતી ભાષામાં ધાર્મિક ગ્રંથો શીખવવામાં આવે તો શિક્ષણ સંગીન નીવડવા અને આચરણો સંસ્કારી થવા વધારે સંભવ છે. જેમને અવકાશ હોય–સારી કેળવણી ગુજરાતી ભાષા મારફત લીધી હોય અને રૂચી

પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજીયાત કરવાની માગણી સરકારને વારંવાર કરવામાં આવે છે, પણ એ માગણી ઉપર ધ્યાન અપાયુ નથી. મુંબઇ બેટમાં એવી યોજના કરવા માટે નીમાયલી કમીટીએ ઉક્ત માગણીની વિરૂદ્ધ રીપોર્ટ કર્યો છે. ભાવનગરના દિવાન રા. રા. પ્રભાશંકર દ. પટણીએ અને મુંબઇની 'મ્યુનિસિપલ' નિશાળોના ઉપરી સી. વેલીનકરે પણ એ માગણી અવાસ્તવિક છે એમ બતાવ્યું હતું. કેળવણીનો વિસ્તાર કરતા આગમચ તેને સંગીન બનાવો એવું કહેવામાં આવે છે તે માન્ય છે; પરંતુ બન્ને સાથે સાથે થઇ શકે અથવા અમુક સ્થળે સંગીનપણા પર વધારે ધ્યાન અપાય અને બીજે બધે જ્ઞાનપ્રસારણ ઉપર લક્ષ અપાય એવું પણ બની શકે. સરકાર ઉપર જ આધાર રાખી બેસી ન રહેતાં ધનાઢયો, રાજાઓ, આચાર્યો, ન્યાતો વગેરે તરફથી લોકોને વાંચતાં લખતાં આવડે એવું કરવાનું કામ ઉપાડી લેવામાં આવે તો ઘણું સારૂં. બ્રાહ્મણો, સંન્યાસીઓ, બાવાઓ વગેરે નિરૂદ્યમી-દુરાચરણી લોકોનું પુરૂં કરવા પાછળ દાનને નામે વપરાતો પૈસો સરસ્વતીદેવીનાં મંદિરો સ્થાપી નિભાવવામાં ખરચાવવાની જરૂર છે.

સ્ત્રીકેળવણી સંબંધી પણ લોકોની આંખ ઉઘડી છે અને દિન પર દિન તેનો વધારો થતો જાય છે. શહેરો અને ગામડામાં લોકમત ઘણો જ એની તરફેણમાં વળતો જાય છે, અને ગામડામાં છોકરા–છોકરીઓ હારે રહી ભણે છે. વડોદરા રાજ્ય તરફથી તેમ જ સરકાર તરફથી કન્યાવાંચનમાળા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે, અને એ રીતે બાલબાલિકાઓના શિક્ષણપ્રવાહ છુટા પાડયા છે. પરંતુ આ વાંચનમાળા આજની આપણી વૃત્તિઓને રૂચે એવી નથી. હોપની દેખરેખ નીચે લખાયેલી વાંચનમાળામાં આપણને જુઠું ગણી સાચું બોલવાનો અને પ્રમાણિકતાથી વર્તવાનો ઠેર ઠેર ઉપદેશ અપાયો હતો તેમ આ નવી કન્યાવાંચનમાળામાં પણ નીતિના ઉપદેશને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. આ ઉપદેશભર્યા પાઠો જીવન પ્રફુલ્લ કરે એવા નથી: વખતે બાળી નાંખે એવા છે. ગૃહકલા સંબંધીનું જે તત્વ ઉમેરવામાં આવ્યું છે તે આ વાંચનમાળાનો એક શુભ અંશ છે. અમદાવાદની સ્ત્રી

ઉભી કરવા ન્યાતોની પરિષદ ભરાય છે. આ પરિષદોમાંથી હજુ કાંઇ પણ પરિણામ નીપજ્યું નથી ખરૂં, પણ એથી ગામેગામ ચેતન પ્રસરે છે અને યુગયુગની ઉંઘ ઉડી જાય છે. આર્થિક બળોને લીધે લગ્નની વય વધતી જાય છે, સ્ત્રીકેળવણી ફેલાતી જાય છે. ગાયકવાડ સરકારનો 'બાલવિવાહ પ્રતિબંધક કાયદો' પણ શુભ પરિણામી નીવડ્યો છે. વળી હિંદુ વ્યવહારશાસ્ત્રને પદ્ધતિસર ધારારૂપે (Codification of Hindu Law) ઘડવાનો ઉપક્રમ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. આથી કૌટુમ્બિક અને દાંપત્યજીવનના સંબંધોમાં આર્થિક અને નૈતિક છુટ જોઇતા પ્રમાણમાં મળી શકશે. જ્યારે હિંદના બીજા પ્રાંતો રાજ્યકીય પ્રવૃત્તિમાં જ ઘુમે છે ત્યારે ગુજરાત સંસાર અને ઘરના પ્રશ્નો વિચારી-નિરૂપી પોતાનું પ્રજાજીવન મજબુત બનાવવામાં રત છે. ન્યાતોના મેળાવડા, ફંડો, માસીકો, આપણા સાહિત્યનું સ્વરૂપ, (આ વિશે આગળ વધુ કહેવામાં આવશે,) આપણાં અગ્રેસરોનાં વર્તનો વગેરે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આપણાં સંસારગૃહ ઉન્નત કરવા તરફ આપણું લક્ષ છે.

ગુજરાતમાં ન્યાતોની પરિષદ મળે છે તેમના હેવાલ એકઠા કરવામાં આવે તો સંસારસુધારકને અને સમાજશાસ્ત્રને એથી લાભ થાય એમ છે. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ, રાજ્ય અને આર્થિક સંવ્યવસ્થાના જે આઘાત આપણા પુરાણા રાફડા ઉપર થવા માંડ્યા છે તેમના સામા આત્મસંરક્ષણની વૃત્તિના પ્રેર્યા ગુજરાતીઓ આ બધી ચળવળમાં પડ્યા છે. હાલમાં તેથી ન્યાતોનું જોર વધતું લાગશે, પણ સાથે સાથે ઉદારતા પણ તેમના બંધારણમાં પેસશે જ અને ભવિષ્યમાં તેથી લાભ છે.

મુંબઇના કાયસ્થ સોલીસીટર મી. દફતરીએ ન્યાતોના ભેદભાવ દૂર કરી એકત્ર થવાની એક યોજના પ્રકટ કરી હતી. હરકીસનલાલના જેવી જ એ યોજના છે.

પહેરવેશ, ભોજન, આચારવિચાર, ભાવનાઓમાં સપાટાબંધ ફેરફારો થતા જાય છે. નારીપ્રતિષ્ઠા ઉન્નત કરવા પ્રયાસો અને ઉપદેશો થાય છે. મુંબઇમાં આ દિશામાંથી થતી પ્રવૃત્તિઓની અસર ગુજરાતમાં થાય છે

હોય તેમને સંસ્કૃત શીખવવાની બેલાશક જોગવાઇ કરી આપવી. ઇતિહાસ ભૂગોળ જે વિષયો શીખવવાની હાલ આપણે ખાસ અગત્ય છે તે નિરર્થક ગણવામાં આવે છે, એટલે રાજ્યકીય પ્રવૃત્તિને એથી ધોકો પહોંચવા સંભવ છે, માટે દેશપ્રેમીઓએ એ વિષયો ખાસ રસિકતાથી આનંદ મળે એવી રીતે શીખવાય એવો બંદોબસ્ત કરવો જોઇએ.

સ્ત્રીકેળવણી વિશે લખાય છે ઘણું પણ હવે જે કરવું જોઇએ તે બહુ થતું નથી. નિશાળો સ્થપાવવી જોઇએ, સ્ત્રીશિક્ષકો તૈયાર કરવાં જોઇએ, અને નાના પ્રકારની અભ્યાસપોથીઓ પ્રકટ કરવી જોઇએ વગેરે બાબતો પર લક્ષ આપવાની જ ઘણી જરૂર છે. એમને સારૂ માસીકો, વર્તમાન પત્રો, ગ્રંથો પ્રકાશવાની-ભાષણો, કથા કરાવવાની પણ એટલી જ જરૂર છે. એમને વિનોદવ્યાયામ મળે એવી સંસ્થાઓ સ્થાપવાની પણ એટલી જ આવશ્યકતા છે. મુંબઇમાં સન્નારીઓ સારૂ ' જીમખાના ' સ્થપાયું છે. ગુજરાતમાં એમને માટે " સુંદરીસુબોધ " અને " સ્ત્રીબોધ " નામનાં બે માસીક નિકળે છે. એ બન્ને આપણી સ્ત્રીઓનાં જીવનને આનંદમય કરે છે; પરંતુ હજુ બન્નેમાં વિકાસને અવકાશ છે: અને એવાં બીજાં માસીકોની જરૂર છે.

આવી રીતે થયેલી જાગૃતિને લીધે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ થતી જાય છે. તેઓમાં પણ જાગૃતિ આવી છે. ' સેવાસદન ', ' વનિતાવિશ્રામ ' જેવી સંસ્થાઓ એમને માટે અને એમના વડે અસ્તિત્વમાં આવી છે. દાદાભાઇ જયંતી ઉજવવામાં અગ્રેસર મુંબઇની સન્નારીઓ " પૈસાફંડ " માટે સ્વયંસેવિકાઓ થઇ છે.

મુંબઇનું " ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રીમંડળ " પણ સારૂં કામ કરે છે. દી. બ. અંબાલાલ અને રા. નાનાલાલ કવિએ એ મંડળમાં ગયે વર્ષે કરેલાં ભાષણો ઉત્તમ હતાં

કેળવણી, લગ્ન, નારીપ્રતિષ્ઠા આદિ પ્રશ્નો નિરાકરણ લાવવા તેમજ પરદેશગમન આદિ સાંસારિક બંધનો દૂર કરવા તથા નીતિ ઉન્નત કરવા ખર્ચ

આ લેખ તવારીખ નથી પરંતુ હકીકતોની ખબર જેવો છે, એટલે દેશમાં ચાલતી રાજ્યકીય, સાંસારિક, ધાર્મિક, આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનો સાર કહેવાતું સાહસ વહોરવામાં નહીં આવે.

હવે આ લેખના મુળ ઉદ્દેશ–સાહિત્યના સિંહાવલોકન પર આવીએ. પ્રથમ ક્રમિક પત્રોના હેવાલ ઠીક પડશે, કારણ કે એમનાથી સાહિત્યને પોષણ તથા ઉત્તેજન સારૂં મળે છે.

માનવસૃષ્ટિમાં જન્મમરણ છે તેમ આ પત્રોની સૃષ્ટિમાં પણ બને છે. કેટલાં પત્રો ગયા વર્ષમાં મરણ પામ્યાં તે તો ચિત્રગુપ્તના ચોપડા સિવાય બીજેથી જાણી શકાય એમ નથી. છતાં જ્યોતિ, સાહિત્ય અને વાર્તા, સ્વદેશહિત, આર્યધર્મ સુધા, વલસાડ વર્તમાન (ઉર્ફે ગુર્જર ગર્જના) આદિ અવસાન પામ્યાં એવું જણાયું છે. આ સ્થળે રા. રા. મુળજી દુર્લભજી વેદ તરફથી નીકળવાના "એશિયા" પત્રની નોંધ લેવી જોઇએ રા. મુળજી-ભાઇ દેશપ્રેમી, ઉદાત્ત ભાવના ભર્યા છે. એ દૈનિક પત્ર કહાડવામાં એમનો ઉંચો અભિલાષ હતો. પરન્તુ સરકારે જે સખ્ત કાયદાઓ ગયે વર્ષે પસાર કર્યા તેને લીધે એમણે ધાર્યું હતું તેવી રીતે શેરોથી જોઇન્ટ સ્ટોક કંપની મારફત એ પત્ર ચલાવવું સંભવિત ન રહેવાથી એ અભિલાષ પડતો મુકાયો છે. તેમ સ્વદેશધર્મ, પટેલબંધુ, શિક્ષક, મોઢ બ્રાહ્મણ શુભેચ્છક, નાગર, અનાવિલ, ગર્જના, ચંડિકા, મેઘ-નાદ, ગદ્યપદ્યસંગ્રહ આદિ જન્મ્યાં પણ છે.

ચાલુ માસિકોમાં અનિયમિત ઘણાં ચાલે છે. ભારતજીવન અને જ્ઞાનસુધા-નું દીર્ઘસૂત્રીપણું તો જાણીતું છે. જ્ઞાનસુધા આ સાલથી નિયમિત થવા તત્પર થયું છે. નવા અંકો જોતાં તે એક પંથના વાજિંત્ર કરતાં સાહિત્ય-નું ઉદાર માસિક થયું હોય એમ લાગે છે. ઉદાર તો એ માસિક ઘણાં વર્ષ ઉપરનું છે. એક વેળા સુદર્શન ઉપર ખ્રીસ્તના ઉપદેશથી ભરેલાં દીન નામના લેખકનાં રચેલાં ત્રણ કાવ્યો મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. એ વખતમાં એવાં જ ગીતો કાન્ત તરફથી એ જ માસિકમાં પ્રગટ થયાં હતાં. એટલે

તેમ અમદાવાદની ' બંધુસમાજ ' નાં લખાણોથી પણ એ અસર સબળ બને છે.

ગુજરાતની નીતિ ઉંચી થતી જાય છે કે કેમ એ ગુનાહોના રીપોર્ટો પરથી, કોરટોમાં ચાલતા કેસો ઉપરથી જણાય ખરૂં. ઉપરાંત દેશની જાહેર નીતિ (Public morality) પ્રગતિમાન છે કે કેમ તે પણ મીમાંસા કરવા જેવો વિષય છે. આ પ્રદેશમાં કોઇ ગુજરાતી વિચરશે અને અન્વેષણ કરશે તો જાણવાનું મળશે ખરૂં.

સ્વદેશીની હાકલો દેશમાં વાગે છે અને ખુણેખુણામાં સંભળાય છે. આ હાકલોની નૈતિક અસરો થતી હશે અને થવાની. ભવિષ્યમાં નીતિશાસ્ત્રીને એ પ્રશ્ન વિચારવો પડશે.

દેશમાં જે જે ભાવનાઓ અને તદનુસાર પ્રવૃત્તિઓ ધુમી રહી હોય તેમનું તાત્ત્વિક (metaphysical) અને નૈતિક (ethical) સ્વરૂપ ચિંતવવાની ખાસ આવશ્યકતા હોય છે. માટે જ હાલ આપણને એવા એક ચિંતકની જરૂર જણાય છે.

દરેક પ્રજાને પોતાના આદર્શો હોય છે–કાળે કાળે આદર્શો બદલાય છે પણ ખરા. એક વખત હિંદુસ્તાનમાં જીવન્મુક્તનો આદર્શ લોકોમાં પુજાતો હતો. ગોવર્ધનરામે પણ એજ આદર્શ ફરીથી સરસ્વતીચંદ્રમાં ઉપદેશ્યો છે. એ આદર્શ ચાલુ હતો એવામાં અર્હત અને બોધિસત્ત્વના આદર્શો જન્મ્યા. ત્યાર પછી જીવન્મુક્ત આદર્શ પાછો પુનર્જિવિત કરવામાં આવેલો, અને મુસલમાની સામ્રાજ્ય દરમ્યાન ભક્તનો આદર્શ જન્મ્યો. આજે આ બધા આદર્શો તદ્દન નષ્ટ નથી થયા, પરંતુ એમના મુળ સ્વચ્છ–ઉગ્ર–પવિત્ર સ્વરૂપમાં તો નથી જ રહ્યા. હવે દેશમાં નવો આદર્શ ઉત્પન્ન થતો જાય છે. આ આદર્શ તે દેશવીરનો (patriot) છે. એ આદર્શમાં જીવન્મુક્ત, બોધિસત્ત્વ અને ભક્ત એ ત્રણેના આદર્શો ભળી જશે. આમ બદલાતા આદર્શોના પરિણામ વિચારનાર ને ગુજરાતને સમજાવનાર કોઇ નહીં નીકળી આવે ?

સંસ્કૃત કે દેશજ (બહિષ્કાર, નિષેધ, મવાળ વગેરે) શબ્દો ગુજરાતીમાં વપરાતા થઇ જાય છે. શબ્દો બનાવવામાં આપણા વિદ્વાનો સંસ્કૃત પર જ નજર નાંખે છે, દેશજ–તળબદા શબ્દો કે ફારસી શબ્દોની શુદ્ધ (?) બ્રાહ્મણની માફક અવગણના કરે છે.

ગુજરાતીના તંત્રીમંડળમાંથી દુર્ગારામ મહેતાજીના પુત્ર રા. ગુલાબરાય નિવૃત થયા છે, અને એ મંડળમાં આ વર્ષથી રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની નીમાયા છે. કાઠીઆવાડ ટાઇમ્સના તંત્રીપદ ઉપર લલિત ગયા છે. ઉદ્‌બોધનનું તંત્રીમંડળ પણ બદલાયું છે. એના લેખકો લગભગ બધા ઉછરતા યુવાનો છે. એ માસિકના દિશાવલોકન જુદા જુદા આસામીઓ પાસે લખાવવામાં આવે છે. એમાં ગયે વર્ષે ' તુર્કસ્તાનમાં પાર્લામેન્ટ ' અને ' હિંદીઓનો પરદેશ નિવાસ ' એ બે સારા લેખ આવ્યા હતા. રાજ્ય અને સંસારના મહાપ્રશ્નો વિશે સ્વતંત્ર સરળ લેખ લખાવી અથવા તરજુમા કરાવી લોકમત કેળવવો એ આ પત્રનો ઉદ્દેશ છે. એના ટુંક જીવનમાં એણે જે ' ઝલક ' બતાવી છે તે ઉપરથી એનું ભવિષ્ય આશા ભર્યું અને ઉજમાળું લાગે છે. એ માસિકમાં જ અંત્યજ વર્ગના ઉદ્ધાર માટે લેખ આવ્યો હતો એ શું સુચવે છે ? સંસારસુધારાનાં વાજિંત્રો સિવાયના પત્રમાં આવો લેખ આવે એ, દેશમાં સ્ફુરતી ઉદારતાનું પરિણામ નથી લાગતું ?

માસિકોનાં કદ વધ્યાં છે. હિંદી ગ્રાફીક સિવાય સર્વાંગ સચિત્ર માસિક ગુજરાતમાં નીકળતું નથી. જ્યોતિકારને પ્લેગે ગ્રસી લીધા ન હોત તો સર્વાંગ સુંદર અને લલિત તથા સચિત્ર માસિક મેળવવા ગુજરાત કદાચ ભાગ્યશાળી થયું હોત. શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજીની સહાયથી ' સમાલોચક ' સચિત્ર પ્રગટ થાય છે.

છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં આપણાં માસિકોમાં મોટો ફેરફાર થતો જાય છે. એક વ્યકિતનાં માસિકો–પ્રો. મણિલાલનું સુદર્શન, ડૉ. ધ્રુવનું ચંદ્ર, કે રા. રમણભાઇનું જ્ઞાનસુધા જેવાં માસિકોનો યુગ જતો જાય છે અને આપણાં

સુદર્શનકારે કાન્તને પુછાવ્યું કે ઉક્ત ગીતો તમારાં છે? તેમની ના આવી એટલે તે કાવ્યો એમણે પ્રસિદ્ધ ન કર્યાં, પણ એ કાવ્યો સાથે એક પ્રેમકાવ્ય હતું તે એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યું. કાવ્યો સુદર્શનકારે પ્રગટ ન કર્યાં એટલે ત્રણમાંનું "બાળકો" નામનું કાવ્ય જ્ઞાનસુધા અને સાહિત્ય ઉપર મોકલવામાં આવ્યું અને એ બન્ને માસિકોએ ઉદારતાથી તે છાપ્યું. સરસ્વતીદેવીની પૂજા કરતાં ધર્મ કે પંથ જોવાતા હશે? કાવ્ય લખવાનો અધિકાર ફક્ત હિંદુઓને જ આપ્યો નહીં હોય. મુસલમાન–જરથોસ્તી કે ખ્રીસ્તીઓ આપણું સાહિત્ય અલંકૃત અને સમૃદ્ધ કરે એવાં અનુપમ કાવ્યો પોતાના ધર્મોના સિદ્ધાંતોથી ભરેલાં રચે તો તેનો અનાદર શા માટે કરવો? આનન્દની વાત છે કે આવી ભાવના હવે દૂર થતી જાય છે. પૂર્વ પશ્ચિમના નિકટ થતા જતા સંબંધોથી અત્રત્ય સમાજની પ્રગતિ ખાતર પાશ્ચાત્ય ભાવનાઓનું આપણા દેશને અનુકૂળ સ્વરૂપ કરી લોકોમાં પ્રસરાવાય છે. Progress by fiction, અને અગસ્ત્યના સમુદ્રાચમન વિશે ગોવર્ધનરામ વારંવાર કહેતા એટલે એ રીતે ચાલતી પ્રગતિ ગુજરાતને સમજવી મુશ્કેલ નથી.

રાજ્યકીય આગેવાનોમાં પડેલા પક્ષથી સાપ્તાહિકોમાં પણ બે પક્ષ પડ્યા છે. મુંબઇના ગુજરાતીનો ઉદ્દામ ઓક વિનીત થયો છે. શક્તિ, ગુજરાત, ગર્જના આદિ ઉદ્દામ પક્ષી છે. Extremists અને Moderates ને બદલે હવે Nationalists અને Constitutionalists અભિધાન પ્રચારમાં આવતાં જાય છે. માટે તેમના અર્થસૂચક ગુજરાતી શબ્દો યોજાવા જોઇએ. વસન્તકારના યોજેલા ઉદ્દામ અને વિનીત શબ્દો ગુજરાતીને લીધે વધારે પ્રચારમાં આવ્યા અને એ રીતે સાક્ષરતાનો પ્રભાવ વર્તમાનપત્રોની ભાષા ઉપર અંકાયો. આપણે ત્યાં નવનવા ઉઠતા વિચારો માટે શબ્દ યોજી આપનાર વિદ્વાન જુજ હોવાથી-અને છે તેમનો વર્તમાન-પત્ર સાથે સંબંધ ન હોવાથી કાં તો અંગ્રેજી શબ્દો જ (કોકસ, બોયકોટ, પ્રોટેસ્ટ વગેરે) વપરાય છે અથવા બંગાળા કે મહારાષ્ટ્રમાં યોજાયલા

માસિકોમાં autocracy કે oligarchy ને બદલે democracyની સત્તા વધતી જતી લાગે છે. માસિકના તંત્રીઓ આચાર્ય થવા ઇંતેજાર નથી; તે ફક્ત આમંત્રણ કરી લેખ એકઠા કરનાર અને વાંચનારાઓને પહોંચાડનાર છે, વિચારવિનોદના લાવલઇજા કરનારા છે. ઘણા તંત્રીઓ તો મહિનાના મહિના સુધી પોતાના માસિકમાં એક આંકડો પણ લખતા નથી.

માસિકોનું વલણ પ્રજાસત્તાક થવાથી નાના પ્રકારના લેખોને સ્થાન મળવા માંડ્યું છે. સાયન્સ અને હુન્નર ઉદ્યોગના લેખો આદરપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવે છે. શિષ્ટ માસિકો પારસી બોલીમાં લખાયેલા સારા લેખો છાપતાં અચકાતાં નથી એ સારી વાત છે.

કેટલાંક પારસી, મુસલમીન અને હિંદુ માસિકો વાંચકો વખત ગાળવા લે છે અને એમની અંદરનો માલ પણ એવા ગ્રાહકોને રૂચે તેવો જ હોય છે. ન્યાતોનાં, પંથનાં અને સંસ્થાઓનાં માસિકો પણ ઘણાં નીકળે છે. ન્યાતોનાં ઘણાં ખરાં માસિક નિર્માલ્ય છે. બ્રહ્મક્ષત્રિય ત્રિમાસિક અમને એ બધામાં સારૂં લાગે છે. ન્યાતોને લગતા સંસાર, અર્થ, આદિના પ્રશ્નો સબળતાથી અને વિદ્વત્તાથી એમાં ચર્ચાય છે. એ માસિકમાં આવતાં કેટલાંક લખાણો સમસ્ત ગુજરાતને વાંચવા જેવાં છે; પરંતુ તે જ્ઞાતિ સિવાય બીજાઓને અપાતું ન હોવાથી તેનો લાભ માત્ર તે જ્ઞાતિના વાચકો સિવાય બીજાઓને મળતો નથી. કાઠીઆવાડનું ત્રિમાસિક અને અમદાવાદનું નાગર. નાગર કોમનાં પત્રો છે. બ્રાહ્મણોને માટે વૈશ્યોને માટે પણ માસિકો પ્રગટ થાય છે, પણ તેઓમાં જોઇએ તેવો દમ નથી. ક્ષત્રિયો માટે, રાજસ્થાન આદિ પ્રદેશોમાં માસિકો નીકળે છે તેવાં અહીં નથી નીકળતાં.

પંથોનાં માસિકોમાં વૈષ્ણવોનાં માસિકો ઘણાં નીકળે છે. શ્રેયઃસાધકો તરફથી મહાકાલ, પ્રાતઃકાલ, યમદંડ અને ધર્મધ્વજ પ્રગટ થાય છે. ભક્ત. ગોગેટ. આદિ માસિકો એ મંડળ તરફથી નહીં પરન્તુ એ મંડળના અનુયાયીઓ તરફથી કઢાય છે. થીઓસોફી. પ્રાર્થનાસમાજ. આર્યસમાજ. સનાતન ધર્મ મહામંડળ (જેનું આર્યધર્મ સુધા વાજીંત્ર હતું) વગેરે વગેરેનાં વાજીંત્રો વિશે ઉલ્લેખ થઇ ગયો છે.

લિપિનો ત્યાગ કરવો એ મહત્વનું દુઃખ લાગતું નથી, એટલે નાગરી લિપિનું ભાગ્ય અમને તો ઉજળું લાગે છે. ગયાં વર્ષમાં એ લિપિનો પગપેસારો વધતો ગયો છે બેશક રા. નરસિંહરાવના લેખથી એને ખમવું તો પડશે જ.

વ્યાકરણ અને શબ્દશુદ્ધિ પરત્વે રા. નરસિંહરાવ ઘણાં વર્ષથી પોકાર ઉઠાવ્યા જાય છે. જોડણી માટે વર્ષો પર્યંત ચલાવેલી ઝપાઝપી સફળ નીવડતી લાગે છે. વ્યાકરણના પ્રશ્નોની એમની ચર્ચા વાસ્તવિક લાગતી હોવાથી એનું ભવિષ્ય પણ સારૂં જ આવશે. રા. કમળાશંકર આદિ સાથે થતા વિવાદ ઉપરાંત કેટલાક લેખોની ભાષા ઉપર એમણે વખતોવખત પ્રહાર કર્યા છે. પરંતુ એમના લક્ષમાં નીચેની બાબતો આવી હોય એમ લાગતું નથી. ભાષા પહેલી અને પછી વ્યાકરણ. બંધાતી ભાષા બીજી ભાષાઓનાં વ્યાકરણનાં બંધન સ્વીકારતી નથી. ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ હજુ લખાયું નથી–સંસ્કૃત કે અંગ્રેજી વ્યાકરણની નજરે તો ઘણાં લખાયાં છે પરન્તુ ગુજરાતી ભાષાના શબ્દ અને વાક્યપ્રયોગોના અભ્યાસ ઉપરથી ઉપજાવેલું વ્યાકરણ લખાયું નથી.

આવું વ્યાકરણ લખાયેલું ન હોવાથી દેશમાં વપરાતા અમુક પ્રયોગો પ્રતાપી લેખકને હાથે સંસ્કાર પામી સાહિત્યમાં દાખલ થાય તો તેમની સંસ્કૃત કે અંગ્રેજી વ્યાકરણના નિયમાનુસાર કસોટી કાઢવી એ વાજબી નથી લાગતું. રા. નરસિંહરાવે કાઠીઆવાડને ઘણો ગેરઇન્સાફ કર્યો છે. એમની બધી ચર્ચામાં એઓ નરસિંહ મહેતાની ભૂમિને તદ્દન વિસરી જ જાય છે.

હન્ટરના રચેલા “ ગેઝેટીઅર ” ની નવી આવૃત્તિ થઇ છે. તેના બીજા ગ્રંથમાં ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે ડૉ. ગ્રીઅરસન લખે છેઃ—

Gujarati has an old literature, dating from the fourteenth century which has been little explored. The oldest writers dealt with philology. The first poet was

વામાં નથી આવતા. આવી ચર્ચા કરવા આવી ગયેલા પ્રો. લીઝ સ્મીથના ભાષણોથી તેમ જ થોડા દિવસ ઉપરં સ્થપાયલા The Statistical Society of Western India નામના મંડળથી એ દિશામાં ઝળક આવવાની વકી છે.

ગપસપ જેવું વિનોદી પત્ર એક જ છે. હિંદીપંચના લેખોમાં સાહિત્ય દૃષ્ટિયે વિકાસ થતો જણાય છે. સ્ત્રીઓને માટે ફકત સુન્દરીસુબોધ અને સ્ત્રીબોધ સિવાય બીજાં પત્રો નથી. બાળકો માટે તો એકે પત્ર છે જ નહીં. પુનામાં ખાસ બાળકો માટે જ નીકળતા "आनंद" જેવા માસિકની ઘણી જ આવશ્યકતા છે.

ગયે વર્ષે નડીયાદમાં ગુજરાતી ભાષાના આધુનિક સ્વરૂપ વિશે રા. રા. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવના પ્રમુખપદ નીચે ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. એ ચર્ચા સમાલોચકમાં છપાઈ છે.

માસિકોમાં નવા યુવાન લેખકોનાં લખાણ વધતાં જાય છે અને તંત્રીઓ ઉદારતાથી તેમને સત્કારતા જાય છે એ આનંદની વાત છે. આપણું માસિકસાહિત્ય ઘણું મહત્ત્વનું છે. એને લીધે ઘણા લેખકો જન્મી પોષાયા છે, એમને લીધે નવા વિચાર ફેલાયા છે-ફેલાવાય છે; જુના સંરક્ષાય છે. માસિકોના તંત્રીઓના હાથમાં અમૂલ્ય પ્રસંગ અને તેમની સેવામાં ગુજરાતનું યૌવન આવી ઉભું રહે છે. દેશના અને જનસમાજના હિતને માટે એ પ્રસંગો વાપરવાની અને પોતાને સોંપાયેલા યૌવનને સુમાર્ગે ચડાવી તેમની શક્તિનો દેશહિત અર્થે ઉપયોગ કરવાની જોખમદારી તેમને માથે છે. લખવાના કેરી વ્યસનથી યુવાન લેખકો ખુવાર થાય છે માટે તંત્રીઓએ પોતાના યુવાન લેખકોની વત્સલ ચિંતા રાખવી જોઇએ.

લિપિની જુમ્બેસ સારૂં વર્ષ ચાલી હતી. પહેલી સાહિત્ય પરિષદ ભરાયા પછી મુંબઇ સમાચારે ગુજરાતી લિપિનો પક્ષ લીધો હતો. એ પક્ષને રા. નરસિંહરાવે ગયે વર્ષે વધારે સબળ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. એમની દલીલો વ્યાજબી છે અને સ્વીકારવા જેવી છે, પરન્તુ દેશમૈયાના આરાધનમાં

ગયે વર્ષે માસિકોમાં સાગર, રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા. રા. અતિસુખશંકર ત્રિવેદી, રા. મોહનલાલ દવે. રા. કાન્તિલાલ પંડ્યા, રા. નર્મદાશંકર પંડ્યા, રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, પ્રભૃતિ તરફથી સાહિત્યચર્ચા પણ સારી થઇ હતી. "ફુરસદ", "જ્ઞાનવર્ધક", " ગુજરાતી " આદિ મુંબઇનાં પત્રોમાં ગ્રંથોની નોંધ નિયમિત રીતે લેવાય છે.

રા. કૃષ્ણરાવ દિવેટીઆએ હાલમાં ચાલતી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ ઉપહાસ-પાત્ર ઠરાવવા " વસન્તમાં " ત્રિકાળદર્શન " ના મથાળા નીચે એક લેખ લખ્યો છે. એ લેખ ઉપરથી જણાય છે કે ત્રિકાળદર્શનના પુરતા જ્ઞાનના અભાવે એ કોશીશ માત્ર હાસ્યજનક નીવડે એમાં નવાઇ નથી.

" સ્ત્રીબોધ " ના સોનેરી આનન્દોત્સવ પ્રસંગે અમદાવાદમાં પ્રો. ધ્રુવે " નારીપ્રતિષ્ઠાના ઐતિહાસિક દર્શન " વિશે અને રા. રમણભાઇ મ. નીલકંઠે "સુધારાની પદ્ધતિઓ" ઉપર ભાષણ આપ્યાં હતાં. પહેલું ભાષણ "વસન્ત "માં અને છુટું છપાયું છે. વખત થોડો મળેલો એટલે ભાષણ કરતી વખત ઘણી વાતો મુકી દેવી પડી હતી; પણ પછીથી સમગ્ર ઐતિહાસિક દર્શન કરાવ્યું હત તો વધારે સારૂં થાત. યજ્ઞમાં નારીપ્રતિષ્ઠાને કેવું સ્થાન હતું ? સ્મૃતિકારોનું એ સંબંધે શું કહેવું છે ? પુરાણોમાં એની ભાવના કેવી છે ? આદિ અનેક પ્રશ્નો છેડવામાં જ નથી આવ્યા.

રા. રમણભાઇનું ભાષણ આ માસિકમાં છપાયું હતું, એ વિષયના ઉપસંહાર જેવું છે.

મીરાંબાઇ કુંભાની રાણી નહોતી એવી વાત મેવાડના ઇતિહાસકાર સામળદાસે પ્રસિદ્ધ કર્યા પછી સમગ્ર હિંદમાં ધીમે ધીમે એ વાત કબુલાતી જાય છે. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામે ગયે વર્ષે નવી શોધ વાસ્તવિક નથી એમ બતાવવા યત્ન કર્યો હતો. કવિ સામળદાસનો ઇતિહાસ મેવાડના નરેશને છપાવવો ઉચિત ન લાગવાથી અપ્રસિદ્ધ રહ્યો છે એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે. એમના ઇતિહાસ ઉપરથી એમના એક શિષ્યે "મીરાં ચરિત્ર" હિંદીમાં લખ્યું છે અને તેના પરથી મીરાંબાઇ કુંભાની પટરાણી નહી પરંતુ રાણા સંગની પુત્રવધુ હતી એ વાદ ચાલ્યો છે. કવિ સામળદાસેજે

Narsingh Meheta (1413-79). He does not seem to have written any long work and his fame rests upon his short religious songs, many of which exhibit considerable grace. Among his followers we may mention Premanand Bhatt (flourished 1681 author of the *Narsingh Mehetanu Mameru* Rewasanker (Translator of the *Mahabharata*), and Samal Bhatt. Gujrat has not yet produced a great poet approaching in excellence the mediæval masters of Hindustan. Of more importance are its bardic chronicles already mentioned. Under English influence a number of works have issued from the press of late years, but these possess little originality, and are mostly translations.

આ વાંચી કોને હસવું નહીં આવે ? એના ઉપર ટીકા કરવી નિરર્થક છે. ડૉ. ગ્રીઅરસને Linguistic Survey of India ની ગ્રંથમાળા પ્રગટ કરવા માંડી છે તેમાં ગુજરાતી ભાષા સંબંધી બે ગ્રંથો છે. એક ગ્રંથ છપાઇ ગયો છે. તેમાં ભીલી, ચારણી આદિ ગુજરાતની બોલીનો સંગ્રહ છે.

ગયે વર્ષે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રદેશમાં કામ સારૂં થયું હતું. રા. છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળે સમાલોચક, ગુ. શાળાપત્ર અને ગુજરાતીમાં સારી હકીકત લખી મોકલી હતી. એઓની શોધકવૃત્તિ ડગતી છે એટલે એમનાં અનુમાનો આગળ ઉપર નુકસાન કરનારાં થવાનો સંભવ છે. રા. કેશવલાલ પ્રેમચંદે જૈન રાસાઓની ફેરિસ્ત તૈયાર કરી ભાવનગરની જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા મારફત પ્રગટ કરી છે. એ ઉપરાંત પારસીઓના જ્ઞાનવર્ધકમાં પારસીઓનાં પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે ઉલ્લેખ થયો હતો.

ધાર્મિક મંડળોનાં વાજીંત્રોમાં પણ આવું થાય તો બીજાને શો દોષ દેવો ? મહાકાળમાં પ્રગટ થતી યોગિની નામની કથા Mata the Magician નામની અમેરિકન નવલકથા ઉપરથી સુધારા વધારા, ઘટાડા સાથે છપાય છે. વાચકોને ઉક્ત વાત જણાવેલી ન હોવાથી એ મંડળનો ઘણો ભાગ એ વાર્તાને સ્વતંત્ર કૃતિ ગણે છે અને એમાં વર્ણવેલી વાતો ખરી બનેલી હોય એવું માને છે.

છાપખાનાં વધતાં જાય છે તેમ તેમ પત્રોની સંખ્યા પણ વધતી જાય છે. ઘણાંખરાં પત્રોની કિંમત રૂ. ૧–૪–૦ અને 'ફૂર્મા' ત્રણ કે ચાર બ્રહ્માને ત્યાંથી લખાઇ આવ્યા હોય તેમ લાગે છે ! આ વધી પડેલો ઉકરડો ત્રાસ રૂપ થઇ પડયો છે.

દક્ષિણમાં ઘણું ખરું સાપ્તાહિકોની કિમ્મત કરતાં માસિકોની કિમ્મત વધારે હોય છે, અને આપણાં માસિકો કરતાં તેમાં આવતાં લખાણો ઉંચા પ્રકારનાં અને વિવિધ વિષયોને લગતાં હોય છે.

દક્ષિણમાં તંત્રીઓ ઘણે ભાગે બ્રાહ્મણો છે, આપણે ત્યાં વૈશ્યો છે. એ વર્ષ ઉપર આપણા તંત્રીઓની સંખ્યાનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે હતું: ૮ બ્રાહ્મણ, ૧ બ્રહ્મક્ષત્રી, ૧૭ પારસી, ૧૭ વાણીઆ, ૨ લોહાણા, ૫ મુસલમાન, અને ૨ મરાઠા. આમાં પારસી, વાણીઆ, લોહાણા અને મુસલમાન વૈશ્યનો ધંધો કરનારા હોવાથી ૪૧ વૈશ્ય તંત્રીઓ હતા એમ કહી શકાય. હમણાં શી સ્થિતિ છે તે જાણવા સાધન ઉપલબ્ધ નથી.

ગ્રંથપ્રસિદ્ધિનું નિરીક્ષણ કરતાં લોકસમુહ માટે પ્રગટ થતા સાહિત્યનો ઉલ્લેખ કરીશું. અમદાવાદના સાહસિક ગ્રંથવિક્રેતા મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે અને વઢવાણ, મુંબઇના એવા જ ગ્રંથપ્રકાશકો નાના પ્રકારના વાર્તાઓના, ધર્મના, પુરાણોના, ભજનોના ગ્રંથો છપાવ્યા જાય છે. કોઇ મંડળ તરફથી એ લોકોએ પ્રગટ કરેલા સાહિત્યની દર વર્ષે સમાલોચના થવી ઘટે છે.

પાલીતાણાની જૈન ગ્રંથ પ્રસારક મંડળી અને ભાવનગરની જૈન ધર્મ પ્રસારક મંડળી પણ એમના ધર્મનાં પુસ્તકો છપાવવાનું કામ સારા-વિશાળ

કારણોસર પ્રચલિત આખ્યાયિકા ખોટી ઠરાવી છે તે બહાર આવ્યાં નથી; એટલે એમની વિદ્વત્તાને ખાતર જ નવો મત સ્વીકારાયો છે. મીરાંના, દંતકથાભર્યાં જીવન પરથી કે એને નામે ગવાતાં હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી, ગીતો ઉપરથી ખરી હકીકતનો નિર્ણય કરવાનું કામ મુશ્કિલ છે. કબીર, તુલસીદાસ વગેરેનાં પદો ઉપરથી પણ નિર્ણય પર આવી શકવાનો સંભવ થોડો છે, કારણ કે એમને નામે પણ અનેક પદો ગવાય છે. હિંદી સાહિત્યનો અને ભરતખંડના મધ્યકાલીન ધાર્મિક અને રાજ્યકીય ઇતિહાસનો અભ્યાસ મીરાંનો જમાનો નક્કી કરવા આવશ્યક છે.

રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ સાયન્સના તત્ત્વચિંતનના ઉત્સાહી અભ્યાસી છે. કેટલાંક માસિકોમાં એમના એ સંબંધીના લેખો આવ્યા જાય છે. સરળ ભાષામાં સાયન્સની ગહન બાબતો તેઓ સમજાવે છે. સાયન્સમાં ચંચુપાત કર્યા વિના તેને જડવાદી કહી તે શબ્દથી ભડકનારાઓને રા. વિજયલાલના લેખો વાંચવા ભલામણ કરવી જોઇએ. સ્વદેશી હિલચાલને પ્રતાપે સાયન્સનું શિક્ષણ વધવાનું અને એ શિક્ષણના પ્રસારની સાથે આપણા જડ ઘાલી બેઠેલા વહેમો નિર્મૂળ કરવા સાયન્સના તત્ત્વચિંતનનો પણ પ્રસાર થવો જરૂરનો છે.

આજથી ઘણાં વર્ષ ઉપર નવરાશ અને ફુરસદના તંત્રીએ અંગ્રેજી ઉપરથી એક ફારસ ગુજરાતીમાં લખેલો. ઉક્ત બીના જાણમાં ન હોવાથી જ્ઞાનવર્ધકના એક ઉછરતા લેખકે, ફરી વાર એ ફારસ ગુજરાતીમાં ઉતાર્યો. આથી એ બે માસિકો વચ્ચે થયેલી ટપાટપીથી તેમના વાચકોને રમુજ ઠીક આવી હશે.

આમ પારસી પત્રોમાં અંગ્રેજી લેખોના તરજુમા સ્વતંત્ર લેખ તરિકે છપાયા જાય છે તેમ આપણાં પત્રોમાં બંગાળી, મરાઠી, હિંદી કે અંગ્રેજીમાંથી થયેલાં ભાષાંતરો છપાય છે. જવલ્લે જ લેખકો તરફથી કબુલવામાં આવે છે કે એમના લેખો ભાષાંતર છે. આવી જાતની ચોરીથી તંત્રીઓએ સાવધ રહેવાની જરૂર છે.

વિદેહ નારાયણ હેમચંદ્રે એની કેટલીક વાર્તાઓનાં ભાષાંતર કર્યાં હતાં. ત્યાર પછી બીજાઓએ પણ કર્યાં છે. એની રાજસિંહ નામની નવલકથાનું ભાષાંતર કરનાર રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ બંકિમચંદ્રના કૃષ્ણચરિત્રનું ભાષાંતર આજથી ઘણાં વર્ષ ઉપર કર્યું હતું. પરન્તુ 'પ્રેસ'માં શ્રી કૃષ્ણની બંસરીએ જૈનોને પણ મુગ્ધ કરી દીધા એટલે ચરિત્રને છપાતાં ઘણો વખત લાગ્યો. ચરિત્રમાં શ્રી કૃષ્ણના જીવનમાં ભાગવત, ગીતગોવિંદ, આદિને લઇને જે કાળાશ જણાતી હતી તે બંકિમચંદ્રે દૂર કરી છે. મહાભારતમાં જે પ્રકારનું વ્યાસજીએ શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર કહ્યું છે તેજ રીતે આ ગ્રંથમાં કહેવામાં આવ્યું છે. લેખક કહે છે:

"કૃષ્ણ બધી જગાએ, બધે વખતે, બધા ગુણોના તેજથી પ્રકાશિત હતો. તે કોઇનાથી જીતાય તેવો ન હતો, કોઇનાથી જીતાયો ન હતો, વિશુદ્ધ. પુણ્યમય. પ્રીતિમય. દયામય હતો; પોતાનાં કર્તવ્ય કરવામાં કદી પાછો પડતો ન હતો. ધર્માત્મા. વેદજ્ઞ, નીતિજ્ઞ, ધર્મજ્ઞ, લોકહિતૈષિ, ન્યાયી, ક્ષમાશિલ, ધિક્કારવૃત્તિ વિનાનો, શાસન કરનાર, ભોગી, અહંકાર વિનાનો, યોગી અને તપસ્વી હતો. પોતે માણસની શક્તિ વાપરી કામ કરતો હતો, છતાં તેનું ચરિત્ર ઇશ્વરી હતું. એવી રીતની માનુષી શક્તિ વડે જ અમાનુષી ચરિત્ર વિકાસ પામે. તેના ઉપરથી તેના મનુષ્યત્વ અથવા ઇશ્વરત્વ વિશે અનુમાન, તે માણસ હશે કે ઇશ્વર હશે તેનો વિચાર. વાચક પોતાની શક્તિ મુજબ કરી લેશે."

"યથાર્થ હિંદુ આદર્શ (Hindu Ideal) તે તો શ્રી કૃષ્ણ જ, મનુષ્યત્વનું ખરેખરું આદર્શસ્થાન તો તે જ."

"કૃષ્ણ તો સંસારી, ગૃહસ્થાશ્રમી, રાજનીતિનો જાણનારો, લઢવૈયો, દંડઆપનાર, તપસ્વી અને ધર્મપ્રચારક હતો. સંસારીનો, ગૃહસ્થાશ્રમીનો, રાજાઓનો, યોદ્ધાઓનો, રાજપુરુષોનો, તપસ્વીઓનો, ધર્મવેત્તાઓનો, ટુંકામાં કહીએ તો મનુષ્ય આખાના સઘળા અંગનો આદર્શ રૂપ હતો.

લેખક પોતે કૃષ્ણને ઇશ્વર તરિકે માને છે છતાં આ ગ્રંથમાં તેનું

પાયા ઉપર ચલાવ્યે જાય છે. ભીક્ષુ અખંડાનંદે સ્થાપેલા' 'સસ્તા સાહિત્ય-વર્ધક મંડળે " ભગવદ્ગીતા, ભાગવત—એકાદશ સ્કંધ, એ બે પુસ્તકો બહાર પાડયાં છે, અને બીજા ગ્રંથો બહાર પાડનાર છે.

ઉદ્દામ પક્ષના લેખકો તરફથી ટીળક, પાલ, લાજપતરાય, હૈદર રેઝા, અરવિન્દ ઘોષ પ્રભૃતિનાં ગ્રંથોનાં ભાષાંતર આ વર્ષમાં પ્રગટ થયાં હતાં. " ગુજરાતી " માં રાજ્યવિદ્યા વિશે લેખ આવે છે.

ગાયકવાડ સરકાર અને ગુ. વ. સોસાઇટી તરફથી ઐતિહાસિક ગ્રંથોનાં અંગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં હતાં. પ્રોટેસ્ટંટ રાણી એલિઝાબેથનો સમય, એ વડોદરામાં અને મરાઠી સત્તાનો ઉદય, અને દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ અમદાવાદમાં, અને પોરબંદરના ઇન્સ્પેક્ટરનો રચેલો શાળોપયોગી હિંદનો ઇતિહાસ ગઇ સાલ છપાયાં હતાં.

ઇતિહાસ ઉપર આપણે ત્યાં બીલકુલ લક્ષ નથી અપાતું એ ખરેખર મોટા ખેદની વાત છે. લોકોમાં બીલકુલ historic sense નથી. તેમ ઇતિહાસરૂપી પ્રમાણનું મહત્ત્વ ખબર ન હોવાથી ખોટા વિચારોમાં ગોથાં ખાય છે.

આ વર્ષે વલ્લભીના મૈત્રકોનાં શાસનો જડયાં હતાં. પાલીતાણામાંથી હાથ આવેલું શાસન Epigraphica Indica માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. રાજકોટના ઉમંગી અને આગ્રહી પ્રાચીન વસ્તુશોધક રા. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્યને પણ શાસન મળ્યાં છે. આપણા હાલના તંત્રીઓને આ પ્રદેશમાં રસ પડતો ન હોવાથી આવાં શાસનો અને સિક્કાઓની નોંધ કોણ લે ?

" મુદ્રારાક્ષસ " ના ગુજરાતી ભાષાંતરની નવી આવૃત્તિમાં ઉપોદ્ઘાતમાં જે ઐતિહાસિક ભાગ રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવે લખ્યો છે તે હિંદના ઇતિહાસના એક અંધકારગ્રસ્ત પ્રદેશ પર પ્રકાશનું કીરણ ફેંકે છે.

બંગાળી સાહિત્ય અને પ્રજાજીવનના મહાન આચાર્ય બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયના પ્રાતઃસ્મરણીય નામથી ગુજરાતમાં કોઇક જ અજાણ્યું હશે.

અમદાવાદના 'સસ્તા સાહિત્ય પ્રકાશક મંડળે' અંગ્રેજીમાંથી મૈત્રેયીના નવલકથારૂપે લખાયેલાં જીવનચરિત્રનો તરજુમો પ્રગટ કર્યો છે.

અભયકુમાર મંત્રીનું જીવનચરિત્ર-એ જૈન ગ્રંથ છે. સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં ગયે વર્ષે અધુ ભાષાંતર બહાર પડયું હતું.

હિંદની બીજી ભાષામાં લખાયેલાં ગેરિબાલ્ડી અને મેટ્ઝિનીનાં, ચરિત્રો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદિત થયાં હતાં.

"સ્ત્રીબોધ' માં અંકે અંકે રા. જીવનજી જમસેદજી મોદી 'શાહનામાની સુંદરીઓ' નામનો લેખ લખતા હતા તે સમગ્રે સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયો હતો.

પ્રો. બ. ક. ઠાકોરે મહાભારતમાં આવતાં સુન્દરી પાત્રોનાં જીવન વ્યાસજીની જ વાણીમાં ગુજરાતને રોશન કરવા માંડયાં છે. સતીઓનાં ચરિત્રો પુરાણો ઉપરથી અને રાજસ્થાન ઉપરથી અનેક લખાયાં છે, પરન્તુ પ્રો. ઠાકોરની યોજના તે ગ્રંથોથી તદ્દન નિરાળી છે. મહાભારતમાં છુટા છુટા પ્રસંગે આલેખાયેલાં સ્ત્રીજીવન એકત્ર મૂર્તિમન્ત કરવા અને એમના જીવનમાં ઓતપ્રોત રહેલા આદર્શો આજની પ્રજાને આપવા એવો એમનો ઉદ્દેશ જણાય છે. શકુન્તલા, કુન્તી, અને સાવિત્રી એ ત્રણ સન્નારીઓનાં જીવન એમણે અત્યારસુધીમાં પ્રગટ કર્યાં છે.

આ સર્વે ગ્રંથોમાં–નાના પ્રકારનાં સતીમંડળોમાં મીસીસ જેમીસનની પ્રતિભા, પ્રસાદ, કલ્પના કે બાની તો નથી જ.

ફ્લોરેન્સ નાઇટીંગેલનું ચરિત્ર, ગુ. વ. સોસાયટી માટે સૌ. શારદા મહેતાએ લખ્યું હતું. સેવાસદન જેવી સંસ્થાની ઉપયોગિતા વધતી જશે અને નૈષ્ઠિક કે ગૃહસ્થ સેવિકાની સંખ્યા વધશે તથા તેમનાં કામની કદર થશે તેમ તેમ આ પરોપકારિણી સાધ્વી સ્ત્રીનું ચરિત્ર વિશેષ વંચાશે.

રા. લલ્લુભાઇ સામળદાસની પુત્રી સૌ. સુમતીએ પાશ્ચાત્ય સદ્‌ગુણી સ્ત્રીઓનાં ચરિત્રનું અંગ્રેજી ઉપરથી ભાષાંતર કર્યું હતું. તેમ જ 'ગીતાર્થસાર' નામનો લઘુ ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો છે. 'આનંદ' માં એમનું કરેલું એક ભાષાંતર છપાય છે.

મનુષ્યત્વ જ આલેખ્યું છે, અને હિંદુ પ્રજાએ પોતાનો પ્રજાકીય આદર્શ કેવો ઉન્નત મેળવ્યો હતો તે બહુ સારૂં બતાવ્યું છે.

રા બ. ચિંતામણ વૈદ્યે પોતાના Epic India (મહાભારત અને રામાયણના સમયનું હિંદુસ્તાન) માં પણ શ્રી કૃષ્ણનું ચરિત્ર નિષ્કલંક અને ઉત્કૃષ્ટ હતું એમ જણાવ્યું છે.

મુળ ગ્રંથોનો અભ્યાસ ઘટવાથી નાના પ્રકારના અનર્થો થાય છે. શ્રી કૃષ્ણના ઉકત ઉત્તમ ચારિત્ર્યને સ્થાને લંપટતા, કપટીપણું, ક્રુરતા, નીચતા, અસત્યવાદીતા, ઘાતકતા આદિથી ભરેલું કલુષિત ચારિત્ર્ય જનસમાજમાં પ્રચાર પામ્યું છે. આવા ગ્રંથોને લીધે એ આદર્શણીય ચરિત્ર જોવાની ઉત્સુકતા વધશે એવી આશા છે. મહાભારતના બનાવો અને પાત્રોનો આવો કેટલો બધો વિનિપાત પુરાણો અને આપણા માણભટોએ કર્યો છે ? મુળ ગ્રંથો વાંચવાની ટેવ ન હોવાથી આ રસ્તે જે જણાતું તે મનાતું. પરંતુ હવે તો ગ્રંથો છપાયા છે અને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન વધતું જાય છે. તે વખતે વેદ, શાસ્ત્ર, સ્મૃતિ આદિ ગ્રંથોનાં ખોટાં અપાતાં પ્રમાણો જાતે જોયા વિના ન માનવા દરેક જણે તત્પર રહેવું જોઇએ. જો આમ મુળ ગ્રંથો જોવાની અને બંકિમચંદ્ર તથા રા. ચિંતામણ વૈદ્યે મહાભારત નીરીક્ષ્યું છે તે રીતે એ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવામાં આવશે તો ગુજરાતમાં ચાલતી ગપો, વિતંડા નિર્મૂળ થશે. લોકોને ચેતનભર અને સજીવન કરે એવા આદર્શો મળશે.*

શ્રીમન્નથુરામશર્માના શિષ્ય અને ' મહિમ્ન ' નું ભાષાંતર કરનાર રા. વિશ્વનાથ સદારામ પાઠકે નચિકેતાનું આખ્યાન નવલકથારૂપે લખી પ્રગટ કર્યું હતું.

---

* આવો ઉત્કૃષ્ઠ ગ્રંથ ભીક્ષુ અખંડાનંદના ' અહાલેક ' પછી પણ રૂ. ૧-૮-૦ ની ભારે કિમ્મતે છપાય તે યોગ્ય નથી લાગતું. પ્રુફ તપાસવા જેટલી કાળજી રાખવી જોઇએ તેટલી રખાઇ નથી. ભાષાનો પ્રતાપ ઓગાળી નાંખવામાં આવ્યો છે, પ્રલયવાહી રસસરિતા નથી વહેતી; ભાષા ખડબચડી, શિથિલ અને નિર્બળ લાગે છે.

અમદાવાદના 'સસ્તા સાહિત્ય પ્રકાશક મંડળે' અંગ્રેજીમાંથી મૈત્રેયીના નવલકથારૂપે લખાયેલાં જીવનચરિત્રનો તરજુમો પ્રગટ કર્યો છે.

અભયકુમાર મંત્રીનું જીવનચરિત્ર-એ જૈન ગ્રંથ છે. સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં ગયે વર્ષે અધુરું ભાષાંતર બહાર પડયું હતું.

હિંદની બીજી ભાષામાં લખાયેલાં ગેરિબાલ્ડી અને મેઝિનીનાં, ચરિત્રો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદિત થયાં હતાં.

"સ્ત્રીબોધ' માં અંકે અંકે રા. જીવનજી જમસેદજી મોદી 'શાહનામાની સુંદરીઓ' નામનો લેખ લખતા હતા તે સમગ્રે સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયો હતો.

પ્રો. બ. ક. ઠાકોરે મહાભારતમાં આવતાં સુન્દરી પાત્રોનાં જીવન વ્યાસજીની જ વાણીમાં ગુજરાતને રોશન કરવા માંડયાં છે. સતીઓનાં ચરિત્રો પુરાણો ઉપરથી અને રાજસ્થાન ઉપરથી અનેક લખાયાં છે. પરન્તુ પ્રો. ઠાકોરની યોજના તે ગ્રંથોથી તદ્દન નિરાળી છે. મહાભારતમાં છુટા છુટા પ્રસંગે આલેખાયેલાં સ્ત્રીજીવન એકત્ર મૂર્તિમન્ત કરવા અને એમના જીવનમાં ઓતપ્રોત રહેલા આદર્શો આજની પ્રજાને આપવા એવો એમનો ઉદ્દેશ જણાય છે. શકુન્તલા, કુન્તી, અને સાવિત્રી એ ત્રણ સન્નારીઓનાં જીવન એમણે અત્યારસુધીમાં પ્રગટ કર્યા છે.

આ સર્વે ગ્રંથોમાં-નાના પ્રકારનાં સતીમંડળોમાં મીસીસ જેમીસનની પ્રતિભા, પ્રસાદ, કલ્પના કે બાની તો નથી જ.

ફ્લોરેન્સ નાઇટીંગેલનું ચરિત્ર, ગુ. વ. સોસાયટી માટે સૌ. શારદા મહેતાએ લખ્યું હતું. સેવાસદન જેવી સંસ્થાની ઉપયોગિતા વધતી જશે અને નૈષ્ઠિક કે ગૃહસ્થ સેવિકાની સંખ્યા વધશે તથા તેમનાં કામની કદર થશે તેમ તેમ આ પરોપકારિણી સાધ્વી સ્ત્રીનું ચરિત્ર વિશેષ વંચાશે.

રા. લલ્લુભાઇ સામળદાસની પુત્રી સૌ. સુમતીએ પાશ્ચાત્ય સદ્દગુણી સ્ત્રીઓનાં ચરિત્રનું અંગ્રેજી ઉપરથી ભાષાંતર કર્યું હતું. તેમ જ 'ગીતાર્થસાર' નામનો લઘુ ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો છે. 'આનંદ' માં એમનું કરેલું એક ભાષાંતર છપાય છે.

'બાળવિનોદ', 'શિશુસદ્બોધ' આદિ ગ્રંથો બાળકોને માટે લખાયા છે. મુંબાઇના રા. જગન્નાથ રાવળે 'આનન્દમાલા' ના બે ભાગ પ્રગટ કર્યા છે. રા. મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટેએ પણ ગોંડળના રા. નાગરદાસ ધ્રુવના બાળકોને માટે લખેલા ગ્રંથો પ્રગટ કર્યા છે. બાળકોને માટે ગ્રંથોની ઘણી જ જરૂર છે. તે ગ્રંથો સારી છપાઇના અને સચિત્ર હોય તો સારૂં. મી. સ્ટેડની Books for the Bairns અને Plays for Children નામની ગ્રંથાવલિઓ જેવાં, મી. એન્ડ્રુ લેંગે સંપાદિત પરીઓની કથામાળા (Fairy Tales) કે ઇંગ્લંડના જુદા જુદા ગ્રંથ પ્રકાશક મંડળીનાં બાળકાવ્યોના ગ્રંથો જેવા ગ્રંથો આપણે ત્યાં રચાવવાની ખાસ જરૂર છે. બાળકોને માટે મહારાષ્ટ્ર, બંગાળા વગેરે પ્રાંતોમાં માસિક નીકળે છે પરન્તુ આપણે ત્યાં કાંઇ જ નથી. 'સુન્દરીસુબોધ' પ્રવતક મંડળનું પણ બાળસાહિત્ય પ્રત્યે દુર્લક્ષ છે. માતા, ભગિની, પુત્રી, શિક્ષક, રાજ્યકર્તી, ઉપદેશિકા, પંડિતા, સેવિકા આદિ સ્ત્રીજીવનનાં સ્વરૂપો કરતાં સ્ત્રીનું એકતાનાત્મક દાંપત્યજીવન આલેખવું એ એ માસિકને બહુ રુચે છે.

વડોદરા સરકારે 'દેશી રમતો' નો ગ્રંથ છપાવ્યો (તેમાં પણ છોકરીઓની રમતો નથી. 'મરાઠી ખેલાંચેં પુસ્તક' માં છોકરા છોકરીની રમતો છે.) ત્યાર પછી એ રમતોને શિક્ષણનો વિષય બનાવવા-એમાં રહી ગઇ હોય એવી રમતો મેળવવા કે પરદેશી રમતો આપણે ત્યાં દાખલ કરવા બીલકુલ પ્રયત્નો નથી થયા. ઇંગ્લીશ અભ્યાસક્રમોમાં organised games ને સ્થાન હોય છે તે આપણા શિક્ષકોને અને 'ટ્રેઇનીંગ કોલેજ' ના અધ્યાપકોને વિદિત હોવું જ જોઇએ.

બાળશિક્ષણમાં સંગીત પ્રવેશ પામતું જાય છે એ આનન્દની વાત છે. બાળકાવ્યો સારાં લખાવાની ઘણી અગત્ય છે. નવલરામની ગરબાવળી અને રા. બાપાલાલની ગરબાવળી બાદ કરતાં ગરબાવળી અને ગીતોનાં જે પુસ્તકો અવારનવાર પ્રગટ થાય છે તેની અંદરની કવિતા કરતાં તો સ્ત્રીઓનાં જોડકણાં વધારે સારાં હોય છે.

અત્યાર સુધી જે ગ્રંથો બાળકોને માટે લખાયા છે તે તેમનો જુસ્સો પ્રફુલ્લ કરે એવા નથી.

બાળજીવનમાં, કથા, સંગીત, નાટક અને રમતનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં આવે તો બાળશિક્ષણ તેજસ્વી બનવાનો સંભવ છે. કીંડરગાર્ટન દાખલ થયું છે પણ તે સંબંધીનું સાહિત્ય (literature) તદ્દન નિઃસત્ત્વ સંસ્કારહીન છે તેમ તેનો ઉદ્દેશ યથાર્થ પળાતો પણ નથી.

છતાં પણ માધવલાલ હરીલાલ દેસાઇએ બાળશિક્ષણ માટે જે ઉત્સાહ કેળવણી ખાતામાં પ્રગટાવ્યો હતો તે મંદ નથી પડયો. અમદાવાદની પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેઇનીંગ કોલેજના શિક્ષક રા. રા. ગંગાશંકર વૈષ્ણવે બાળસ્વભાવ સંક્ષેપમાં પણ સરળતાથી સમજાવવા લખેલા ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિ થઈ છે. આ ગ્રંથ શિક્ષકને તેમજ માબાપ ઉભયને ઉપયોગી છે. યુરોપ અમેરીકામાં આ વિષય ઉપર પુષ્કળ લક્ષ અપાય છે અને ત્યાં બાળસ્વભાવનો સૂક્ષ્મ અને અવિરત અભ્યાસ કરવાની પ્રયોગશાળાઓ પણ હોય છે. તેમ જ એ વિષયનું સાહિત્ય પણ બહોળું છે. આવા ગ્રંથના પ્રચાર અને સત્કાર વધતાં બાળકેળવણીનું સ્વરૂપ પલટાઇ સારૂં થવાનો સંભવ છે.

પરચુરણ ગ્રંથોમાં વહેમખંડન, પુત્રધર્મ, ધાત્રીશિક્ષા, ખેતીવાડીનાં મંડળો વગેરે વગેરેની પ્રસિદ્ધિ થઇ હતી. ધાત્રીશિક્ષા વૈદ્યકલ્પતરૂના તંત્રીની કૃતિ છે. ખેતીવાડીનાં મંડળોનું પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી છે. એ વિષય લોકપ્રિય કરવાની ફરજ આપણા પત્રકારોની છે. સીનોરથી નીકળતા અને ઝળક દાખવતા "પટેલ બન્ધુ" નામના માસિકમાં એ ગ્રંથના કર્તા રા. છોટાલાલ બાબરભાઇ પટેલ એ જ વિષય ચર્ચે છે અને એ દ્વારા પોતાના વર્ગમાં એ બાબતનું જ્ઞાન ફેલાવવા આવશ્યક પ્રવૃત્તિ આરંભી છે. સરળ ભાષામાં અને ખેડુતોથી સમજાય એવી રીતે એ વિષયની ચર્ચા અનેક રીતે થયા કરે તો અન્તે લાભ છે.

શ્રેયઃસાધકો વર્ષમાં બે વખત સાધન સમારંભ કરે છે. એ સમારંભ વખતે થયેલાં ભાષણો, કીર્તનો વગેરેનો સંગ્રહ છપાય છે. ગયે વર્ષે સદુપદેશ શ્રેણી (ઉક્ત સંગ્રહનું નામ છે) ના ૧૯ અને ૨૦ મા ભાગો પ્રકટ થયા હતા. પ્રો. કણીઆએ કરેલાં શંકાનાં સમાધાન એ પંથની વિચારાચારશ્રેણિનું દર્શન કરાવે છે. આ ઉપરાંત એમના 'નિદ્રાનિરૂપણ' તથા 'રાગ એટલે પ્રેમ, એ વિરાગનું રહસ્ય છે' એ બે ભાષણો એ સંગ્રહમાં છે. નિદ્રાનિરૂપણનો વિષય વૈજ્ઞાનિક છે–સર્વને તે વાંચવા જેવો છે. રા. નર્મદાશંકર દેવશંકરનો 'વેદાંત નિબંધમાલા' નો લેખ છે. રા. છોટાલાલ જીવનલાલનો 'વ્યાધિ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુનો જય શ્વસન ક્રિયાથી થઇ શકે,' એવું પ્રતિપાદન કરતો અપૂર્ણ લેખ એ સંગ્રહમાં છે. ૧૯મા અંકમાં રા. કૌશિકરામનો આર્યલગ્ન વિશે લેખ છે. હાલની લગ્નક્રિયાથી એમનો આત્મા કંપી ઉઠે છે. પ્રાચીન લગ્નની ક્રિયા અને ભાવના કેવાં હતાં તેનું નિરૂપણ એમના લેખમાં છે. લેખ સારો છે. શ્રેયઃસાધકો આવા વિચારોના આન્દોલનથી જ કર્તવ્યસમાપ્તિ થયેલી માને છે કે પ્રાચીન આર્યલગ્નની ભાવના ઉત્તમ હોય તો તેઓ તે પ્રમાણે વ્યવહરવા પ્રવૃત્ત થાય છે ?

આ લેખમાં ભાષણકારે કેટલીક પાશ્ચાત્ય વાતોપર સમજ્યા વિના આક્ષેપ કર્યા છે. ટોલ્સ્ટોયે લગ્ન ઉપર જે પ્રહારો કર્યા છે અને જે નિર્ણય આણ્યો છે તેનો ઉપલક અભ્યાસી તેમ જ પ્લેટોનિક સ્નેહ વિશે એકાદ અંગ્રેજી કોષમાં આપેલી વ્યાખ્યા જોનાર જણથી રા. કૌશિકરામના એ એના સંબંધમાં કાઢેલા ઉદ્ગારોથી હસ્યા વિના રહેવાશે નહી. શ્રેયઃસાધકો તો એમની વાણી વેદવાણી તુલ્ય લેખતા હોય તેમ જ એમણે ઉલ્લેખેલી બીનાઓથી અજાણ હોય એટલે એમની સમક્ષ આવી નિરર્થક demagogic (લોકોની હલકી વૃત્તિ તૃપ્ત કરતી) વાણી ઉચ્ચરાય તો તે વિશે શંકાશીલ ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. જેવી ભુલ પાશ્ચાત્યો આપણી સંસ્થા, વિચારણા

આદિ સમજતાં કે સમજાવતાં કરે છે તેવી ભુલ તેમના સંબંધમાં જાણી જોઇને આપણે શા માટે કરવી ?

પુરુષોએ પણ સ્ત્રીની પેઠે પ્રેમ અવ્યભિચરિત રાખવો એવું સબળતાથી કહેવામાં આવ્યું છે. સ્ત્રીપુરુષ ઉભયને માટે એકલગ્ન (monogamy) જ શ્રેયસ્કર છે. પુરુવિવાહ (Polygamy) ત્યાજ્ય છે. શ્રેયઃસાધકોની સંસારઘટનામાં આ સિદ્ધાન્તો સ્વીકારાયા છે કે સ્વીકારાવાનો સંભવ છે ?

જપતપથી નહીં પણ હાલમાં આપણા દેશમાં ઉઠતા પ્રજાકીય ને સાંસારિક મહાપ્રશ્નો સરળતાથી નિરૂપી વ્યવહારમાં આણવા પ્રવૃત્ત થાય તો જ શ્રેઃયસાધક સંપ્રદાયની ઉપયોગિતા હશે તેનાથી અધિકતર વધવાનો સંભવ છે. રા. કૌશિકરામ અને પ્રો. કણીઆના લેખો શ્રેઃયસાધકના તર્કશાસ્ત્રના (logic) ગુણદોષના અચ્છા નમુના છે. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી પ્રણીત ' દયારામનો અક્ષરદેહ ' એ કવિની કવિતાનું રહસ્ય પ્રગટાવતો ગ્રંથ છે. ગો. મા. ત્રિ. ની વિદ્વત્તાની છેલ્લી પ્રસાદી છે. Inductive appreciationનો ઉત્તમ નમુનો છે. દરેક પ્રાચીન કવિનો આવી રીતે અભ્યાસ થાય તો જ તેમની કવિતા ખરી કીંમતે અંકાય. ગોવર્ધનરામને દરેક વસ્તુમાં સદંશ જણાતો, તે સ્ફુટ કરવામાં એમને અતિશય આનંદ પડતો. વલ્લભ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો દયારામની કવિતામાં કેવી રીતે વ્યાપ્યા છે, અને એની દરેકે દરેક ગરબીમાં સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્ત નિરૂપક કાવ્યોમાં એ વ્યાપ્તિને લીધે શા શા અર્થ નીકળે છે તે સારી રીતે સમજાવ્યું છે. યોગ અને વેદાન્તની કુમક મેળવી દયારામની ભકિત સ્ફુટ કરી છે. જે પ્રણાલિકા દ્વારા દયારામે ભકિતરસ વહેવડાવ્યો છે તે પ્રણાલિકામાં રહેલા દોષોનું પણ સંક્ષિપ્ત-અતિ સંક્ષિપ્ત સુચન છે.

રા. ગંગાશંકર વેણુવે ' પદાર્થ વિજ્ઞાનનાં મુળતત્ત્વ, વ્યાખ્યાન ૧ લું ' સોસાયટી સારૂ લખી આપ્યું હતું. આશા છે કે ધીમે ધીમે સોસાઇટી એમની પાસે પદાર્થવિજ્ઞાનમાં સમાયેલા દરેકે દરેક વિષયોની સરળ, સપ્રયોગ અને સચિત્ર મીમાંસા કરાવશે.

રા. રતનજી શેઠના એકલે હાથે અને સખી દીલના સાહિત્યપ્રિય પારસી શ્રીમંતોની મદદથી ‘ જ્ઞાનચક્ર ’ (Encyclopœdia) નામનો મોટો કોષ પ્રગટ કર્યા જાય છે. ગયે વર્ષે એ કોષનો સાતમો ગ્રંથ એમણે બહાર પાડ્યો છે. રા૰ રતનજી શેઠના કાવ્ય, નાટક, વાર્તા આદિના પ્રદેશમાં પણ પોતાની કલમ ઘુમાવે છે.

નાટક કંપનીઓ નવી નવી ઉભી થાય છે—લુપ્ત પણ થાય છે, પરન્તુ તેમનો ઇતિહાસ નોંધી રાખનાર એકે પત્ર કે સંસ્થા નથી. નાટક કંપની-વાળાઓએ મળી એક સંસ્થા કાઢવી. દરેક કંપનીએ એ સંસ્થાના સભા-સદ થવું. એ સંસ્થાના ગ્રંથાલયમાં દરેક કંપનીના ખેલોની છપાયેલી ચોપડીઓ રહે. એ સંસ્થા તરફથી એક માસિક પ્રગટ કરવું. તેમાં અભિનય, સંગીત, સીનરી, વગેરેની ચર્ચા, સારા ખેલાડીની પ્રશંસા, નાટ-કોનાં અવલોકન, નાટ્યકળા અને તેના વિધાયકો ઉત્તમ શી રીતે થાય તેની મીમાંસા વગેરેને સ્થાન આપવું. આ સંસ્થા નાટક કંપનીઓ વચ્ચે ઉઠતી તકરારોની લવાદી પણ કરે અને એ રીતે એખલાસ રાખી પ્રજાના જાહેર વિનોદ રસિક અને સાત્ત્વિક કરવા તત્પર રહે.

ગયા વર્ષનાં નાટકોમાં કાઠીઆવાડી નાટક મંડળીનો ‘ દેવકન્યા ’ નો ખેલ સારો છે.

પારસી ખેલાડી ‘ કાઉખટાઉ ’ ની રંગભૂમિ ઉપરની કારકીર્દી ૨૫ વર્ષની થઇ એટલે તે નિમિત્ત તેની રૂપેરી ‘ જ્યુબિલિ ’ ઉજવાઇ હતી. પારસીઓ અને બંગાળીઓમાં પોતાની કોમનાં આગળ પડતાં માણસો માટે અભિમાન હોય છે; આશાનું ઉજમાળું ચિહ્ન કોઇમાં જણાય તો તરત તેને ઉત્તેજન મળવાનું. આપણે ત્યાં એવાં ઉત્તેજન, કદરની ખામી જ છે. હૃદયની ઉદારતા અને મનની મોટાઇ ઓછાં છે.

રા. રા. મોહનલાલભાઇ રચિત પ્રણિત વાનપ્રસ્થ નાટકમાં વિષય થીઓ-સોફી-Theosophy અને ઑકલ્ટિઝમ-Occultism છે—અને ભાષા

પારસીશાઇ ઝડઝમકથી ભરેલી છે. શ્રીમતી ધનદાગૌરીનું રચેલું 'શાંતિ-શીયળ નાટક' એક સન્નારીની કૃતિ છે. 31,779

રા. રા. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવે 'મુદ્રારાક્ષસ'ના ભાષાંતરની બીજી આવૃત્તિ દેવનાગરી લિપિમાં પ્રગટ કરી છે. ભાષાંતર સરળ અને રસિક તથા પ્રસાદી છે. વિશાખદત્તની બાની કરતાં ભાષાંતરકારની બાની વિશેષ હૃદયસ્પર્શી છે. પરન્તુ આ આવૃત્તિનો ઉપોદ્‌ઘાત સૌથી મહત્ત્વનો ભાગ છે. રચાયું ત્યારની રાજ્યકીય સ્થિતિ અને કાવ્ય, દર્શન, વ્યાકરણ વગેરે પ્રદેશમાં થતી પ્રવૃત્તિ એમાં આલેખાયાં છે. નાટકના બંધારણમાં કાલીદાસ પછી શા શા ફેરફારો થયા અને મુદ્રારાક્ષસનું બંધારણ કેવું છે તે; નાટક ઉપરથી તેનાં પાત્રોની ઐતિહાસિક હકીકત બીજેથી મેળવી વર્ણવી છે તે; વગેરે વગેરે અનેક ઉપયોગી બાબતો એ ઉપોદ્‌ઘાતમાં ભરેલી છે.

એમની ભાષા ઉપર સંસ્કૃત ગદ્યભાષાની સબળ અસર છે. પરન્તુ સમાસ અને શ્લેષનો ત્યાગ કર્યો છે એટલે જ એ અસર દીપી નીકળે છે.

એમના જેવા સમર્થ વિદ્વાનને હાથે લખાયેલા ઉપોદ્‌ઘાતના ઐતિહાસિક ભાગની ભાષા પોચી લાગે છે તે જોતાં આપણને એમ થાય છે કે ઇતિહાસ લખવાની ભાષા ગુજરાતમાં હજુ જન્મવાની છે.

વાર્તાઓ વાંચવાનો શોખ જબરો જાગ્યો છે. લગભગ બધાં ક્રમિક પત્રો વાર્તાઓ છાપે છે. કેટલાંક ખાસ વાર્તાઓનાં માસિકો નીકળે છે. પારસીઓમાં તો વિશેષે અંગ્રેજી, બંગાળી, મરાઠી, અને હિંદી કે ઉર્દુ ભાષામાંથી કરેલાં ભાષાંતરોથી શોખ સંતોષાય છે. કેટલીક વખત બે ત્રણ વાર્તાનો ખીચડો કરી નવી વાત ઉભી કરાય છે, અને ભાષાંતર કે અનુવાદ (adaptation) કર્યું હોય તે છતાં તે ન કબુલવાની ગુજરાતના લેખકોને કુટેવ પડી ગયેલી હોવાથી એ બધી વાર્તાઓ સ્વતંત્ર કૃતિઓ જ લેખાય.

વાર્તાઓ બે પ્રકારની લખાય છે. (૧) અવકાશનો સમય ગાળવા તથા નવરાઓનો ક્ષુદ્ર જીજ્ઞાસારસ દ્રવાવા અદ્‌ભુત રસનો બહોળો ઉપયોગ

જેમાં કરાયો હોય એવી વાર્તાઓઃ આવી વાર્તાઓ અનેક બહાર પડે છે; (૨) ઉદ્દેશપુરઃસર લખાઇ હોય તે. સંસારના, ધર્મના કે ઇતિહાસના પ્રશ્નો ચર્ચવા નવલકથાનું સાહિત્ય સબળ સાધન હોવાથી એ રીતે એનો ઉપયોગ થાય છે.

બે મુદ્રિકા, ગુપ્તગુપ્તા, ગૃહલક્ષ્મી એ ડી. લક્ષ્મીદાસની કંપનીની પ્રસિદ્ધિ હતી. ગુજરાતીએ 'પેશ્વાની પડતીનો પ્રસ્તાવ' નામની કથા લાલન વૈરાગણના નામથી પ્રખ્યાત થયેલી વાર્તાનો ફરીથી તરજુમો કરી ગ્રાહકોમાં વહેંચી હતી.

ઇલ્મે રૂહાની વિદ્યાનો પ્રભાવ દાખવતી 'રશિદા' નામની સચિત્ર વાર્તા રાં. હાજીમહમદ અલારખીઆ શિવજીએ પ્રગટ કરી હતી. રા. હાજીમહમદ ગુજરાતી સાહિત્યના અદ્વિતીય મુસલમાન સેવક છે. કાવ્ય, વાર્તા, ધર્મ વગેરે વિષયોથી આપણું સાહિત્ય અલંકૃત કરે છે. એમના ગ્રંથોની છપાઇ બાંધણી વગરે એમની રસિકતા કેટલી ઉંચી છે તેનો ખ્યાલ આપે છે. રશિદાનાં ચિત્રો દક્ષિણી ચિત્રકાર રા. ધુરંધર પાસે ચીતરાવ્યાં છે. સચિત્ર વાર્તાઓ ગુજરાતી ભાષામાં કેવી સરસ રીતે પ્રગટ થઈ શકે તે રા. હાજી-મહમદે બતાવ્યું છે.

રશીદાના દીબાચામાં રા. રતનજી ફરામજી શેઠનાએ ઇલ્મે રૂહાનીના પોતાને થયેલા અનુભવોનું બ્યાન કરેલું છે એ વાર્તા અનેક રીતે આકર્ષણીય છે.

રા. હાજીમહમદ યુરોપ અમેરીકામાં વહાલા થઇ પડેલા ફારસી સાયર ઉમ્મર ખય્યમની કવિતાનું ભાષાંતર થોડાક વખતમાં પ્રગટ કરનાર છે.

અમદાવાદના ગુજરાતી પંચની બે ભેટવાર્તા ગયે વર્ષે બન્ધુસમાજના બે સભાસદે લખી આપી હતી. ઉષાકાન્ત અને પદ્મનાભનું સવિસ્તર અવલોકન બીજે લખવા વિચાર હોવાથી અત્રે આટલું સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખન બસ થશે.

'સમાલોચક' માં શેઠ પુ. વી. માવજીએ 'સંધ્યા' નામની મરાઠા ઇતિહાસને લગતી કથા લખી હતી.

હવે ગયા વર્ષના કાવ્યસાહિત્ય તરફ નજર કરીએ. રા. કહાન ચકુ ગાંધી કૃત 'શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર' નું વૃત્તબંધ, રા. પાર્વતીપ્રસાદ કૃત 'સુદામાચરિત્ર' નું વૃત્તબંધ, સોસાઇટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું 'શિશુપાળવધ'નું ભાષાંતર, મદડાકર નાગરકૃત 'સુશીલ યમુના', રા. હરજીવન ત્રિપાઠી કૃત 'વૈરાગ્યશતક અને બ્રહ્મજ્ઞાન' નું હીંદીમાંથી ભાષાંતર, નરમણિ કૃત 'ભાનુપ્રકાશ', રા. ભાઇશંકર કુબેરજીનાં 'હૃદયરંગો', નનામું પ્રગટ થયેલું 'વીરસૂ' નામનું કાવ્ય, અને રા. મગનભાઇ પટેલ કૃત 'ક્ષાત્રપાળ પ્રતાપ', રા. અરદેસર ખબરદારની પ્રકાશિકા, રા. નાનાલાલ કવિનાં 'કેટલાંક કાવ્યોનો ભાગ ર જો', રા. મુળજી દુર્લભજી વેદની સેવાસદન માટે લખેલી 'જાગૃતિમાળા' વગેરે વગેરે ગયે વર્ષે મુદ્રાયન્ત્રોમાંથી પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં.

આ ઉપરાંત માસિકોમાં રા. નરસિંહરાવ, સાગર, લલિત, સુમન્ત, કુંજ, સ્નેહજ્યોતિ, નૂતનશ્રી, વિશ્વ, દીવાનો, નાજુક, રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર, રા. કરીમ મહમ્મદ માસ્તર, રા. નર્મદાશંકર બાલાશંકર, રા. મુળજી દુર્લભજી વેદ, ડૉ. હરિ હર્ષદ ધ્રુવ પ્રભૃતિનાં કાવ્યો પ્રગટ થયાં હતાં. 'સમાલોચક' માં પ્રગટ થતી સવિતાની કવિતા રા. કહાનજી ધર્મસિંહ તરફથી સંગ્રહિત થઇ પ્રકાશ પામવાની છે. વસન્તમાં ઉષા નામના સ્ત્રેણ તખલ્લુસથી (pseudonym) લખાયલું 'સાવિત્રી અને સત્યવાન' નું કાવ્ય છપાયું હતું; સવિતાની કવિતા પ્રાચીન પદ્ધતિની છે; તોપણ એ કવિતા કાગળનાં ફુલો જેવી નહીં પરંતુ કુદરતી તાજાં ખીલેલાં પુષ્પો જેવી છે.

નાજૂક દખ્ખણ હૈદ્રાબાદમાં વસતો પારસી શાયર છે. પીટીટ ચરણનો અનુયાયી છે. એનાં ઘણાં નાનાં કાવ્યો અંગ્રેજીમાંથી તરજુમો કરેલાં હોય છે. હૈદ્રાબાદના જળપ્રલય વિશે અને સતી થયેલી એક પારસણ વિશે લખાયેલાં કાવ્યોમાં કવિત્વની ઝળક ઝળકે છે.

દીવાનો એક સારો ખેલાડી છે. 'ગુજરાતી' માં એના તરફથી દેશભક્તિનાં કાવ્યો છપાય છે. મહુર્મ ખેલાડી અમૃતલાલ કે. નાયકના અવસાન

પછી ઉર્દુ સાહિત્યનો આપણને રસાસ્વાદન કરાવનાર હિંદુઓમાં દીવાનો અગ્રણી છે.

રા. મગનભાઇનું 'ક્ષાત્રપાળ પ્રતાપ'નું કાવ્ય વીરરસની જે ખોટ આપણા સાહિત્યમાં છે તે પુરવા લખાયું છે. આજથી ઘણાં વર્ષ ઉપર 'સ્વાર્પણ' નામનું કાવ્ય શિવાજીના સંબંધમાં પ્રગટ થયું હતું. તેના જેવું જ આ કાવ્ય નિર્બળ છે. દેશના વાતાવરણમાં થયેલા ફેરફારો મુજબ 'સ્વાર્પણ' માં અને 'ક્ષાત્રપાળ' માં ભાષા, જુસ્સો વગેરેનો વત્તો ઓછો ભેદ છે. ક્ષાત્રપાળમાં વૃત્ત, ભાષા, જોડણી વગેરેના સંબંધમાં જે છુટ લેવાઈ છે તે જોતાં એમ લાગે છે કે આવાં કાવ્યો ન લખ્યાં હોય તો સારૂં, પછી વીરરસ ઝમાવવા એવી છુટ લેવી પડતી હોય તો ઉપાય નથી! કાવ્યની રચના (Structure) અને કળા પણ દુષિત છે.

હિંદુસ્તાનમાં જ્યારે હિંદુ મુસલમાનને એક પ્રજા બનાવવાનો વિચાર સ્ફુર્યો છે ત્યારે એ બન્ને જાતોએ પોતપોતાના પરસ્પરના વિગ્રહ ભુલવા જોઇએ અને સાટે ભેગા મળી જે જે સેવા એમણે સરસ્વતી, કાર્તિકેય, વિશ્વકર્મા અને ઇન્દ્રદેવની કરી હોય તેનો લોકોમાં પ્રચાર કરી એખલાસ વધારવો જોઇએ. શિવાજી અને પ્રતાપનાં વીરત્વ જ્યાં લગી મુસલમાનોની વિરૂદ્ધ બતાવાયાં હતાં એ વાત ભુલાઇ જાય નહીં તેમ જ એ વીરત્વની વીરત્વ તરીકે મુસલમાનો પણ કદર કરતા થાય નહીં ત્યાં સુધી એ વિશે મૌન ધરવું એ અમને મુત્સદ્દીગિરિનું લક્ષણ લાગે છે.

હિંદુઓ શિવાજી મહોત્સવ ઉજવે અને તેનાં વીરત્વનાં યશોગાન ગાય તો મુસલમાનો પણ ઔરંગઝેબનો મહોત્સવ ઉજવશે અને તેનાં જીવનનાં યશોગાન ગાશે.

બાબુ બંકિમચંદ્રે મુસલમાનોનાં જીવન ઘણી જ અધમતા ભરેલાં આલેખ્યાં હતાં, ઘણા દેશભકત મુસલમાનોને એથી વ્યથા થઈ છે. ખુશીની વાત છે કે બંકિમચંદ્રે એવું જીવન દુરાચરણી ચીતર્યું હતું તે ઝેબુન્નિસાને

રા. હરગોવન પ્રેમશંકર કવિએ યોગ્ય ન્યાય પોતાના 'શિવાજી અને ઝેબુન્નિસા' નામના કાવ્યમાં આપ્યો છે.

ગયા વર્ષના વિશિષ્ટ કાવ્યસાહિત્યનું અવલોકન કરતાં આગમચ સાહિત્યરત્ન, કાવ્યમંજરી અને કવિતાપ્રવેશ નામના સંગ્રહોની નોંધ લઇશું. રા. છગનલાલ પટેલે કાવ્યમંજરીમાં નરસિંહથી દયારામ સુધીના યુગના કાવ્યસાહિત્યમાંથી કેટલાંક સારાં કાવ્યો ગુંથ્યાં છે. વિસ્તૃત ટિપ્પણથી દરેક કાવ્યનો શબ્દાર્થ અને હાર્દ બતાવવા સારો શ્રમ લીધો છે. પ્રાચીન કવિતાને ત્યારની કવિતાની ભાવનાથી તપાસવી હતી, અને તે ભાવનાને હાલની ભાવનાના સામ્યવૈષમ્યની ચર્ચા કરવી હતી. તેને બદલે રા. રમણભાઈના કવિત્વ વિશેના વિચારો પરથી લેખકે પ્રાચીન કવિતા મુલવી છે. આથી પરીક્ષણ દૂષિત થયું છે. ગોવર્ધનરામની Inductive Criticism ની પદ્ધતિ અંગીકારી હોત તો સંગ્રહ કાંઈ નવુંજ સ્વરૂપ અને તેજ દાખવત.

કાવ્યમાધુર્યકાર રા. હીંમતલાલ ગણેશજી અંજારીઆએ રા. કરીમ મહમ્મદ માસ્તરના સાહાય્યથી 'કવિતા પ્રવેશ' માં વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી કવિતા ક્રમશઃ શીખવવા સરળ પડે એવાં કાવ્યોનો સંગ્રહ કર્યો છે. પ્રાચીન ગુજરાતી પદોના નમુના આપ્યા છે. પીટીટ વગેરે પારસી શાયરોને પણ ઉદારતાથી સ્થાન આપ્યું છે.

શામળ, પ્રેમાનંદ અને ગિરધરનાં કવનોમાંથી હજુ પણ ઘણા કાવ્યખંડો લઇ શકાયા હોત. રા. રણછોડભાઇ ઉદયરામ, છોટાલાલ સેવકરામ, મનસુખ (ગંજનામુનો કર્તા), રા. ગણપતરામ રાજારામ, પ્રભૃતિનાં કાવ્યોથી પ્રવેશ કરાવવામાં સરળતા થાત. નર્મદાશંકરની કવિતાનું એક સ્વરૂપ–કુદરતવર્ણનનું સ્વરૂપ આ સંગ્રહમાં સ્થાન પામ્યું હોત તો સારૂં. શ્રી ઘણાં જ અપૂર્ણ છે. કાઠીઆવાડી દુહાઓ આખ્યાયિકા વિના આપ્યા છે, તેથી અર્થ સમજવાનું બનશે નહીં.

'સાહિત્યરત્ન' માં કાવ્ય, ગદ્ય અને નાટકનાં રત્નોનો સંગ્રહ છે. નિશાળોપયોગી બનાવવાનું હોવાથી બધાં જ રત્નો એમાં ન હોય તેમ એમાં

સંગ્રેહાયેલા ભાગ ‘ રત્ન ’ પણ ન હોય એમ બનવું સહજ છે. છતાં પણ આપણા સાહિત્યનું એ ગ્રંથમાં સારૂં દર્શન થાય છે.

આ ત્રણે ગ્રંથોના ઉપોદ્ઘાતો સંતોષપ્રદ નથી.

રાજકોટની હિંદુકન્યાશાળા તરફથી દલપતકાવ્યમાંથી શાળોપયોગી ગરબીઓ સંગ્રહાઇ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી.

આમ આપણા સાહિત્યની કદર વધતી જાય છે. આવા સંગ્રહોના અભ્યાસ વધતા જાય છે, અને પરિણામે કવિત્વ જીવનમાં ઉતરશે અથવા સુપ્ત સંસ્કારો જાગ્રત કરશે એવી આશા છે.

અંગ્રેજી વિદ્યાનો પ્રભાવ આપણા જીવન પર વધતો ને વધતો પડતો જાય છે તેમ તેમ સાહિત્યમાં પણ મહત્વના ફેરફાર થતા જાય છે. પરદેશના વિચારો, રૂપો, દૃષ્ટિ આદિની કલમ લાવી અહીંનાં એવાં ઝાડોમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. યુરોપીઅન કાવ્યશાસ્ત્રની પરિભાષામાં જેને Romanticism કહે છે તેનો યુગ શરૂ થઇ ગયો છે. Romanticism એટલે શું ? પ્રો. હેરફર્ડ કહે છે.

It was an extraordinary development of imaginative sensibility. At countless points the universe of sense and thought acquired a new potency of response and appeal to man, a new capacity of ministering to, and mingling with his richest, and intensest life. ”

બંગાળામાં તો આ હીલચાલ પુરજોશમાં ચાલે છે. આપણે ત્યાં પણ નવીન સાહિત્ય એનું જ ફરજંદ છે છતાં પુરવેગ ત્યાં કરતાં નરમ છે. Romanticism નું મોટામાં મોટું ફળ ‘ સરસ્વતીચંદ્ર ’ છે.

કવિ નર્મદાશંકર અને દલપતરામથી જ આ નવા યુગની શરૂઆત થયેલી. ત્યાર પછી ગ્રેજ્યુએટ કવિઓના રા. નરસિંહરાવ દીવેટીઆ અગ્રણી

થયા. કુસુમમાલા અને હૃદયવીણા નામના બે કાવ્યસંગ્રહો પ્રસિદ્ધ કર્યા પછી એમની કવિત્વધારા બંધ થઇ ગઇ હતી. વચમાં થોડાંક કાવ્યભાષાંતરો પ્રગટ કર્યાં હતાં. બે એક વર્ષથી પાછી એ ધારા છુટેલી છે. પરન્તુ જે કવિતાઓ પ્રગટ થઇ છે તેમાં હૃદયવીણાનો જ સૂર છે. પ્રગતિ કે વિકાસ થયલો લાગતો નથી ઉલટું એમની શક્તિ હ્રાસ પામતી જણાય છે.

રા. નરસિંહરાવની કવિતાની ગુણપ્રશંસા અનેકવાર રા. રા. રમણભાઇ નીલકંઠે કરી છે, અને ગુજરાત પાસે એ રીતે એ કવિતાની કદર કરાવી છે,

રા. નરસિંહરાવની કવિતાની છાપ અનેક કાવ્યલેખકો ઉપર પડી છે. એમની કવિતામાં કેટલાક અંતર્ગત દોષો છે. તેમ એ દોષોને લીધે બીજાઓના હાથમાં એ જાતની કવિતા વધારે દૂષિત બને છે. 'વિલાસિકા'નું અવલોકન કરતાં રા. નરસિંહરાવે તેમાં (૧) વૃથા તર્કતરંગ (૨) અવિશદતા—ક્લિષ્ટતા અને (૩) લાગણીની અવાસ્તવિકતાના દોષો રહેલા છે એમ બતાવ્યું હતું. આમાં (૪) નિષ્પ્રયોજન શબ્દો અને અલંકારો, (૫) શબવત્ અંગ્રેજીનાં અનુકરણ, (૬) છદ્મમૃદુતા, (૭) કલ્પના અને વિધાનની પુનરુક્તિ, (૮) અસ્પષ્ટતા (want of precision) અને (૯) કલ્પના તથા કલાની પંગુતાના દોષો ઉમેરી લો. રા. નરસિંહરાવની કવિતામાં આ દોષો પગલે પગલે નથી જણાતા ? દરેક સ્થળે બોધ મેળવવાની વૃત્તિ રસભંગ નથી કરતી ? કવિત્વ ઘણીવાર કલ્પનાને બદલે ચાતુર્યથી મુગ્ધ નથી થતું ? 'દેશાભિમાન' શબ્દથી ભડકનારામાંના રા.નરસિંહરાવ પણ એક હોય એમ લાગે છે. એમના સમગ્ર કાવ્યસંગ્રહમાં દેશાભિમાનનું એક પણ સારું કાવ્ય છે ? જ્યાં સહેજસાજ ઉદ્દગાર કાઢ્યા છે તે કેટલા નિર્બળ છે ? એમણે ઉદ્દીપન કરેલા ભાવો કેટલી બધી વાર અવાસ્તવિક અને અસ્વાભાવિક હોય છે ? એમનાં પ્રકૃતિનાં અવલોકન પણ બધાં વાસ્તવિક હોય છે ? એમનાં વર્ણનો કેટલાં થોડાં આબેહુબ હોય છે ? વર્ણનમાંથી આપોઆપ રસાનુભવ થાય છે ? જે વિષયનું અમુક વસ્તુથી સુચન કરવામાં આવે છે તેનું સ્વાભાવિક રીતે થવું જોઇએ તેવું

સુચન થાય છે ? સુચક અને સુચિત વિષયોમાં દેખીતો વિરોધ નથી જણાતો ? પ્રાસ સાચવતાં અર્થવિરોધ ઘણીવાર નથી થઇ જતો ? આવેગ વિચ્છિન્ન થવાથી અને વિચાર સંસ્ખલન પામવાથી ક્ષોભ નથી ઉપજતો ? મનુષ્ય હૃદયના એમના અનુભવો ન્યૂન નથી લાગતા ? કાવ્યનો અન્ત સ્વાભાવિક રીતે લાવવો, વિવેક વાપરી નકામા અંશો મુકી દેવાથી અને અગત્યના અંશો પર ભાર મુકવાથી કલા કેમ સુષ્ઠુ અને સુંદર બનાવવી વગેરે જાણીતી બાબતો એમનાથી કેટલી વાર સચવાઇ છે ? સંક્ષેપમાં એમની કવિતામાં intensity અને sincerity અતિશય ન્યૂન લાગે છે. કવેતાઈ બાની (poetic diction) નાં કીમતી વસ્ત્રાલંકારથી શણગારેલી એમની કવિતા કવિત્વહીન હોવા છતાં સારાં કાવ્ય તરીકે ઘણીવાર આદર મેળવે છે. *

મકરન્દની રસચર્ચાનું પણ યથાર્થ સમીક્ષણ કરવાની જરૂર છે. જેમ દલપતરામ, સામળભટ વગેરેને લીધે કવિતાના ખોટા ખ્યાલો ગુજરાતમાં પ્રચલિત થયા છે તેમ રા. નરસિંહરાવ અને રા. રમણભાઇને લીધે પણ કેટલાક ખોટા ખ્યાલો પ્રચારમાં આવતા જાય છે.

ગુજરાતે દક્ષિણની માફક સ્વરાજ્ય ગુમાવ્યું નહોતું એટલે ગુજરાતમાં નવા નવા યુગની રાજકીય ભાવનાઓ પ્રખર સ્વરૂપમાં જન્મી નહોતી. નાના પ્રકારના સાંસારિક રીવાજરસમોમાં કચરાતા ગુજરાતે સંસારસુધારણાનો અને તેની અંદર રહેલી ગૃહસુધારણાનો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ઉપાડી લીધો. ગૃહસુધારણામાં લગ્નનો પ્રશ્ન મોખરે આવ્યો. લગ્ન તે પ્રેમલગ્ન થવાં જોઇએ એ ભાવના જન્મી. ઇશ્ક (passion) અને સ્નેહનાં ગાન ગવાયાં. સુફીવાદી કવિતાના અનુકરણમાં ઇશ્વરી સ્નેહ કે ઇશ્કનું દર્દ ગવાયું છે ? અમને તો ઇશ્વરી સ્નેહના નામે ઇશ્કનું દર્દ જ ગવાયલું લાગે છે. ગાનારાઓએ જાતે જ ટીકાઓ લખી ભ્રમ ઉભો કર્યો છે.

કલાપીએ પુરુષજીવનમાં સ્નેહશૂન્યતા પુરનાર સ્નેહરાજ્ઞી મેળવવાના આર્ત ચીસ અને પ્રલંબ રૂદન પોતાની કવિતામાં કર્યાં છે, અને એવા

---

* આ સંબંધમાં, અવકાશ મળ્યે ઉદાહરણ સહિત સવિસ્તર વિવેચન અગર કરવાની ધારણા છે.

રૂદનના પડઘા હજુ પણ એમના અવસાન પછી ગુજરાતમાં બંધ પડયા નથી.

૪૨૬-સ્નેહશૂન્યતા પછી સ્નેહનું પુણ્યમય દર્શન થવું જોઇએ. તે દર્શન કરાવનાર રા. રા. નાનાલાલ દ. કવિ છે. ગોવર્ધનરામનાં સરસ્વતીચંદ્ર અને કુસુમ સ્નેહ ખાતર નહીં પરંતુ ધર્મ ખાતર પરણે છે. બીજા દેશોમાં તેઓ સખ્ય ભાવથી રહેત. અહીં લગ્નગ્રંથિ વિના એ સખ્ય ભાવ રાખવો મુશ્કેલ હોવાથી ઉપરથી દેખાતો દાંપત્યભાવ એમણે સ્વીકાર્યો. બન્નેના જીવનમાં સ્નેહ તો શૂન્યતા પામી જાય છે, અથવા સ્નેહ છે જ નહીં.

કલાપી અને ગોવર્ધનરામની રૂરૂદિષા ઝીલી જગતનાં દુઃખોથી દબાતા રીબાતા લલિતે અશ્રુધારા વહેવડાવી છે. એ અશ્રુસ્નાનથી પાવન થઇ તેઓ ગૃહભાવનાં ગીતો લલકારે છે. સ્નેહ અને સંતતિ સ્ત્રીપુરૂષના જીવનમાં કેવો પ્રકાશ લાવે છે તે સાहम् सोहम्, અને साम्ब ના ભાવો મૂર્ત કરનારની કવિતા બતાવે છે. એમનાં દેશભક્તિ કે રાજભક્તિનાં કાવ્યોમાં પણ આ જ ભાવો હોય છે. દેશમૈયાનાં બાળક તરિકે જ તેઓ દેશભક્તિની ધુન જગાવે છે. હિંદુસ્તાનમાં કંપનીનું રાજ્ય મટી ઇંગ્લાંડના રાજાઓનું રાજ્ય થયું તે બનાવને ૫૦ વર્ષ થયાં તે નિમિત્તે લખેલું એમનું કાવ્ય 'રાજદંપતી' ને ઉદ્દેશી લખાયું હતું. એમની કવિતાનો હમણાં સંક્રાન્તિયુગ છે. છાતી ઉપરનો ઓથાર રૂંધણ કરતો મટયો છે, અને પાંખોના ફફડાટ સંભળાય છે. પરંતુ અજાણતાં શબ્દોની ભાવ વિનાની હાથચાલાકી ઘણીવાર થતી લાગે છે. એમની કવિતામાં લાલિત્ય, માર્દવ અને માધુર્ય છે. હૃદયને સ્પર્શી–હૃદયના તાર ઝણઝણાવી તેમાં સુપ્ત રહેલા અથવા તેને વિહ્વલ કરતા કરૂણભાવો એમની કવિતામાં અનુકંપા પામી આશ્વાસન મેળવે છે.

આકાશમાં ઉડવા કરતાં એમને ઘરના છાપરા નીચેના ભારટીઆ ઉપર બેસી ગાવાનું વધારે ગમે છે. અશ્રુકવિ મટી તેઓ ગૃહકવિ થવા વાંછે છે. હિંદુ ગૃહમાં સ્ત્રીપ્રતિષ્ટા ઉન્નત કરવા તેઓ પ્રબોધે છે.

'એમના ભજનીઆમાં દીનતા, દયા, શ્રદ્ધા, અધીનતા છે.

એમણે લખ્યું છે ઘણું; પણ તેમાં સારાં કાવ્યોની સંખ્યા ઓછી છે. સૂર ઘણી વખત એકના એક જ હોવાથી એકતાનતા લાગે છે. ધીમે ધીમે ફેર પડતો જાય છે. ગૃહકાવ્યોના અનુપમ સૂરો જગાડશે એવી આશા છે.

ગૃહભાવના કવિ વિશે લખતાં એક વાતનો ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત લાગે છે. આગળ ઉપર કહ્યું તેમ ગુજરાતમાં સંસાર-ઘર સુધારવા ઉપર લક્ષ વિશેષ અપાય છે. જો એ સંસ્કારી, વિશુદ્ધ, પવિત્ર અને સાત્વિક થશે, રસ, વિચાર, ભાવનાથી છલબલશે તો જ આપણા પ્રજાજીવનના મહા પ્રશ્નો ઉકેલવામાં-નિરુપવામાં અને અનુભવમાં ઉતારવામાં બીલકુલ મુશ્કેલી કે વિલંબ થશે નહીં.

" આજ કાલ દેશનું આત્મમાન સુચવતી 'સ્વરાજ્ય' અને 'સ્વદેશી' ની વીરહાક ચોપાસ વાગી રહી છે તે વચ્ચે થઇને આવતો હિન્દની અબળાનો રોઇ રોઇ બેશી ગએલો સાદ પણ આપણે જરા વિશેષ કર્ણ દઇ સાંભળવો જોઇએ " એ વાક્યો તેમ જ એના પ્રણેતા વિદ્વાને ટાંકેલો નીચલો અંગ્રેજી ઉતારો શું સુચવે છે ?

If a lesson is to be drawn it surely is that—as individuals there is no place like home, so with a state there is no institution like home; that a community can be great only where there are happy, harmonious and virtuous homes, and that homes can not be happy and harmonious and virtuous unless woman is accorded a worthy place in these homes, with freedom of action, with a consciousness of responsibility with the right, unfettered by circumstance or prejudice, to develop all that is best and noblest in her to the utmost perfection " પ્રો. આનન્દશંકર ધ્રુવ: નારીપ્રતિષ્ઠા, એ વિષયનું ઐતિહાસિક દર્શન.

ગુજરાતના સાહિત્યનું–અર્થાત્ હૃદય અને મનનું લક્ષ ગૃહ અને ગૃહદેવી ઉન્નત બનાવવામાં જ પરોવાયલું છે. પ્રાચીન કાળમાં પણ સંસ્કૃત સાહિત્યે ગુર્જરોના ગૃહોને વધાવ્યાં છે. મધ્યકાલમાં વૈરાગ્ય જ ગવાતો હતો ત્યારે પ્રેમાનંદે ગૃહભાવો ગાયા અને નવા જમાનામાં ગોવર્ધનરામ પણ એ જ ભાવો મૂર્તિમંત કરી આપણને સોંપી ગયાં છે. ગૃહભાવોના ઉત્ક્રમણ (evolution) વિશે વિસ્તારથી લખાય એવું છે. પણ આ લઘુ લેખમાં તે અસ્થાને લેખાશે.

લલિત, રા. નાનાલાલ કવિ, રા. મુળજી વેદ, પ્રભૃતિ કાવ્ય લેખકો, બંધુ સમાજ, રા. અમૃતલાલ પઢીયાર આદિ ગદ્યલેખકો પણ એ જ ભાવનાઓ તરફ આપણું હૃદય આકર્ષે છે. પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર જેવા વિદ્વાન પણ પોતાની અનેક દિશામાં ઘુમતી સાહિત્યપ્રવૃત્તિને વિરમાવી સંસારના-ન્યાતના-ઘરના પ્રશ્નોની મીમાંસા કરવામાં પડ્યા છે. સંસાર-ગૃહસુધારણા નરી બુદ્ધિથી નહીં પણ સાથે સાથે રસ ઉમેરી કરવી.

પણ આ રસની રેલમાં એટલું બધું નિમજ્જન થતું જાય છે કે આફ્રીકામાં જે વીરત્વ ગુજરાતનાં સંતાનો–નરનારીઓ દાખવે છે તે લેખકની પ્રતિભા ચમકાવતું નથી. ગુજરાતણો ત્યાં રજપુતાણીઓ અને સ્પાર્ટન રમણીઓ જેવું હીર જેઆવે છે. હિંદુ મુસલમાન પારસી એક થઇ જઇ, જે ભૂમિમાં તેઓ જન્મ્યા છે તે ભૂમિનું ગૌરવ અધિક તીવ્ર ઓજસ્વી અને સાત્વિક બનાવે છે. પણ–પણ સરસ્વતીની વીણાના તારો એ કુરુક્ષેત્ર નીહાળતાં ધ્રુજતા નથી. અમારાં સાહસ, વીરત્વ, પરાક્રમ, અર્પણ, જીવન, કયારે દેવિ ! કયારે તમારી વીણાના અને કંઠના મધુર સંગીતમાં રેલાવશો, એ સંગીતથી અમને હલમલાવશો-ઉત્તેજશો ?

" મોટી વાતોમાંથી Romance કે ઇતિહાસ હમણાં ગયાં છે; પણ નાની વાતોમાં બહુ રહ્યાં છે. × × × × ગુજરાતમાં હૃદય છે પણ બહાદુરી નથી: soft છે. Romance નું એક અંગ છે: બીજું

એમણે લખ્યું છે ઘણું; પણ તેમાં સારાં કાવ્યોની સંખ્યા ઓછી છે. સૂર ઘણી વખત એકના એક જ હોવાથી એકતાનતા લાગે છે. ધીમે ધીમે ફેર પડતો જાય છે. ગૃહકાવ્યોના અનુપમ સૂરો જગાડશે એવી આશા છે.

ગૃહભાવના કવિ વિશે લખતાં એક વાતનો ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત લાગે છે. આગળ ઉપર કહ્યું તેમ ગુજરાતમાં સંસાર–ઘર સુધારવા ઉપર લક્ષ વિશેષ અપાય છે. જો એ સંસ્કારી, વિશુદ્ધ, પવિત્ર અને સાત્વિક થશે, રસ, વિચાર, ભાવનાથી છલબલશે તો જ આપણા પ્રજાજીવનના મહા પ્રશ્નો ઉકેલવામાં–નિરુપવામાં અને અનુભવમાં ઉતારવામાં બીલકુલ મુશ્કેલી કે વિલંબ થશે નહીં.

"આજ કાલ દેશનું આત્મમાન સુચવતી 'સ્વરાજ્ય' અને 'સ્વદેશી' ની વીરહાક ચોપાસ વાગી રહી છે તે વચ્ચે થઇને આવતો હિન્દની અબળાનો રોઇ રોઇ બેશી ગએલો સાદ પણ આપણે જરા વિશેષ કર્ણ દઇ સાંભળવો જોઇએ" એ વાક્યો તેમ જ એના પ્રણેતા વિદ્વાને ટાંકેલો નીચલો અંગ્રેજી ઉતારો શું સુચવે છે?

If a lesson is to be drawn it surely is that–as individuals there is no place like home, so with a state there is no institution like home; that a community can be great only where there are happy, harmonious and virtuous homes, and that homes cannot be happy and harmonious and virtuous unless woman is accorded a worthy place in these homes, with freedom of action, with a consciousness of responsibility with the right, unfettered by circumstance or prejudice, to develop all that is best and noblest in her to the utmost perfection" પ્રો. આનન્દશંકર ધ્રુવ: નારીપ્રતિષ્ઠા, એ વિષયનું ઐતિહાસિક દર્શન.

ભાષાની અને શૈલિની ક્લિષ્ટતા નથીઃ—સરળતા છે. સચોટતા આવવી જોઇએ. દૃઢ બંધારણ થવું જોઇએ. એમની કવિતાઓ શરૂઆતમાં દૃઢ હોય છે, પછીથી ઓગળી જાય છે. એક જ વિચાર નવનવા દેહ ધારણ કરે છે એટલે વિચાર કે દેહના ચમત્કાર છૂટી પડે છે. ખુબ વિચારે અને ઓછું લખે તો ઘણી વધારે સારી કવિતા લખી શકે એવાં ઉજમાળાં ચિહ્ન લાગે છે. વિચારો વધશે અને ખીલશે એટલે ચમત્કાર આવશે અને અનુકરણના અંશો હશે તેટલા એની મેળે જશે.

"પ્રકાશિકા" માં સંગીતના અંશ ઉજળા છે. ભાવ પણ હૃદયાકર્ષી છે. ઉત્સાહ સર્વત્ર નજરે ચડે છે. "માતા અને તેનું બાળ," "મરાઠ," "હલદીઘાટ" વગેરેમાં વિચાર કરતાં તરંગ અને ભાષાનું પ્રાધાન્ય વધારે છે. "અટુલી બાળા" અને "દશરથ અને શ્રવણ વધ" કલાપીનાં અનુકરણ છે. "અમારો દેશ" અને "દેશભક્તની યાચના" એ બે કાવ્યોમાં ઉત્સાહ અને શકિત છે. ગૌરવ અનુભવાય છે. બીજાં દેશભક્તિનાં કાવ્યો કાં તો નિર્માલ્ય છે કે નરમ છે, તો પણ "અમે દેશી દેશી" અને "ઓ * દિવ્ય અમારો દેશ" એવાં વચન કહાડનાર પારસી નરવીર માટે ગુજરાતને અને સમગ્ર હિંદને અભિમાન હોવું જોઇએ. "હિન્દના દાદાનું સ્વદેશાગમન" ઘણું સારૂં છે. પ્રસંગને અનુકૂળ છંદ વાપર્યો છે. વિચાર, લાગણી અને ભાષા એકરસ થઇ ગયાં છે—spiritથી રસબોળ થયાં છે. રા. અ. ફ. ખબરદારના કવિત્વના શુભ અંશો એમાં પ્રતીત થાય છે. આવું જ સારૂં કાવ્ય "આંસુડાં" નામનું છે. પરંતુ લંબાણ જરા વિશેષ થઇ ગયું છે. "બ્હેનને આંગણે," "હાલરડું," "નવરાજનાં વધામણાં" "દિવ્યરથ", "વિદાય," "વહાલાની વેણુ," "ગોપિકા," "બંસરી," "વિયોગ"," નભગંગા" એટલાં સારાં કાવ્યો આ સંગ્રહમાં છે.

નવી ગરબીઓમાંની કેટલીક રસભરી છે. ખંડ હરિગીત ઉત્સાહપૂર્ણ છે—spirited છે. શિખરિણીના નવા યોજેલા પ્રસ્તાવ પણ રસપ્રપૂર્ણ છે.

---

* 'ઓ' ને બદલે 'આ' હોત તો મઝા અનેરી જ આવત.

જગાડવું જોઇએ છીએ," એવી ભાવના જાગી છે એટલે નિરાશ થવાનું કારણ નથી.

રા. અરદેશર એમની 'કાવ્ય રસિકા " માં દલપતરામના અનુયાયી બન્યા અને " પ્રકાશિકા " માં એ ત્રણ ચરણોની ભેગી અસર તળે આવ્યા હોય એમ લાગે છે. આ કહેવાનું તાત્પર્ય એમ નથી કે એમની કવિતા ઉક્ત ચરણોની નકલ જ માત્ર છે, એમનો કવિત્વવારસો ક્યાંથી ઉતરી આવ્યો છે તેજ ફક્ત નિર્દિશવાનો ઉદ્દેશ છે. એમનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ અને સબળ છે. એમણે નવા સૂર જગાડ્યા છે, તેમ દેશમાં ગવાતા સૂર પણ ઝીલ્યા છે.

સારી કવિતા લખવા અગાઉ ઘણી અજમાયસી કવિતા લખાય છે. આવી કવિતા કવિના જીવનચરિત્રમાં કે અવસાન પછી થયલા કાવ્યસંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. અથવા અપ્રસિદ્ધ જ રહે છે. રા. અરદેશરે રા. નરસિંહરાવની માફક આ સૂત્રનું અનુકરણ નથી કર્યું એટલે એમનાં ત્રણે પુસ્તકમાં કેટલાંક નિર્માલ્ય કાવ્ય સ્થાન પામ્યાં છે. અજમાયસના કાળમાં કાવ્ય કરતાં પદ્યબંધ ઘણી વખત થઇ જાય છે. એમનાં કાવ્યો જોતાં કવિત્વનો દેહ એમને હાથે સારો બંધાતો અને અલંકૃત થતો લાગે છે; પરંતુ એ દેહમાં વસતો આત્મા પ્રફુલ્લ વિકસે તો જ એમનું કવિત્વ ઝળકી ઉઠે.

દેહ ઘડતાં અનેક નવા છંદો–નવી ગરબીઓ એમણે રચ્યાં છે. કેટલીક ગરબીઓ જૂની છે–કાઠીઆવાડ તરફ પ્રચલિત છે, પરંતુ એમનાથી તો નવી જ રચાઇ છે. એમનાં ત્રણે કાવ્ય સંગ્રહોના સમગ્ર દર્શનથી રા. અરદેશર ખબરદારને કવેતાઇ બાની (poetic diction) ઉપર સારો કાબુ છે એમ લાગે છે. તરંગ (fancy) છે–કલ્પનાની છાંટ તેમાં ભળેલી છે. નિર્માપક શક્તિ ખીલતી જાય છે. એ સર્વમાં વિચાર વધારે ને વધારે ભળશે તેમ તેમ ગાંભીર્ય વધશે. નવીનતા–ચમત્કાર, મનુષ્યના અંતરમાં નવો પ્રકાશ નાંખે એવો ચમત્કાર એમની કવિતામાં જરા ઓછો છે.

રા. નાનાલાલ રસપ્રદેશના બંડખોર જેવા સંકુચિત જીવનના કેટલાક પુરુષોને લાગે. પરન્તુ એવો દિવસ આવશે કે રસની રેલ તો એ વિરલ કવિહૃદયની પ્રસાદીમાંથી જ વહે છે એવું ગુજરાત કબુલશે. રસનું પુણ્યમય, સાત્વિક અને પ્રતાપી દર્શન તો એમની જ કવિતામાં થાય છે. કલાનું પણ સુઘટ્ટ અને સુષ્ઠુ દર્શન એ કવિતા કરાવે છે.

ભેદના પ્રશ્ન, યૌવના, માફ કરજે બાલા ! સૌભાગ્યવતી, વિલાસની શોભા, રાજવીર, રાજયુવરાજને સત્કાર આદિ કાવ્યોના ધ્વનિ અને સંદેશા વિસ્તારથી સ્ફુટ કરવાનો આ લેખમાં પ્રસંગ ન હોવાથી સામાન્ય કથન કરી સંતોષ પામશું.

યૌવના, સૌભાગ્યવતી કે રાજવીર જેવાં ચિત્રકાવ્યોમાં જે જે આનુષંગિક સામગ્રી આલેખી છે તે ધ્યાનમાં લેવાથી મુળ ચિત્ર સંબંધે ઉઠતા ધ્વની સમજાશે અને કાવ્યનું કવિત્વ આનંદ ઉપજાવશે. કેટલાંક ગીતોમાં લગ્નનો પ્રશ્ન છે: લગ્નમાં સ્નેહ—પુણ્યમય સ્નેહને સ્થાન હોવું જોઇએ એ પ્રશ્ન છે. આપણી લગ્નતિથિ, પુનર્લગ્ન, વર્ધમાનપુરી, વિલાસની શોભા, સૌભાગ્યવતી આદિ કાવ્યોમાં કવિનો દાંપત્ય સ્નેહ ઝળહળી ઉઠે છે.

રા. નાનાલાલની કવિતામાં રહેલા આશાવાદ, ગંભીર વિચારો, ઉત્કટ કે સરળ રસ, લલિત અને યોગ્ય પદાવલિ, મનોહર લય, દૂરગામી કલ્પના તીવ્ર અને સતેજ ધાર્મિકતા, એ કવિતાના વાંચનારને આનંદ આપ્યા વિના રહેતાં નથી.

લાઠી ઠાકોર સુરસિંહની કવિતા ગુજરાત વધાવ્યું જાય છે એ આનંદની વાત છે. સરળ ભાષા અને લાગણીમાં જે કવન એણે ગાયું છે તે ગુજરાતનાં સ્ત્રી પુરૂષોનાં હૃદયમાં સમભાવ પામ્યું છે. સાગરના ભાષ્યથી તેમજ રા. મોહનલાલ દવે કે રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા કે રા. અતિસુખશંકર ત્રિવેદી આદિનાં વિવેચનથી એ 'કેકારવ' વધુ ને વધુ લોકપ્રિય થશે.

નવી કવિતા નવી હોવાથી એનો આદરસત્કાર કરતાં પક્ષાપક્ષી કે મતાંતર સ્વાભાવિક રીતે જન્મ્યાં છે. રા. કમળાશંકર અને રા. ધનસુખરામ ત્રિપાઠીની કવિત્વ ભાવના જુદી હોવાથી નવી કવિતા યથેચ્છ આદરસત્કાર

પરંતુ કહેવું જોઇએ કે 'પ્રકાશિકા' કરતાં 'વિલાસિકા' માં એમની કવિતાનો વધારે સારો રસાનુભવ થાય છે.

રા. અરદેશર ખબરદાર આર્યસમાજના અનુયાયી છે. તેઓ પારસી કરતાં હિંદુ વધારે છે. હિંદુ પુરાણોમાંથી કાવ્યયોગ્ય વસ્તુ લે છે; પારસી તવારીખ કે ધર્મશાસ્ત્રમાંથી નહીં. કોંગ્રેસના એક મુખ્ય અગ્રણી સર ફીરોજશાહ મહેતા માટે એમનું હૃદય આંદોલિત થાય છે. પરંતુ જાુદ્દીન ઝઘડો એમને જરા પણ ક્ષુબ્ધ કરતો નથી. 'ગોપિકા' અને 'બંસરી' નાં કાવ્યો લખનાર પારસી સન્નારીનું જીવન આલેખતા નથી.

રા. નાનાલાલ દલપતરામ કવિનો એક કાવ્યસંગ્રહ ગયે વર્ષે પ્રકટ થયો હતો. તે આગમચ 'કેટલાંક કાવ્યો'ના અભિધાનવાળો કાવ્ય સંગ્રહ અને 'વસન્તોત્સવ' નામનું ખંડકાવ્ય પ્રગટ થયાં હતાં. રા. નાનાલાલની કવિતા વિશે રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, રા. રમણભાઇ મહીપતરામ, રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ, રા. ઠાકોરલાલ હરિલાલ અને આ લેખના લખનારે પ્રસંગોપાત વિવેચન કરેલાં છે. 'વસન્તોત્સવ' જ્ઞાનસુધા' માં છપાયું ત્યારે રા. નરસિંહરાવે એના પર વિવેચન કર્યું હતું અને ગયે વર્ષે રા. ભાઇશંકર કુબેરજીએ+ 'વસન્ત' માં એ કાવ્યનું હાર્દ ખોટી રીતે ઉકેલ્યું હતું. 'જ્ઞાનસુધા' માં * એમની ટીકાનો થોડોક (માત્ર અર્પણપત્રિકાનો) વાસ્તવ જવાબ મળી ગયો છે, અને પુરેપુરો મળશે એવી આશા છે.

રા. નાનાલાલની કવિતા ધ્વન્યાત્મક છે અને એમાં રહેલા ધ્વનિનો રસાનુભવ જેમ વિશેષ તેમ આનંદ પણ ઉન્નત અને ચીરસ્થાયી. 'વસંતોત્સવ' ધ્વન્યાત્મક ખંડકાવ્ય છે. વસન્ત એટલે નવજીવન. સવિસ્તર ચર્ચા આ લઘુ લેખમાં કરવી યોગ્ય નથી માટે બીજે કોઇ પ્રસંગે રા. નાનાલાલની કવિતામાં રહેલાં સૌંદર્ય, રસ, પ્રસાદ, પ્રતાપ, સંદેશા આદિની ગુજરાતને પીછાન કરાવશું.

+ "વસન્ત" પુ. ૭, અંક, ૧૦, ૧૧ * "જ્ઞાનસુધા," માર્ચ ૧૯૦૯.

કરનારાઓની ભાવના સાથે તેમનો મેળ નથી ખાતો. પરન્તુ અંગ્રેજી કેળવણીના પ્રસાર સાથે, અંગ્રેજી રાજ્યને લીધે જન્મતી રાજ્યકીય, સાંસારિક, ધાર્મિક ભાવનાઓને લીધે, પ્રજાના જીવનમાં નવા culture ની વ્યાપ્તિ થવાથી નવી કવિતા ગુજરાત સત્કારશે એવી અમારી તો દૃઢ પ્રતીતિ છે. સંરક્ષક અને ઉદાર પ્રાગતિક બન્નેના સંઘર્ષણથી શુદ્ધ કાંચન કસાય છે અને તેની યોગ્ય કદર દુનિયા કરે છે. પ્રાગતિકોમાં પણ સંરક્ષક વૃત્તિ જન્મે છે તો સંરક્ષકો વધારે સંરક્ષક બને એમાં નવાઇ નથી. રા. નરસિંહરાવ અને રા. રમણભાઇ જેવા એક વખત પ્રાગતિક સુધારક લેખાતા વિદ્વાનો પોતાથી આગળ વધેલાની તરફ સકકમ સંરક્ષકપણું બતાવે તો જુના સંરક્ષકો નવામાં નવી થયલી પ્રગતિથી દૂર નાસે અને તેના તરફ હવામાં તરવાર ઉછાળે એ બનવા જેવું છે. જુનું એટલું બધું ટકવાનું નથી તેમ નવું એટલું બધું સત્કારવાનું નથી પણ બન્નેમાં રહેલા ઉપયોગી અંશો સ્વીકારાય છે તેમ સાહિત્યમાં પણ થશે. રાજ્યકીય વિષયોમાં વ્યકિતવાદ જેમ જેમ સ્વીકારાતો જશે તેમ જીવનના બીજા પ્રદેશોમાં પણ તેનો પ્રભાવ પડશે અને વ્યકિતગત પ્રતાપની કદર ઉદાર હૃદયથી કરવી પડશે.

જગતમાં જન્મ, બાલ્ય, યૌવન છે તેમ વાર્ધક્ય અને મરણ પણ છે. ગયે વર્ષે આપણી સાક્ષર સેવા કરતાં કોણ કોણ ઇહજીવનમાંથી ચાલ્યા ગયા ?

કચ્છના મહારાજાશ્રીના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી રા. રા. છોટાલાલ સેવકરામ પોતાની જ્ઞાતિના વેદાંતી અખા જેવા વેદાંતી હતા; મનસુખરામ સૂર્યરામના સ્નેહી હતા. કાવ્ય ઉપરાંત કોશ, ઇતિહાસ આદિ પ્રદેશોમાં પણ તેઓ ઘુમ્યા હતા. એમની કવિતા જુની ઢબની હતી છતાં ઉછળતી, ભેદતી હતી.

કચ્છના રેવન્યુ કમીશનર મી. સચેદીના નાનજીઆણી ખોજા કોમના વિદ્વાન ગુજરાતી લેખક હતા. "ખોજાવૃત્તાંત," "ધર્મની સત્યતા," "સુખસન્માર્ગ," "મુકિતદર્શક આખ્યાન" આદિ એમની કૃતિ છે. એમનાં વિશાળ વાંચન, શોધક બુદ્ધિ અને ચિંતન આ ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ થાય છે. એમના દૃષ્ટાંતથી અનેક ખોજાઓ-મેમણો-હોરાઓ ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ કરવા ઉત્તેજાશે એવી આશા છે.

આ બન્ને પુખ્ત ઉમ્મરે પહોંચેલા ગૃહસ્થો હતા. પરંતુ ડો. હરિલાલ હ. ધ્રુવના જ્યેષ્ટ પુત્ર રા. નરસિંહરાવ હ. ધ્રુવ ૨૫ વર્ષ પણ પુરાં કરી શકયા નથી. મુંબાઇમાં મરકીથી યૌવન, આશા, ઉત્સાહમાં ઉછળતો એમનો દેહ અવસાન પામ્યો અને એમના અનેક મનોરથો ભાંગી પડયા. "ઉજળા વિશ્વના અન્ધ એકાન્તે પ્રજળતી," તરછોડાયેલી, નિરર્થક લેખાયેલી, ઉત્સાહિની તરુણ બાળાને લગ્નગ્રંથીથી વૈધવ્યમાંથી ઉદ્ધારી હતી. તેના સુપ્ત સંસ્કાર જગાવી સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં તે સંસ્કારો દર્શાવવા તેને પ્રવૃત કરી હતી. એમના જીવનના આ પ્રસંગથી એમની કવિત્વધારા છુટેલી અને ઝમક દાખવી ગયેલી શરૂઆતમાં એમની કવિતા એમના પિતાના અનેક દોષોથી ભરેલી હતી. પણ ધીમે ધીમે એઓ રા. નાનાલાલના ચરણ ભણી વળ્યા હતા. કવિતાનો દેહ એ ચરણની ઘાટી પર બાંધતાં શીખતા હતા; અને એ દેશમાં પધરાવવાની મૂર્તિ પણ તેજ ઝળકની હતી એવામાં એમનું જીવન ખરી પડયું. બંગાળી સાહિત્યના વિશાળ અને ગંભીર અભ્યાસી હતા. ગુજરાત બંગાળા જેવું બનાવવા–ગુજરાતી સાહિત્ય બંગાળી સાહિત્ય જેવું સમૃદ્ધ કરવા અભિલાષ રાખતા. એમણે 'બન્દેમાતરમ્' નું ભાષાંતર કર્યુ હતું. બંગાળી વાર્તાનાં ભાષાંતર કર્યાં હતાં. એ પદ્ધતિ ઉપર નવી વાર્તા રચવા માંડી હતી. પરંતુ બે ત્રણ સિવાય બીજી લખાઇ નહોતી.

પોતાના પિતાનું જીવનચરિત્ર લખવા અતિશય હોંશ હતી. જે જે પ્રદેશમાં પિતા ઘુમેલા તે તે પ્રદેશનો અભ્યાસ પણ આરંભેલો. આથી એમના પિતાની માફક શક્તિ વિશીર્ણ થયેલી–વિકસેલી નહીં. પોતાના પિતાના અવસાન પછી તેમનું "ચંદ્ર" માસિક થોડા વર્ષ ચાલી બંધ પડેલું તે એમણે પાછું "સાહિત્ય" ને નામે દોઢ પોણા બે વર્ષ સુધી ચલાવ્યું હતું. ત્યાર પછી "જ્યોતિ" ના નામથી શરૂ કરેલું માસિક ત્રણ ચાર મહીના ચાલ્યું હતું. મરવા આગમચ સચિત્ર "જ્યોતિ" કાઢવાની યોજના અને વ્યવસ્થા કરી હતી. પહેલો અંક લગભગ છપાઇ તૈયાર પણ થયો હતો.

ગુજરાતી ભાષાના હિંદુ, પારસી, જૈન, મુસલમાન સેવકોમાં એખલાસ (ontente) વધારવાની હીલચાલ એમણે શરૂ કરી હતી. એઓ અરવિન્દ

અભિનવ, નરહરિ ધ્રુવ, શ્રીનારાયણ, અનુકૂલચંદ્ર પુરાણી આદિ અનેક તખલ્લુસથી લખતા, સંસાર અને ધર્મની સુધારણા માટે તીવ્ર આગ્રહ એમને હતો. બ્રહ્મસમાજના તેઓ અનુયાયી થયા હતા.

ગયે વર્ષે ગુ. વ. સોસાયટી તરફથી રા. રા. કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદીનો શાંકરભાષ્યાનુવાદ " પહેલો ભાગ પ્રગટ થયો છે. " મહાકાળ " માં પ્રો. કણીઆનું શાંકરભાષ્ય ભાષાંતર પ્રગટ થાય છે. રા. રા. હીરાલાલ શ્રોફે ઉઠાવેલા પ્રશ્નનો (સદ્‌ગુરૂ કોણ હોઇ શકે ? ગૃહસ્થ કે સંન્યાસી) ઉત્તર હજુ એમના તરફથી અપાયો જાય છે.

રા. રા. અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીઆરના ગ્રંથોમાં જુનાની નવી આવૃતિ નીકળતી જાય છે અને નવા પ્રગટ થતા જાય છે.

આમ આપણે સાહિત્યને પોષવા ઉછેરવા મશ્ગુલ છીએ પરંતુ સંગીત આદિ સાહિત્યનાં સહોદરો પ્રત્યે લક્ષ નથી. સંગીતનાં તત્ત્વો વિશેની ચર્ચા રા. નરસિંહરાવ દિવેટીઆ અને રા. ગણપતરાવ બર્વે વચ્ચે ઉભી થઇ છે. રા. અરદેશરે નવી ગરબીઓ આપી છે. રા. લલિત, રા. નાનાલાલ આપણને જુના રાગો નવા આત્માથી ભરેલા આપે છે. ભાવનગરના નરેંદ્ર સર ભાવસિંહજી નવનવી સારીગમ ઉપજાવે છે. તેમાં ઉંચો રસ વહી શકે એવી પણ કેટલીક હોય છે. " સેવાસદન " માં ભજન થાય છે એટલે નવા જુના રાગો અને કવિત્વનો પ્રસાર મુંબઇમાં થવાનો સંભવ છે. બાકી તો સામાન્યતઃ સંગીત એટલે નાટકી ગાયનો, અથવા ઉસ્તાદી નસફુલામણી. બીટહોવન, વેગ્નર વગેરે સુવિખ્યાત પાશ્ચાત્ય ગવૈયાઓ જેવા ગવૈયા ગુજરાતમાં કયારે થશે ?

ચિત્રકળા ઉપર પણ કાંઇ પણ લક્ષ અપાતું નથી. રવિવર્માની પાશ્ચાત્ય ચિત્રકળાએ આપણને મુગ્ધ કરી દીધા એટલુંજ નહીં પણ નાના વિધની રસિક કળાઓ એના પ્રભાવ નીચે ચાલી ગઇ છે. ધુરંધર એ જ ચરણનો દક્ષિણી ચિત્રકાર અને મહાત્રે દક્ષિણી શિલ્પી છે. ભેદવાર જ ફકત કિરણાલેખની કળામાં કવિત્વ પ્રગટાવતો ગુજરાતી છે. બંગાળામાં દેશજ ચિત્રકળા જન્મી છે અને સત્કારાઇ છે. એવો રસ કે ભાવના આપણા જીવનમાં ઉતર્યાં નથી–જાગ્યાં નથી.

લાંક લક્ષ્ય પણ નક્કી થતાં જાય છે. ભારતવર્ષ ખંડ છે. એ
વસ્તી, હવા, સંસ્કૃતિ આદિની વિવિધતાને લીધે એક દેશ
વિકાસ થવો કઠિન છે, પરંતુ એના જે જે સ્વાભાવિક ભાગો છે
નો વિકાસ એના વિકાસનું લક્ષ્ય રાખી શકય છે, બલ્કે આવશ્
ભારતવર્ષની ઉન્નતિ સાધવી હોય તો ગુજરાતે, મહારાષ્ટ્રે, આન્ધ્ર
ટકે, કલિંગે, બંગાળે, હિન્દુસ્તાને, પંજાબે, સિંધે, રાજસ્થાને, મ
ઉન્નત થવું ઘટે છે. પ્રત્યેક અંગ વિકસિત થાય તો પછી સમગ્ર
વર્ષ શે પછાત રહેશે ?

આથી પ્રતીત થાય છે કે ભારતવર્ષની ઉન્નતિ માટે ગુજરાતે પે
ઉન્નતિ કરવાની છે. ગુજરાતના ઉત્કર્ષ માટે ગુજરાતના અંગોએ સ
કરવાની છે. કાઠીઆવાડ ગુજરાતનું અંગ છે. એણે પોતાનો ઉત્કર્ષ
રીતે સાધવાનો છે કે તેથી ગુજરાત અને ભારતવર્ષનો ઉત્કર્ષ થાય.

ઉક્ત ઉત્કર્ષના માર્ગમાં ક્રમણ કરવાના કેટલાક ઉપાયોનો સંક્ષે
નિર્દેશ કરીશું.

પ્રથમ કાઠીઆવાડમાં સૌએ એકતાની લાગણી કેળવવી અને અનુભવવ
કાઠીઆવાડ એટલું બધું વિભકત છે કે સંસારનાં સગપણો છતાં રાષ્ટ્રી
એકતા એનામાં નથી. ગાયકવાડી રાજ્યમાં જે શુભ પ્રવૃત્તિ થતી હોય
પ્રત્યે કાઠીઆવાડમાં બીજે આદર, સહાનુભૂતિ કે સાહાય્ય નથી. તેમ એ
રાજ્યમાં જુલ્મ થતો હોય તો બીજા સુખી રાજ્યની રૈયત તરફથી તેમના
મોક્ષ માટે ચળવળ થતી નથી. સંસારની પણ એકતા નથી. ઝાલાવાડ,
ગોહેલવાડ, સોરઠ અને હાલારથી સમાજના સંબંધો પણ વિભકત છે.
પ્રથમ કર્તવ્ય છે કે કાઠીઆવાડીઓએ પોતાની એકતા અનુભવવી. પછી
ગુજરાતીઓ તરિકેની એકતા કેળવવી. હજુ કાઠીઆવાડીઓમાં એવું છે કે
અમે ગુજરાતીઓ નથી, પણ એ ભુલ છે, મોટો અપરાધ છે; જેમની
જન્મભાષા ગુજરાતી છે તેઓ સર્વે ગુજરાતી છે. કરાંચી, મુંબઇ, રંગુન
વગેરે સ્થળે વસતા કાઠીઆવાડીઓમાં અમે ગુજરાતીઓ છીએ એવી

ભાવના, એવું અભિમાન હોય તો ભારતવર્ષના વર્તમાન જીવનમાં ગુજરાતીઓનાં "પ્રતિષ્ઠા અને સન્માન" નથી એવી શોચનીય સ્થિતિ રહેત નહીં. માટે અમે સૌ ગુજરાતીઓ છીએ અને બંગાળીઓ, મહારાષ્ટ્રીઓ વગેરે જેમ પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધે છે તેમ અમે પણ સાધીશું, એવા વ્રતનિષ્ઠ થવું જોઇએ. પછી અમે હિંદીઓ છીએ એવી ઉત્તમ લાગણીથી પ્રજ્વલિત થવું જોઇએ.

આ ભિન્ન ભિન્ન શ્રેણીની એકતા જગાડવા, પોષવા અને વધારવા કેળવણીની જરૂર છે. કાઠીઆવાડમાં દેશી રાજ્યો છે; પરદેશમાં કાઠીઆવાડીઓ વિપુલ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરે છે. આવી સ્થિતિમાં પ્રાથમિક શિક્ષણથી કોઇ પણ સ્ત્રીપુરુષ વિમુખ હોવાં ન જોઇએ. ઉચ્ચ શિક્ષણને માટે હજુ વધારે સંસ્થા સ્થાપવાની જરૂર છે. માત્ર બે જ કૉલેજો એ શરમાવનારૂં છે. દશ કૉલેજો અથવા એક યુનિવર્સિટી કાઠીઆવાડ સહજ નીભાવી શકે એમ છે. શિક્ષણના સર્વ વિધના પ્રચાર માટે જેટલી જેટલી દિશામાંથી પ્રયાસ થઇ શકે એમ હોય તે સર્વનું વ્યવહારૂ સુચન થઇ કાર્યમાં પરિણમવું જોઇએ.

એકતા સાંધવામાં લગ્નવ્યવહાર જબરૂં સાધન છે. એટલે સ્ત્રીકેળવણીનો વિશેષ પ્રચાર થાય તો સારૂં. માતાઓ સુશિક્ષિત હશે તો ભવિષ્યની પ્રજા તેઓમાંથી ઉદાત્ત ભાવના અને ચારિત્ર્યવાળી થશે.

આ જમાનો લોકશાસનનો છે. કાઠીઆવાડમાં હજુ એક વ્યક્તિનું શાસન છે, ભારતવર્ષનું લક્ષ્ય લોકશાસન અથવા રાજનિયંત્રિત લોકશાસન છે. એ પ્રકારના રાજ્યવહીવટના સિદ્ધાંતો શા છે ? એ સિદ્ધાંતો અમલમાં આણવા માટે પ્રજા કેવા ચારિત્ર્યથી સંપન્ન હોવી જોઇએ ? એ ચારિત્ર્ય શી રીતે સંપાદન કરવું ? જુદાં જુદાં રાજ્યોનો વહીવટ કેવો છે ? રૈયતને કેટલે દરજ્જે લાભ કે હાનિકારક છે ? લોકશાસનની દૃષ્ટિએ સંતોષપ્રદ છે ? કેવા નાના ફેરફારોથી એ વહીવટ લોકશાસન રસ્તે રસ્તે થઇ શકે ? જુદા જુદા રાજ્યોની જુદી જુદી રાજ્યવહીવટ પદ્ધતિના મુકાબલાથી રૈયતનું સુખ અને રાજ્યતંત્ર પર તેમના અંકુશ અને પ્રભાવના માર્ગ સુઝે એવી ચર્ચા થવી જોઇએ.

લાંક લક્ષ્ય પણ નકકી થતાં જાય છે. ભારતવર્ષ ખંડ છે. એના વિસ્તાર, વસ્તી, હવા, સંસ્કૃતિ આદિની વિવિધતાને લીધે એક દેશ જેવો એનો વિકાસ થવો કઠિન છે, પરંતુ એના જે જે સ્વાભાવિક ભાગો છે તે પ્રત્યેકનો વિકાસ એના વિકાસનું લક્ષ્ય રાખી શક્ય છે, બલ્કે આવશ્યક છે. ભારતવર્ષની ઉન્નતિ સાધવી હોય તો ગુજરાતે, મહારાષ્ટ્રે, આન્ધ્રે, કર્ણાટકે, કલિંગે, બંગાળે, હિન્દુસ્તાને, પંજાબે, સિંધે, રાજસ્થાને, માળવાએ ઉન્નત થવું ઘટે છે. પ્રત્યેક અંગ વિકસિત થાય તો પછી સમગ્ર ભારતવર્ષ શે પશ્ચાત રહેશે ?

આથી પ્રતીત થાય છે કે ભારતવર્ષની ઉન્નતિ માટે ગુજરાતે પોતાની ઉન્નતિ કરવાની છે. ગુજરાતના ઉત્કર્ષ માટે ગુજરાતના અંગોએ મહેનત કરવાની છે. કાઠીઆવાડ ગુજરાતનું અંગ છે. એણે પોતાનો ઉત્કર્ષ એવી રીતે સાધવાનો છે કે તેથી ગુજરાત અને ભારતવર્ષનો ઉત્કર્ષ થાય.

ઉક્ત ઉત્કર્ષના માર્ગમાં ક્રમણ કરવાના કેટલાક ઉપાયોનો સંક્ષેપમાં નિર્દેશ કરીશું.

પ્રથમ કાઠીઆવાડમાં સૌએ એકતાની લાગણી કેળવવી અને અનુભવવી. કાઠીઆવાડ એટલું બધું વિભક્ત છે કે સંસારનાં સગપણો છતાં રાષ્ટ્રીય એકતા એનામાં નથી. ગાયકવાડી રાજ્યમાં જે શુભ પ્રવૃત્તિ થતી હોય તે પ્રત્યે કાઠીઆવાડમાં બીજે આદર, સહાનુભૂતિ કે સાહાય્ય નથી. તેમ એક રાજ્યમાં જુલ્મ થતો હોય તો બીજા સુખી રાજ્યની રૈયત તરફથી તેમના મોક્ષ માટે ચળવળ થતી નથી. સંસારની પણ એકતા નથી. ઝાલાવાડ, ગોહેલવાડ, સોરઠ અને હાલારથી સમાજના સંબંધો પણ વિભક્ત છે. પ્રથમ કર્તવ્ય છે કે કાઠીઆવાડીઓએ પોતાની એકતા અનુભવવી. પછી ગુજરાતીઓ તરિકેની એકતા કેળવવી. હજુ કાઠીઆવાડીઓમાં એવું છે કે અમે ગુજરાતીઓ નથી, પણ એ ભુલ છે, મોટો અપરાધ છે; જેમની જન્મભાષા ગુજરાતી છે તેઓ સર્વે ગુજરાતી છે. કરાંચી, મુંબઇ, રંગુન વગેરે સ્થળે વસતા કાઠીઆવાડીઓમાં અમે ગુજરાતીઓ છીએ એવી

ધર્મભાવના જાગૃત થઇ પ્રદીપ્ત રહે એવાં પરમ સ્તોત્રો લખવાનાં છે. ઘણાં વર્ષ થયાં કાઠીઆવાડે સરસ્વતી દેવીનું અપમાન કર્યું છે. તેનું દિવ્ય પદ ધુળમાં રગદોળ્યું છે. સમય આવ્યો છે, હવે નિજસ્વરૂપ પામવાનો.

૧૫-૭-૧૬

નવલકથા.

"નાની વાર્તા" ના લેખમાં નવલકથા સંબંધી કિંચિત કહેવામાં આવ્યું હતું. નાની વાર્તામાં ફક્ત એકજ પાત્ર હોય છે અમુક પ્રસંગથી તેની સાંસારિક અથવા માનસિક સ્થિતિ તદ્દન પલટાઇ જાય છે. નવલકથામાં અનેક પાત્રોનું સંઘર્ષણ થવાથી એકબીજાનાં જીવન અરસપરસ રંગાય છે. આપણી હમ્મેશની જીંદગીમાં આપણા સહવાસમાં જે જે વસ્તુઓ આવે છે તેની અસર આપણા પર થયા વિના રહેતી નથી. આપણી જીંદગી પ્રતિબિમ્બરૂપે દેખાડનાર નવલકથા હોવાથી સંસારની વાસ્તવિકતા ત્યાં સંપૂર્ણપણે જળવાઇ રહે છે.

અંગ્રેજી સાહિત્યના સંસર્ગમાં આવ્યા પછી નવલકથાનું સાહિત્ય આપણે ઉપજાવ્યું છે. "નવલકથા" શબ્દ જ અંગ્રેજી "નોવેલ" ઉપરથી પ્રચારમાં આવ્યો છે, નોવેલ શબ્દ પણ વપરાય છે બંગાળામાં ઉપન્યાસ શબ્દ પ્રચારમાં છે. વિદેહ મણિલાલ નભુભાઇએ 'સંસારચિત્ર' શબ્દ સુચવ્યો હતો.

નવલકથાનું સાહિત્ય પરદેશથી આવ્યું છે છતાં નવા વતનના સંસ્કાર પામ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રદેશમાં નજર ફેરવીએ તો નવલકથાની ગરજ સારે એવું સાહિત્ય સામળે લખ્યું હતું એમ માલુમ પડે છે. રાગબદ્ધ કે છંદોબદ્ધ લેખ લખવાનો પ્રચાર એટલો બધો હતો કે પ્રેમાનંદનાં નાટકો બાદ કરતાં ગદ્યમાં તે વખતે ઘણા જ જુજ ગ્રન્થો લખાયા છે. સામળે વાર્તાઓ છંદોબદ્ધજ કરી છે. સામળે વસ્તુ હિંદી ગ્રન્થો, ભાટચારણોના રાસા, જૈનોના રાસા, ફારસી કીસ્સા આદિ સ્થળેથી સંગ્રહ્યું છે. તેના લખાણનું સ્વરૂપ તેણે તુલસી, વચ્છરાજ, વગેરે ગુર્જર કવિઓ તેમ જ કેટલાક હિંદી કવિઓના લખાણોની ધાટીપર ઘડ્યું છે.

લોકશાસનનું આવશ્યક અંગ લોકપ્રતિષ્ટા છે. ખેડુતો, વેપારીઓ, કારીગરો વગેરેની દરેક રાજ્યમાં રાજ્યપ્રતિષ્ટા કેવી છે ? શી રીતે તે સારી થઇ શકે ?

કાઠીઆવાડના રાજ્યવહીવટની નીડર, નિષ્પક્ષપાત, રાષ્ટ્રીય ચર્ચા કરનાર પત્રની ખાસ જરૂર છે. કોઇ પણ જાતની લાંચરૂશ્વત લીધા વિના લોકોન્નતિજ લક્ષ્ય રાખી કામ કરવાનું છે.

પ્રજાઓમાં ચેતન જગાડનાર સામગ્રીઓમાં ઇતિહાસનું સ્થાન ઉંજળું છે. કાઠીઆવાડનો ઇતિહાસ જેવો તેવો નથી. નવા યુગના નવા રાષ્ટ્રીય ચેતનને પોષે એવો, છતાં સત્યથી મુક્ત નહીં એવી રીતે ઇતિહાસ લખાવો જોઇએ.

દંતકથાઓ, વાર્તાઓ, દોહા, સોરઠા, ભજનો, રમતો, ઉખાણા, રીવાજો વગેરે ભૂતકાળનું રસિક ચિત્ર ઉભું કરતી સામગ્રીનો સંગ્રહ અને રક્ષણ થવા ઉપરાંત આ નવા યુગને અનુરૂપ એવી સામગ્રીઓ નવેસરથી ઘડાવી જોઇએ.

સાહિત્યે પોતાનું સ્વરૂપ ફેરવવું જોઇએ. રાજાઓનાં ખોટાં વખાણ એ કવિતાનો કાર્ય પ્રદેશ નથી. ભક્તિના નવા આવેશ, અનુભવ કે સ્વરૂપ વિનાનાં લુખાં ભજનીઆં રચાતાં બંધ થવાં જોઇએ. વીરરસોત્પાદક કાવ્ય લખવા માટે કાઠીઆવાડના રાજાઓ, સેનાનીઓ, બહારવટીઆઓ, ચાંચીઆઓ, વેપારીઓનાં વૃત્તાંતો મોજુદ છે. કુદરત એટલી બધી વિવિધ છે—સમુદ્ર છે, નદીઓ છે, તળાવો છે, ડુંગરો છે, ધારો છે, જંગલો છે, વાડીઓ છે, પશુ પંખીઓ જાતજાતનાં છે—તે સર્વે નવનવી જાતની કવિતાની પ્રેરક નીવડે એવી છે.

જે એકતા, જે રાષ્ટ્રીય ચેતનનો પ્રારંભમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે તેને ઉદ્દેશીને નવું સાહિત્ય થવું જોઇએ. હવે માત્ર એક રજપુતના નાના લશ્કરને પાનો ચડાવવાનો નથી પણ આખી પ્રજાને જાગૃત કરી જીવનસંગ્રામમાં તેને વિજયવંતી કરવાની છે. હવે માત્ર એક ગામડાના નિરક્ષર લોકને ધર્મનો ગમે તેવો બોધ કરવા ભજનીઆં લખવાનાં નથી. પણ આખી પ્રજાની

આચાર હજુ તદ્દન નાબુદ થયો નથી. ‘ વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ થતું ’ બાલસિંહ-મોતીઆંનું નાટક તે સમયનો સંપ્રદાય જાળવી રાખે છે.

નવલકથાસાહિત્યનો પરિચય થતાં આપણી ભાષામાં નવલકથાનો જન્મ થયો. વાર્તા, કહાણી, ટુચકા, કીસ્સા આદિથી નવલકથા કેવી રીતે જુદી પડે છે તે જાણવું આવશ્યક છે. વાર્તા, કહાણીમાં અમુક હકીકત, વૃત્તાંત કેવા રીતે બન્યાં હતાં તે વર્ણવવા ઉપરાંત બીજું કાંઇ વિશેષ નથી હતું. ટુચકામાં અમુક ખાસીયતના મનુષ્યો વિશેના હાસ્યોત્પાદક પ્રસંગો અથવા શિખામણ મળે એવા પ્રસંગોનું ટુંકું કથન હોય છે. કીસ્સામાં કોઇ-પણ પ્રકારનું ઐક્ય નથી હોતું; અદ્ભુત પ્રસંગો એક પછી એક આવતા જાય છે; મુખ્ય નાયકના પાત્ર ઉપર જ વિશેષ ધ્યાન અપાય છે, તેનાં પરાક્રમ, ચાતુર્ય, મહિમા વધારવામાં જ જ્ઞાન, પ્રતિભા આદિ શક્તિઓનો ઉપયોગ થાય છે. મુખ્ય નાયકનાં પાત્ર નિર્મવામાં પુષ્કળ લક્ષ આપવાથી બીજાં પાત્રોનું નિર્માણ સારૂં થઇ શકતું નથી.

નવલકથા અને ઉપરના કથાપ્રબંધોમાં મોટો ભેદ વસ્તુ ગુમ્ફન પરત્વે હોય છે. વાર્તા આદિમાં વસ્તુ હોય છે પરંતુ ગુમ્ફનમાં વપરાયલું કૌશલ-નવલકથામાં ઓતપ્રોત હોય છે તેનાથી અતિશય નિકૃષ્ટ હોય છે.

વસ્તુનું મુખ્ય કર્તવ્ય એક પ્રશ્ન (issue) ઉદ્ભૂત કરવા અને તેનો નિર્ણય કરવો. છેવટે નિરાકરણ શું થશે તે જાણવાની જીજ્ઞાસાથી પ્રેરાઇ વાંચનાર રસમાં બુડી એક ચિત્તથી આખી કથા વાંચી જાય છે. વાર્તા, કહાણી કીસ્સામાં ઘણી વેળા પ્રશ્ન ઉત્થાપિત કરવામાં આવતા જ નથી-કદી કદી આવે છે તો તેનું નિરાકરણ ઝટ પામી જવાય છે. વાંચનારનો રસ કીસ્સાનવીસ અદ્ભૂત પ્રસંગો, ભાષાની છટા, વાક્ચાતુર્ય વગેરેથી જમાવે છે. નવલકથા આમનો આશ્રય લે છે છતાં વસ્તુગુમ્ફન પરત્વે ઉત્પન્ન થયેલું કલાવિધાન ઓર જ પ્રકારની રસિકતા લાવે છે.×

× વસ્તુગુમ્ફન પ્રશ્નની કેટલી સેવા બજાવે છે તેનો એક દાખલો આપવાથી તેનું મહત્વ સમજાશે. સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુન્દરીનાં લગ્ન થવાનો

આધુનિક ગુર્જર સાહિત્યના ઉદયકાળે સામળની અસર ઘણી જ હતી. એના મુખ્ય અનુયાયી કવીશ્વર દલપતરામ હતા. સામળની જ ધાટીપર એમણે નાનપણમાં એક વાર્તા પણ લખી હતી. સુતરીયા નામના એક પારસી લેખકે " કુળવંતી વિલાપ ' નામની વાર્તા સામળના જ ચીલામાં ચાલી રચી છે.

ગુજરાતમાં નવલકથા—જનસ્વભાવ, સંસારના પ્રતિબિમ્બનું દર્શન કરાવનાર તરીકે જવલ્લે જ લખાઇ છે. એક સમર્થ પ્રજાના આચારવિચાર સાથે થયેલા સંઘટ્ટનના પરિણામે જે જે પ્રવૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય અને તે-માંથી જે જે સંદેશાનું વહન થાય તે સંદેશા પહોંચાડવા સાધનોની જરૂર પડે છે. શરૂઆતમાં ' નાટકો'ને સાધનો તરીકે વાપરવામાં આવ્યાં. તે વખ-તના સંસારસુધારા વિશેનાં નાટકો જોઇશું તો આપણી ખાતરી થશે કે નવલકથા જો ત્યારે સારી રીતે ખેડાઇ હોત તો નાટકો ન લખાત. કરસન-દાસ મુળજી, નગીનદાસ તુલસીદાસ, રણછોડભાઇ ઉદયરામ વગેરેની કૃતિનાં અને ' કાન્તા'ના નિર્માણમાં અતિશય ફરક છે. રણછોડભાઇનાં જયકુમારી-વિજયમાં લાંબા સંવાદ, લાંબા પત્રો વગેરે નવલકથાને યોગ્ય પ્રસંગો ઘણા છે. ત્યાં સામળની અસર ઘણી પ્રબળ જોવામાં આવે છે. કજોડાં, કન્યા-વિક્રય, પ્રેમલગ્ન, મદ્ય અને વેશ્યાના સહવાસથી થતી ખુવારીનું દીગ્દર્શન કરાવવા, જનસમુહને તે માર્ગેથી દૂર ખસેડવા નાટકો લખાતાં. હાલ નાટ-કોનું એ કર્તવ્ય ખલાસ થયું છે. નાટક સંબંધીની આપણી ભાવના દિન-પરદિન વધતી જાય છે. શેક્સપીઅરના નાટકોનો પરિચય થતાં આપણી તત્સંબંધી ભાવના તદ્દન ફેરવાઇ ગઇ છે; તેનું પરિણામ એવું આવ્યું છે કે હવે નાટક લખવાની હીમ્મત કરતાં વિશિષ્ટ સાક્ષરો અચકાય છે. રા. રા. દોલતરામ કૃપારામ પંડયાનું ' અમરસત્ર ' કેટલું બધું નિર્માલ્ય છે. ! સંસ્કૃત નિયમાનુસાર નાટક લખવા બેઠા પરંતુ નિર્માણશક્તિની ઉણપ હોવાથી એમનું નિબંધન નિકૃષ્ટ પંક્તિમાં આવી ગયું છે ! પ્રારંભમાં નાટ-કથી જે હેતુ સારવા ઉદ્દેશ રખાતો તે હેતુ સાધવા નવલકથાનો હાલ આશ્રય લેવામાં આવે છે. વસ્તુસ્થિતિ આમ બદલાઇ છે છતાં પ્રારંભનો

આચાર હજુ તદ્દન નાબુદ થયો નથી. 'વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ થતું 'બાલસિંહ-મોતીઆ'નું નાટક તે સમયનો સંપ્રદાય જાળવી રાખે છે.

નવલકથાસાહિત્યનો પરિચય થતાં આપણી ભાષામાં નવલકથાનો જન્મ થયો. વાર્તા, કહાણી, ટુચકા, કીસ્સા આદિથી નવલકથા કેવી રીતે જુદી પડે છે તે જાણવું આવશ્યક છે. વાર્તા, કહાણીમાં અમુક હકીકત, વૃત્તાંત કેવી રીત્યે બન્યાં હતાં તે વર્ણવવા ઉપરાંત બીજું કાંઇ વિશેષ નથી હતું. ટુચકામાં અમુક ખાસીયતના મનુષ્યો વિશેના હાસ્યોત્પાદક પ્રસંગો અથવા શિખામણ મળે એવા પ્રસંગોનું ટુંકું કથન હોય છે. કીસ્સામાં કોઇ-પણ પ્રકારનું ઐક્ય નથી હોતું; અદ્ભૂત પ્રસંગો એક પછી એક આવતા જાય છે; મુખ્ય નાયકના પાત્ર ઉપર જ વિશેષ ધ્યાન અપાય છે, તેનાં પરાક્રમ. ગૌરવ, મહિમા વધારવામાં જ જ્ઞાન, પ્રતિભા આદિ શક્તિઓનો ઉપયોગ થાય છે. મુખ્ય નાયકનાં પાત્ર નિર્મવામાં પુષ્કળ લક્ષ આપવાથી બીજાં પાત્રોનું નિર્માણ સારૂં થઇ શકતું નથી.

નવલકથા અને ઉપરના કથાપ્રભેદોમાં મોટો ભેદ વસ્તુ ગુમ્ફન પરત્વે હોય છે. વાર્તા આદિમાં વસ્તુ હોય છે પરંતુ ગુમ્ફનમાં વપરાયલું કૌશલ, નવલકથામાં ઓતપ્રોત હોય છે તેનાથી અતિશય નિકૃષ્ટ હોય છે.

વસ્તુનું મુખ્ય કર્તવ્ય એક પ્રશ્ન (issue) ઉદ્ભૂત કરવા અને તેનો નિર્ણય કરવો. છેવટે નિરાકરણ શું થશે તે જાણવાની જીજ્ઞાસાથી પ્રેરાઇ વાંચનાર રસમાં બુડી એક ચિત્તથી આખી કથા વાંચી જાય છે. વાર્તા, કહાણી કીસ્સામાં ઘણી વેળા પ્રશ્ન ઉત્થાપિત કરવામાં આવતા જ નથી-કદી કદી આવે છે તો તેનું નિરાકરણ ઝટ પામી જવાય છે. વાંચનારનો રસ કીસ્સાનવીસ અદ્ભૂત પ્રસંગો, ભાષાની છટા, વાક્ચાતુર્ય વગેરેથી જમાવે છે. નવલકથા આમનો આશ્રય લે છે છતાં વસ્તુગુમ્ફન પરત્વે ઉત્પન્ન થયેલું કલાવિધાન ઓર જ પ્રકારની રસિકતા લાવે છે.×

× વસ્તુગુમ્ફન પ્રશ્નની કેટલી સેવા બજાવે છે તેનો એક દાખલો આપવાથી તેનું મહત્ત્વ સમજાશે. સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુન્દરીનાં લગ્ન થવાનાં

વસ્તુને આરમ્ભ અને અન્ત હોવાં જોઇએ. આરંભથી અન્તમાં ક્રમશઃ જવાનું જોઇએ, વચ્ચે અટકી પડવું ન જોઇએ આરમ્ભથી ક્રમશઃ વિકાસ પામતાં પરાકોટિએ પહોંચી ત્યાંથી ક્રમશઃ અન્તે પહોંચવું જોઇએ. અમુક આકારમાં વસ્તુ ગુંથાવું જોઇએ આકાર લક્ષમાંથી ખસી ન જવો જોઇએ. આકારની ઘટના જોઇએ તેવી કરવા માટે જીંદગીને બરાબર તપાસવી પડે છે, પસંદગી કરવી પડે છે, સરસમાં સરસને અગાડી લાવવાનું હોય છે. ઘણું અપહ્નુત રાખી થોડાં ઉત્કૃષ્ટનું દર્શન કરાવી શકાય છે. રંદો મારી છોલી લીસું કરવું પડે છે. ઓપી, તાસી ચળકતું કરવું પડે છે. વસ્તુના સર્વ અંગની નિષ્પત્તિ–નિર્મિતિ સમપ્રમાણમાં થવી જરૂરની છે; એવું કૌશલ વપરાવું જોઇએ કે જેનું દર્શન કરાવવું આવશ્યક હોય તેનું જ દર્શન થાય. જે અપહ્નુત રાખવું હોય તે અપહ્નુત જ રહે. કથાના વાણાતાણામાં કોઇપણ તરેહની ખુંચ રહી જવી ન જોઇએ. એક અંગ્રેજ લેખકના નીચેનાં શબ્દ ધ્યાનમાં લેવા જોગ છે.

હતાં પરંતુ થયાં નહીં. કુમુદસુન્દરી પ્રમાદધન સાથે પરણી; અમુક કારણસર પ્રમાદધન નદીમાં અદ્રશ્ય થયો. કુસુમસુન્દરી કુંવારી છે. હવે સરસ્વતીચંદ્રની સાથે કોનું લગ્ન થાય છે.—કુમુદનું કે કુસુમનું તે જાણવાની ઉત્કંઠા 'સરસ્વતીચંદ્ર' નો ત્રીજો ભાગ વાંચ્યા પછી દરેક વાંચનારને થઇ હતી. 'સરસ્વતીચંદ્ર' ના ચોથા ભાગ વિશે છુટીછવાઇ જે હકીકત બહાર આવતી તે સાંભળતી વખતે પણ 'લગ્ન'નો જ પ્રશ્ન ઉઠતો. ૧૯૦૧ ની દીવાળી વખતે ચોથો ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો. મુંબાઇથી એ ભાગ ખરીદી લેખક પોતાને દેશ જતો હતો. આણંદના સ્ટેશને દાકતર નાડ તપાસવા આવ્યો. એક પ્રવાસી મિત્ર 'સરસ્વતીચંદ્ર' વાંચતો હતો. ખાના આગળ આવતાં જ દાકતરે સવાલ પુછ્યોઃ "સરસ્વતીચંદ્રનો ચોથો ભાગ બહાર પડ્યો? છેવટે કોનાં કોનાં લગ્ન થયાં?" લેખકે જવાબ આપ્યો કે કુસુમ અને સરસ્વતીચંદ્ર પરણ્યાં. દાકતરની જીજ્ઞાસા સંતૃપ્ત થઇ. અમારા ખાનામાં બેઠેલાની નાડ જોયા વિના અગાડી તે ચાલ્યો ગયો. છેવટે શું થયું તે જાણવાની ખાતર કીમ્મત વધારે લાગેલી હોવા છતાં ચોથા ભાગનો ઉપાડ કેટલેક સ્થળે સપાટાબંધ થયો હતો.

"Like the composition of a picture or a symphony, a plot in the first place should be decorative, it must disclose the beauty of balance; it must partake of the nature of a pattern. A plot cannot be like life: but life may on rare occasions, by sheer accident, fall into a design and so resemble a plot just, as ink spilt on a tablecloth will sometimes make a design."

વસ્તુ નિર્દિષ્ટ થયા પછી વીગત, હકીકતનો સવાલ રહે છે. સૌ સૌનીતાકાત મુજબ વીગતનું આલેખન થાય છે. વીગત એકની એક હોય તોપણ વસ્તુ-ગુમ્ફનપરત્વે પ્રતિભાશાળી જે ચીરંજીવતા તેને માટે પ્રાપ્ત કરી શકે છે તે હલકી પ્રતિનો લેખક નથી મેળવી શકતો. વીગત લાંબી કે ટુંકી, છવા-યલી કે ખીચોખીચ રાખવી એનો આધાર જે વખતે તે નિબંધ રચાય તે વખતની સાક્ષર આબોહવા ઉપર હોય છે.

પોતાની સન્મુખ જેટલી વીગત હોય તેટલીનો ઉપયોગ ન કરતાં તેમાંથી પસંદ કરી પોતાની કૃતિને ઉત્કૃષ્ટ બનાવવા તરફ કેટલાકનું લક્ષ હોય છે. કેટલાક બધી વીગતનો ઉપયોગ કરી ધારેલો અર્થ સાધે છે.

વીગત માટે બે વાદ છે. મનુષ્યજીવન જેવું છે તેવુંને તેવું જ આલેખવું કે તેની સત્પળોજ આલેખવી? મનુષ્યજીવનમાં કલહ, અસંતોષ, ઇર્ષ્યા, વ્યભિ-ચાર, ઇત્યાદી પાપની અધમોધમ કોટિનું દર્શન કરાવી સદ્‌ગુણ તરફ મનુષ્યોને દોરવા એમાં ખરૂં કલાવિધાન સમાયું છે? દુર્ગુણ, પાપ ન હોત તો સદ્-ગુણ, પુણ્યની કીમ્મત સમજાત નહીં. જગતમાં આ સર્વ દ્વંદ્વનું સંઘટ્ટન થાય છે, તેનું પરિણામ અનેકધા આવે છે, ને તે પરિણામનું નિરૂપણ ધર્મ વિવિધ રીતે કરે છે. સંઘટ્ટનનું દર્શન કરાવવું આવશ્યક છે, પરંતુ પાપના કર્દમમાં ખદખદતા કીડાનું જીવન, તેમને ખમવી પડતી વેદના, નિરન્તર એવા સહવાસમાં રહેવાથી ઉપજતી નિષ્ઠુરતા,—તેમાંથી પરિણમતી આત્મા અને મનુષ્યત્વને હાનિ આદિનું ભયંકર અને કારમી રીતે દર્શન કરાવવું

એ કલાવિધાનનો હેતુ છે એવું એક વાદ સ્થાપિત કરે છે. મનુષ્યજીવનનું ખાસ લક્ષણ પાપનો કર્દમ નથી પરંતુ કદી કદી સ્વપ્ન માફક આવતી ધન્ય-પળો છે—તેમને પકડી યથાસ્થિત આલેખન આપવામાં જ કલાવિધાયકનું કર્તવ્ય છે એવી બીજા વાદની ભાવના છે.

મનુષ્યોની અધમતાને નિર્દયતાથી ચીતરવી એ ઘણાંને નહીં રૂચે; તેથી પ્રથમ વાદને સર્વત્ર વિજય મળે એ શંકાસ્પદ છે. એમ છતાં એ વાદની ઘણી અસર થઇ છે. એ વાદનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એવો છે કે જેવું વર્ણન કરવું હોય તે જાતે જોઇ તપાસી આવવું જોઇએ. વીગતમાં કોઇ પણ પ્રકારની ભુલ ન આવવી જોઇએ. જે સ્થળનું, ત્યાં વસતા જે લોકોનું વર્ણન કરવું હોય તે સ્થળે જઈ તેમના ભેગા થોડો કાળ રહી ત્યાંની પૂર્ણ માહિતી મેળવી ધારેલું કામ હાથમાં લેવું. ઘણી વખત અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોમાં વાંચીએ છીએ કે ફલાણો ફલાણો લેખક ફલાણા ગામમાં પોતાની નવી નવલકથા લખવા ગયો છે. આપણે ત્યાં તો “ સુવર્ણપુર ” અને ‘ રત્નનગરી ’ તથા ‘ સુન્દરગિરિ ’ જેવાં ઉટંગ સ્થળો નીપજાવી કાઢવાનો પવન પડશે ત્યારે હયાત સ્થળોનો જોઇએ તેવો ઉપયોગ થશે.

ઈતિહાસ કે કોઇ વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર પરત્વેના વિષય પર નવલકથા લખવી હોય તો તે વિષયનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન સંપાદવું આવશ્ય ગણાય છે. જે સમયનો ઇતિહાસ ઉપયોગમાં લીધો હોય તે સમયના રીતરીવાજ; આચાર-વિચાર; રાજ્યકીય કે આર્થિક સ્થિતિ; પહેરવેષ, સર સામાન વગેરેની સંપૂર્ણ માહિતિ મેળવવી જોઇએ. ‘વનરાજ ચાવડા’માં વનરાજને આ જમાનાનો મનુષ્ય બનાવ્યો છે એ કાળવ્યુતક્રમની જબરી ભુલ લેખાય. ‘ સિદ્ધરાજ જયસિંહ’માં પારસીઓની હાલની ઉદારતાનું ચિત્ર આપવું એ પણ એજ દોષને આધીન છે. સ્થળનાં વર્ણન હોય તેવાંજ આપવાથી તે સ્થળો યાત્રાસ્થાન થઇ પડયાં છે અમુક સમયનાં અમુક પ્રદેશનાં વાસ્તવ વર્ણન આપવાથી તેમના વિશેનું જ્ઞાન અવિચ્છિન્ન સ્થિતિમાં ફેલાય છે *

---

*આ લેખના વધારાના એક બે પેરેગ્રાફ ગુમ થવાથી આપી શકાયા નથી. લેખ ઈ. સ. ૧૯૦૪ ના ‘ સાહિત્ય ’ માં છપાયેલ છે.—**સંપાદક.**

અવલોકન અને નોંધ.

નર્મદ જયંતી—અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભા (પૂર્વની ધી સોશીઅલ એન્ડ લીટરરી એસોશીએશન) તરફથી ગુર્જર સાક્ષરોની જયંતી પાળવાનો ઉપક્રમ ગયા વર્ષથી આરંભાયો છે, ગયે વર્ષે ત્રણ, જયંતી ઉજવાઇ હતી. હોણુ નર્મદાશંકરની જયંતીથી શરૂઆત થઇ છે. તા. ૨૪ મી ઑગસ્ટે, આ જયંતી પળાઇ હતી. તે વખતે રા. રા. ઉત્તમ લાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીનો લખેલો લેખ વંચાયો હતો. આ લેખ વસન્ત (શ્રાવણ) માં છપાયો છે. તેનો સાર નીચે લખ્યા મુજબ છે,

નર્મદાશંકરના પિતા લાલશંકર દવે સુરતના વડનગરા બ્રાહ્મણ હતા. તેઓ લહીયાનો ધંધો કરતા. કેળવણીના આરંભકાળે શિલાછાપમાં છપાતી ચોપડીઓ તેઓ લખતા, અર્થાત્ તેમનાં હાથનાં લખેલાં પુસ્તકોથી કેળવણીનું બીજ રોપાયું હતું. આથી એક રીતે ગુજરાતના અર્વાચીન વિકાસ સાથે તેમનો સંબંધ છે. આ જ લાલશંકરના દીકરા નર્મદાશંકરે પોતાની સ્વશક્તિથી લખેલા પુસ્તકોથી ગુજરાતી સાહિત્યની અને ગુજરાતના જનમંડળની અનન્ય અને અપૂર્વ સેવા કરી.

નર્મદાશંકર મુંબઇમાં જ ઉછર્યા હતા, નાનપણમાં તેઓ બહુ શાણી અને ડાહી પ્રકૃતિના હતા. અભ્યાસકાળમાં પણ રમતગમતથી તે દૂર રહેતા અને બાલ્યમાંથી જ બુદ્ધિ ચમત્કાર તો તેમનામાં જણાયો હતો. એમની પત્ની ઉમ્મરે થવાથી આઠ મહીના પર્યંત કોલેજમાં કરેલો અભ્યાસ છોડી સુરત જઇ ઘર માંડવું પડયું. નિર્વાહ માટે નાનીસરખી નોકરી સ્વીકારી.

મુંબઇની હવા, નવી કેળવણીનો આંજી નાંખતો પ્રકાશ, સત્વવાળું મન, અને યૌવનનું સામીપ્ય એ ચારે તત્વો આ વખતે નર્મદાશંકરમાં એકઠાં થયાં હતાં; અને તેના સંયુક્ત બળે તેની મનોવૃત્તિઓ અનેક અનેક દિશામાં ઉછાળા મારતી હોય એમ જણાય છે. સાથે સાથે નવા જમાનાનો રાગ પણ લાગ્યો હતો. નિબંધો લખવા, મંડળીઓ સ્થાપવી, તેમાં ભાષણો આપવાં અપાવવાં વગેરે ઉંચી આકાંક્ષાવાળાં અને જનસમાજને ફાયદો કરનારાં કૃત્યો

શરૂ થઇ ગયાં હતાં. વિદ્વાન દાખલ પ્રસિદ્ધિ મેળવવાનો ઉત્તેજક અભિલાષ તેમનામાં ઉત્પન્ન થઇ ચુકયો હતો, “ ભભકાદાર હોદ્દો મેળવી કે મહાવિદ્યા ભણી કે સુધારાનાં કામ કરી કોઇ પ્રકારે હું દુનિયામાં નામાંકિત શી રીતે થાઉં ’ તેની જ તુલના અને બુદ્દાઓ રાતદિવસ ઉઠયા કરતા હતા. સુરતમાં દલપતરામ અને તેમની કવિતા સંબંધી કંઇક શ્રવણ થયું હતું. ધીરા ભગતનાં પદોથી કવિતાનો અભ્યાસ આરંભાયો હતો. પત્નીના મરણથી પાછા મુંબઇ આવી વસ્યા હતા. ત્યાં ભણવું, કમાવું, ઐરી કરવી એ બધું આનંદને માટે છે ને મને જ્યારે પદો બનાવવાથીજ આનંદ થાય છે ત્યારે હું તો એ જ કામ કરીશ—શેર જુવાર તો મળી રહેશે—‘ એ મહાન્ નિશ્ચય સાથે નર્મદે પોતાનું કવિજીવન શરૂ કર્યું. ’ ‘ શેર જુવાર તો મળી રહેશે ’ એ કેવી શ્રદ્ધા ! ધનનો વૈરાગ્ય એ મોટાઇ કમાવાનું પહેલું પગથીયું છે. હોદ્દાનો અભિલાષ છોડી દઈ નર્મદાશંકરે ‘ કવિ ’ થઇને પ્રસિદ્ધિ મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો. સંસ્કૃત વ્યાકરણ, છંદઃશાસ્ત્ર, અલંકાર શાસ્ત્ર વગેરે સર્વ સિદ્ધ કર્યા વિના ‘ કવિ ’ પદ ધારણ કરવું ઠીક ન લાગવાથી ઘણી મહેનત, ખંત અને નમનતાઇથી તત્સંબંધી ગ્રંથો મેળવી તેમનો પરિચય કર્યો. બધી સામ્રગી સંપાદન કર્યા પછી સને ૧૮૫૮ના નવેમ્બર માસમાં નોકરીનું રાજીનામું આપી, નર્મદાશંકરે શારદાસેવનમાં કાળ નિર્ગમન કરવાનું કઠિન વ્રત લીધું. આ વખતે નર્મદનું વય ૨૪ વરસનું હતું.

કવિ થવાનો ઉચ્ચાભિલાષ, અને તેને માટે સામગ્રી સંપાદન કરવામાં વાપરેલી ઉંચી ખંત ઉપરથી નર્મદાશંકર કેવા earnest હતા તે જણાય છે. Earnestness એ મોટાઇનું પ્રથમ લક્ષણ છે. નર્મદ ‘ કવિ ’, લેખક અને પ્રજાને ઉપદેશ કરનાર તરિકે પ્રસિદ્ધ થયો. આ સ્વાંગ તેણે કેવી રીતે પાર પાડયો તે અજાણ્યું નથી. મુંબાઇમાં હજી સુધી ‘ કવિ ’ એ શબ્દ નર્મદાશંકરનો જ બોધક છે. આટલા ઉપરથી ‘કવિ’ જનમંડળની હૃદયગુહામાં કેવો પ્રબળ પ્રતિબોધ પાડી શકયા છે એ સહજ સમજાશે. કલમથી પ્રસિદ્ધ થવાનો તેમનો મનોરથ સર્વ રીતે સફળ થયો. તે સફળતા તે હલકી

લોકપ્રિયતા માત્ર જ નહીં. લેખક અને શારદાના ઉપાસક તરીકે તેમ જ ગુજરાતી ભાષાની તેમણે અદ્વિતીય સેવા બજાવી. ગુજરાતી ભાષાના પ્રથમ કોષ કર્તા તરીકે તેમ જ ગુજરાતી ભાષાના અર્વાચીન ગદ્યના પ્રથમ પ્રણેતા તરીકે નર્મદાશંકરની કીર્તિ જ્યાંસુધી ઇતિહાસ રહેશે ત્યાંસુધી કાયમ રહેશે. તેમનાં પદ્યો પણ ગુર્જર સાહિત્યમંડળમાં તેમને ઉંચું સ્થાન આપે છે.

કવિ પોતે કહી ગયા છે કે સને ૧૮૫૯ જે અરસામાં એમણે કલમ માત્રથી નિર્વાહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તે વખતથી તેઓ ‘સંસ્કારી’ સુધારક થયા, એટલે એમનું કવિજીવન એમના સુધારકજીવન સાથે જ શરૂ થયું એમ કહી શકાય. કવિતાદ્વારા એમણે સુધારાના વિષયો ઉપર બહુ અસરકારક ઉપદેશ કર્યા, અને તે કવિતામાં દેખાતી કવિના આત્માની સત્યનિષ્ઠાથી સુધારાના સંબંધમાં તેઓ મુંબઇના જનમંડળ ઉપર સંગીન સંસ્કાર પાડી શક્યા. થોડા વર્ષના ગાળામાં વૈધવ્યચિત્ર, હિંદુઓની પડતી વગેરે સુધારા સારૂ પ્રોત્સાહન કરે એવાં આપણાં જનસમાજનાં દયાજનક ચિત્રો તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યાં, અને એ કાવ્ય ગ્રન્થોને સુધારાનું ‘બાઇબલ’ એવું કોઇકવાર નામ આપવા સુધી પણ મિત્રમંડળમાં હીંમત ધરતા. તાત્પર્ય કે પોતાની આ કૃતિઓથી કવિ પૂર્ણ સંતોષ પામ્યા હતા, પોતે પોતાને કૃતકૃત્ય માનતા હતા, અને નવલરામભાઇ કહે છે કે, ‘આ વખતનો કવિના જીવનનો કીર્તિરંગ ન્યારોજ હતો.’

‘હિંદુઓની પડતી’ તેમણે સને ૧૮૬૪માં લખી; નર્મગદ્ય સને ૧૮૬૫માં બહાર પડ્યું. તે પછી કવિ નર્મકોષ કરવામાં રોકાયા. તે દરમીયાન તેમના વિચારો ધીમે ધીમે બદલાતા ગયા, અને પરિણામ એવું આવ્યું કે સુધારાના ‘બાઇબલ’નો લખનાર કવિ ‘ધર્મવિચાર’માં પ્રાચીન ધર્મનો ચુસ્ત ઉપાસક અને આવેશવાન ઉપદેશક થયો. આ વિચારસંક્રમણ, વૃદ્ધાવસ્થા કે મરણસામીપ્યનું ચિહ્ન નહતું એમ રા. નવલરામ પોતાના જ્ઞાનથી નિઃશંક કહે છે. અને તે કાળનું તથા નર્મદની પોતાની પ્રવૃત્તિના પ્રવાહનું દર્શન કરતાં આપણને પણ તે વિચાર સ્વાભાવિક સંક્રમણ લાગશે,

તેના હૃદયના ખરાપણાની સાક્ષી પુરશે, તથા સત્યશોધન અને સત્યસ્વીકાર કરવાના તેના ઉદાત્ત વ્રતનો જ પુરાવો આપશે.

'રાજ્યરંગ' લખવાના પ્રસંગે જુદા જુદા ઇતિહાસ જોતાં એમની દૃષ્ટિ મર્યાદાનો વિસ્તાર થયો, નવું દૃષ્ટિબિન્દુ મળ્યું, ને તે પ્રકાશથી સુધારક વિચારો ફેરવાયા. નર્મદના એક પરમપ્રિય મિત્ર કીસનદાસ બાવાને ત્યાં એક સારો વાંસળી વગાડનારો આવ્યો હતો. તેણે એવી કુશળતાથી વાંસળી વગાડી કે શ્રોતા તલ્લીન થઇ ગયા. અને એક કલાક સુધી નર્મદાશંકર પણ જાણે સમાધિગ્રસ્ત થઇ ગયા. આ અનુભવ પછી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની વાંસળી અને તેણે ગોપીને ઉત્પન્ન કરેલો મોહ વગેરે વાતોમાં કવિને સત્યના અંશો જણાવા માંડયા. તે વખતથી હીંદુસ્થાનના પ્રાચીન ધર્મને શંકાથી નહીં પણ શ્રદ્ધાથી એમણે અવલોકવા માંડયો. સુધારકોની લોકપ્રિયતા insincerity વગેરેની પ્રતિતિ થઇ. આ બધી પરિસ્થિતિથી પ્રાચીનપ્રવાહ નિમગ્ન થઇ કવિએ જ્ઞાનમાર્ગનું શરણ શોધ્યું. સુધારાનું 'બાઇબલ' લખનાર સનાતન સિદ્ધાંત સ્વીકારવા શકિતમાન્ થયો. આ સ્થળે કહેવું જોઇએ કે સુધારાનું 'બાઇબલ' પણ કેવળ સત્ય વિહીન નથી. નવા સંયોગોને અનકૂળ થવારૂપ આપણાજ દૃષ્ટીબિન્દુથી આપણી પરીક્ષા કરી આપણા પ્રાચીનપ્રવાહથી વિશ્લેષ ન થાય તેવી રીતે સાધ્ય વસ્તુને ધ્યાનમાં રાખી ફેરફાર કરવા—તેની હીમાયત કરવી એમાં કાંઇ જ ખોટું નથી. સર્વથા આવશ્યક છે. અને આટલું ધ્યાનમાં રાખ્યા પછી નર્મદના "બાઇબલ" માંથી આપણે ઘણો ઉપદેશ લઇ શકીએ છીએ. તે સત્યનિષ્ઠા, તે શ્રદ્ધા, તે સત્ય જોવાની અને નિરૂપણ કરવાની શકિત, હઠીલા અને અશિક્ષિત જનસમાજ આગળ તે કટુ સત્યો તે રીતે રજુ કરવામાં સમાયલી નીડરતા, તે સ્વાત્માર્પણ, તે અંતરાત્માનો જુસ્સો, તે હૃદયદ્રવ્યનો ઉકળાટ, ટુંકામાં સમાજભકિતમાં તે દૈવી સર્વસ્વદાન, જે 'સુધારાના બાઇબલ' માં અને નર્મદાશંકરના જીવનચરિત્રમાં પગલે પગલે જણાય છે તેના ઉપર આપણું ધ્યાન ખેંચવાની આવશ્યકતા છે. સુધારાના સવાલોને વેગથી પ્રસિદ્ધિમાં આણવામાં ઇષ્ટ માનેલા માર્ગે

પોતે ચડવામાં અને જનમંડળને ચડાવવાનો યત્ન કરવામાં, અને આખરે આત્મનિરીક્ષણ કરી પોતાના જ ઉપદેશેલા સુધારા સંબંધી સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવા ઉપર પોતાનું અને જનસમાજનું આવેશથી ધ્યાન ખેંચવામાં નર્મદાશંકરે આપણા દેશની અપૂર્વ સેવા બજાવી. સુધારાના સિદ્ધાન્તોનો આરંભથી એના મન ઉપર વેગવાન કાબુ નહત તે સિદ્ધાન્તો રજુ કરવામાં સત્ય અને નિર્દયતા અથવા પ્રેમ અને શૌર્યનો માર્ગ ન સ્વીકાર્યો હત તો નર્મદાશંકર પણ તે કાળના અનેક સાધારણ માણસોની પેઠે શંકામાં ને શંકામાં જ નિર્વાણ પામત. નર્મદાશંકરના આત્માનો આ ઇતિહાસ એક પ્રસિદ્ધ સત્યની સાક્ષિ પુરેછે કે યોગ, અનન્ય યોગ, પછી તે ગમે તે વસ્તુમાં હોય તે પરિણામે સત્ય વસ્તુનું દર્શન કરાવે છે.

નર્મદાશંકરે સુરતના પોતાના બંગલા ઉપર ' પ્રેમ અને શૌર્ય " નો મંત્ર આલેખ્યો હતો. આ એ પરમ સિદ્ધાન્તને પહોંચાડનાર ઉર્મિઓને પોતાની જીવનનૌકાનો ધ્રુવ કરનાર કેટલા વિરલા છે ? અને એમાં શો શક છે કે આ કામમાં આપણા જનસમાજની આજ અમૃતવલ્લી છે. બંધુઓ ! આપણા મુડદાલ જીવન ઉપર જરાક નજર કરો આપણે જે રીતનું જીવન ગાળીએ છીએ તે રીતનું જીવન તો આપણાં વૃક્ષો પણ ગાળે છે. તે પણ આપણી પેઠે પૃથ્વીમાંથી જીવનરસ ખેંચી પોતાના શરીરનું પોષણ કરે છે. તે પણ આપણી પેઠે પુષ્પપરાગથી ફલોત્પત્તિ કરે છે. બંધુઓ ! આપણામાં શું વૈશેષ્ય છે જેથી આપણે મનુષ્યતાનું અભિમાન રાખવાને હકદાર થઇએ ? જીવવાનો યત્ન કરો. જીવનનાં કાંઇક લક્ષ્ય નક્કી કરો, તે સિદ્ધ કરવાને ' પ્રેમ અને શૌર્ય'નો મહામંત્ર રાખી સત્યપ્રયત્નો કરો. જે ઉંચા અભિમાનથી નર્મદના લેખો ભરાયા છે તે અભિમાનથી આપણે ભરાઇએ તો ગયેલી સ્થિતિ પાછી કમાવામાં કંઇ વિલંબ નહીં થાય. અભિમાન, અભ્યાસ, વિચાર, નિશ્ચય, ઉત્સાહ અને આગ્રહ એ દરેક કામમાં વિજયનાં પગથીઆં છે, અને ધૈર્યથી એનું અવલંબન કરીએ તો એવું શું છે કે જે આપણે પુનઃસંપાદન ન કરી શકીએ ? આપણે અત્યારે

અનેક રીતે અસંતુષ્ટ રહેવાનાં કારણે છે; તેનો ઉપાય પણ આપણા હાથમાં જ છે, અને તે ઉપાય એજ કે, ' ધીરવીર ' થવું, આપણે આપણું શીલ જમાવવું. નિઃસંશય સમજો, અને પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખો કે શીલ એજ સર્વને માટે સર્વ કામ માટે અમૂલ્ય ચિંતામણિ છે. નર્મદ પણ જીવનભર આપણી પરીક્ષા કરી કહે છે.

" સ્વધર્મ ઉપર આસ્થા, જિતેન્દ્રિયપણું, શમદમ, શાન્તિ, સંતોષ, મહાત્મ્ય, ઔદાર્ય, સત્ય, પ્રમાણિકપણું, દયા, પરોપકાર, ગુણજ્ઞપણું, એ મનુષ્ય માત્રોના ઉચ્ચ સદ્ગુણો આપણામાં નિસ્તેજ છે. કેવળ સંસારી સ્વાર્થ, સંશય, ભ્રમ, જુઠ, કપટ, અપ્રમાણિકપણું, અસંતોષ, આશા, તૃષ્ણા, લોભ, ધનવંત કે મિત્રના આશ્રયથી ઉદ્યમ ખોળવો, સ્વાશ્રયનો વિચાર જ નહીં, બીજાનું સારૂં ખમાય નહીં, સ્ત્રી-વિષયમાં લલુતા, કામચોરી, કાળચોરી, વચનચોરી, ધનચોરી એ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી સદ્ગુણ પાળવા જ એવી ભકિત નહીં થાય ત્યાં લગી ધર્મ, અર્થ કે કામ કોઇપણ વિષયમાં ખરૂં મોટું ઉજળું કાર્ય પોતાના આલોકના કે પરલોકના કલ્યાણને અર્થે કે આ લોકના સર્વેના કલ્યાણના અર્થે થવાનું નથી. અનેક પ્રકારની અવ્યવસ્થા છતે પણ ધીરજ રાખવી, દુઃખને ખમવું, પણ નીતિનું ઉલ્લંઘન કરવું નહીં એવી નિશ્ચય બુદ્ધિ, વૃત્તિ થયેજ લાભ છે " અને બીજે ઠેકાણેઃ—

"ધીટ થઇને દુઃખ વેઠવું, બુદ્ધિનું અભિમાન મુકી પરંપરાનું ધર્માચરણ પાળવું, પરદેશી ધર્મ, નીતિ, વસ્તુ ઉપર મોહ ન રાખવો, નિશ્ચય તથા ખંતે અને ધૈર્ય તથા સત્યે ઉદ્યોગ કરવો. " બીજા શબ્દોમાં ધીરવીર થવું શીલનું સેવન કરવું, એજ આપણી અત્યારની અસંતુષ્ટિનાં કારણો દૂર કરવાનો અને આપણેજ વાંકે ખોવાઇ ગયેલાં આપણાં બળ, પરાક્રમ અને લક્ષ્મીનો પુનઃ સંયોગ પ્રાપ્ત કરવાનો ખરો ઉપયોગ છે.

ખરાપણું એ નર્મદના જીવનની કુંચી હતી. નર્મદ ખરો ગુજરાતી હતો. ગુજરાતીભાષા, ગુજરાતનું સાહિત્ય, ગુજરાતના રીતરીવાજ, ગુજરાતનો ધર્મ, ગુજરાતની ખુબી તથા ખામીઓનો તે પૂર્ણ અભ્યાસી હતો.

તેણે જે લખ્યું છે તે ખરી સ્વદેશભક્તિથી, ખરા બન્ધુ ભાવથી, ખરા પ્રેમ અને શૌર્યથી લખેલું છે, તેનું આખું જીવન જાણે આ બે ભાવનાઓનો ગુજરાત અને ગુજરાતીઓને ઉદ્દેશીને સાક્ષાત્કાર કરવામાં જ ગાળ્યું છે. ગુજરાત આને માટે તેનું અત્યંત આભારી છે.

રા. બા. નંદશંકર તુળજાશંકર.—સમાલોચક (જુલાઇ–સપ્ટેમ્બર) માં ' વિદ્યમાન ગુર્જ્જર ગ્રન્થકારો' ના શિરોનામની લેખાવલિની શરૂઆત થઇ છે. પહેલો લેખ ' કરણઘેલા ' ના કર્તા રા. બા. નંદશંકર તુળજાશંકર સંબંધી છે. રા. બા. નંદશંકર સુરતના રહેવાશી વડનગરા નાગરજ્ઞાતિના ગૃહસ્થ છે. તેમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૩૫ ના એપ્રીલ માસમાં સુરત શહેરમાં થયો હતો. તેમના પિતાની દ્રવ્ય સંબંધીની સ્થિતિ સારી નહોતી. તે સમય અનુસાર સુરતમાં જેટલું જ્ઞાન મેળવી શકાય તેટલું જ્ઞાન તેમણે પંદર વરસની બાળવયે મેળવી લીધું હતું. અભ્યાસમાં હુશીયારી બતાવવાથી શિક્ષક મિ. ગ્રેહામની તેમના ઉપર મહેરબાની થઇ હતી. મુંબાઇ જઇ અભ્યાસ વધારવાની શક્તિ ન હોવાથી ૧૫—૧૬ વરસની વયે મોનીટરની જગ્યાઓથી ચઢતા ચઢતા તેઓ એક હેડમાસ્તરની જગ્યા મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયા.

મુંબાઇ એલ્ફીન્સ્ટન પાઠશાળા નવી સ્થપાઇ ત્યારે દક્ષીણી અને પારસી વિદ્યાર્થીઓના પ્રમાણમાં ગુજરાતી વિદ્યાર્થી ઘણા થોડા હતા: તેથી તેમને સમજાવી મુંબાઇ અભ્યાસ કરવા માટે મોકલવાનું કામ કેળવણીખાતાના વડા મી. હાવર્ડ તરફથી રા. નંદશંકરને સોંપવામાં આવ્યુ હતું. તે કાર્યને અંગે તેઓ મુંબાઇ આવ્યા, ને એલ્ફિન્સ્ટન પાઠશાળામાં વખતોવખત જઇ ગુજરાતી અભ્યાસનો ક્રમ કેમ ચાલે છે તે ઉપર દેખરેખ રાખવા લાગ્યા. રા. નંદશંકરને તે વખતે કેટલાંક અંગ્રેજી પુસ્તકોનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું, અને તે પ્રસંગે તેમણે ભિક્ષાગુપ્તિ વગેરે અંગ્રેજી પુસ્તકો ઉપરથી તથા માર્ગોપદેશિકા સંસ્કૃત ઉપરથી ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ માટે તૈયાર કર્યાં હતાં. આ જ વખતે

તેમને મી. ગ્રેહામે* એક સારી નવલકથા ગુજરાતીભાષામાં લખવા કહ્યું, તે ઉપરથી તેમણે ‘ કરણઘેલો ’ એ નામનું સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તક લખ્યું. તે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાની શક્તિ તેમની ન હોવાથી તે પ્રસિદ્ધ કરવાનો હક તેમણે સરકારને આપ્યો તેના બદલામાં સરકારે તેમને રૂ. ૧૦૦૦ નું ઇનામ આપ્યું.

મ્યુનીસીપાલીટી, લીટરરી અને સોશીયલ મંડળીઓમાં ઉત્સાહથી તેઓ ભાગ લેતા. વર્તમાનપત્રોમાં લખવાનો પણ તેમને શોખ હતો. ‘ ગુજરાત મિત્ર’ નાં તેઓ અંગ્રેજી લેખક હતા. મહુર્મ રા. સા. મહિપતરામ ઇગ્લાંડથી આવ્યા તે વખતે તેમનો પક્ષ લેવામાં મુખ્ય ભાગ રા. બા. નંદશંકરે લીધો હતો તેમની જ્ઞાતિમાં લગ્ન, સીમંત અને મરણ વખતે નકામાં ખરચ કરવાના રીવાજો સામે તેઓ હીમ્મતથી લડ્યા ને ફાવ્યા. પોતાના કુટુંબમાં લગ્નની વય પણ તેમણે વધારી છે.

સર થીઓડર હોપ સુરતના કલેક્ટર હતા ત્યારે રા૦ બા૦ નંદશંકરની નોકરીની કુશળતાથી સંતુષ્ટ થઇ રેવન્યુ ખાતામાં સારી નોકરી આપવાનું સુચવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં રૂ. ૩૮૦) ના પગારે તે ખાતામાં તેઓ જોડાયા. સને ૧૮૬૮ માં તેઓ મામલતદાર થયા. અંકલેશ્વર અને ધંધુકે મામલતદારી કર્યા પછી દેવગઢબારીયાના એડમીનીસ્ટ્રેટર નીમાયા. ત્યાં ૧૮૭૧–૭૫ સુધી રહી રાજ્યની સ્થિતિ સુધારી. તેમની કાર્યકુશળતાથી પ્રસન્ન થઇ સરકારે તેમને લુણાવાડા અને સુંથરામપુરના એડમીનીસ્ટ્રેટર નીમ્યા. ઇ. સ. ૧૮૮૦ માં કચ્છના દીવાનની જગ્યા તેમને મળી. ઇ. ૧૮૮૬ માં દીવાનગીરી છોડવી પડી ત્યારે રાવે તેમના કાર્યથી સંતુષ્ટ થઇ રૂ. ૧૦૦૦૦] નું ઇનામ આપ્યું. કચ્છમાંથી તેઓ રેવાકાંઠાના પોલીટીકલ એજંટના આસીસ્ટંટની પદવીએ નીમાઇ આવ્યા. ૧૮૭૭ માં દીલ્લી દરબાર વખતે રેવાકાંઠાના પો. એજંટને દીલ્લી જવું પડ્યું ત્યારે પોતાનો ચાર્જ રા. નંદશંકરને આપવાનો હુકમ આપ્યો હતો. તેમની કાર્યદક્ષતાથી સંતુષ્ટ થઇ સરકારે એ ચાર્જ એમને સોંપાવ્યો

* કરણઘેલામાં લખ્યું છે કે મી. રસલની સુચનાથી ગ્રંથ લખ્યો.

હતો. આજ વખતે એમને 'રાવબહાદુર'નો ખીતાબ તથા ચાંદ એનાયત થયાં હતાં. સને ૧૮૮૪ માં રાજપીપળાના અંગ્રેજ એડમીનીસ્ટ્રેટરના મદદનીશ તરીકે તેમની નિમણુક થઇ. સને ૧૮૯૦ માં ૫૫ વરસની ઉમ્મરે આંખોમાં કંઇક અચાનક વિકાર થવાથી પેનશનપર રીટાયર થયા. હાલ તેઓ નિવૃત્તિમાં પોતાનો કાળ નિર્ગમે છે. રાવબહાદુરના જીવન સંબંધી માત્ર એટલું જ કહેવું બસ છે કે તેમની જનમંડળીમાં સંપૂર્ણ ખ્યાતિ હોવાથી તેઓ એક ગૃહસ્થ, અધિકારી અને વિદ્વાનને કરવા યોગ્ય કાર્ય કરી લક્ષ્મી અને કીર્તિથી સંતુષ્ટ થઇ કુટુમ્બની અભિવૃદ્ધિનો ઉદય જોતા સુખથી વાર્ધક્યની વિરતિ લેતા સ્વદેશમાં જ બેઠેલા છે.

ગુજરાતી ભાષા બોલનારી પ્રજામાં 'કરણઘેલા'એ દિગંત ડંકો વગાડી તેમને આધુનિક ઐતિહાસિક નવલકથાકારનું કીર્તિવંત પદ અપાવેલું છે. કાઠીઆવાડના જ્યુડીશીઅલ આસીસ્ટંટ મી૰ કીનકેડે મુંબઇના સુપ્રસિદ્ધ માસિક 'ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ'માં આ ગ્રન્થપર એક અવલોકન લખ્યું છે. તેમાં ગ્રન્થની સારી પ્રશંસા કરી છે.

'સમાલોચક'માં લખ્યું છે કે 'કરણઘેલા'ની લોકપ્રિયતામાં હજુ સુધી કોઇએ ભાગ પડાવ્યો નથી, તે ખોટું છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની કીર્તિ આગળ 'કરણઘેલા'ની કીર્તિ ઝાંખી છે. કરણઘેલાની કીર્તિ વર્ણનપરત્વે છે. વસ્તુ-ગુંફન છે પણ બહુ ઉંચા પ્રકારનું નથી. પાત્રાલેખન તો બહુ નિકૃષ્ટ પ્રતિનું છે.

ગ્રન્થનો હેતુ તે વખતનું બને તેટલું ખરૂં ચિત્ર આપવાનો છે. આ ઉપરાંત હાલમાં સારી ગણાતી રાજ્યવ્યવસ્થા, સંસાર બાબતો વગેરે તે વખતે પણ કંઇક અમુક સ્થિતિમાં હતાં એમ પણ બતાવેલ છે. ભૂતપર કંઇક આરોપ થયો છે. 'કરણઘેલા'ના અનુકરણથી લખાયેલાં 'વનરાજ ચાવડો' અને 'સિદ્ધરાજ જયસિંહ'માં આ આરોપ સંપૂર્ણપણે થયો છે. આમ કરવાથી ભૂતમાંથી વર્તમાન ઘટાવવા કંઇક સંદેશા, આદેશો, માર્ગ જડે અને નહિ જેવું લાગવાથી તેનો યોગ્ય સત્કાર થાય એવો હેતુ પણ ખરો.

'સમાલોચક'માં રા૦ બા૦ નંદશંકરની તસ્વીર આપવામાં આવી છે.

ડાહ્યાભાઇ ધોલસાજી.

ઇ. સ. ૧૮૯૪ માં અમદાવાદની મીશન સ્કુલમાં गम् (गच्छ) નાં રૂપાખ્યાન શીખનારને સ્વપ્નેય પણ ખ્યાલ નહોતો કે ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં અર્થાત્ બાર વર્ષ જેટલી ટુંક મુદત બાદ પોતાના સંસ્કૃત શિક્ષકના જીવનની જાહેર સેવાની નોંધ લેવાનો પ્રસંગ આવશે.

આઠ દશ વર્ષ જેટલા અલ્પ સમયમાં શ્રી દેશી નાટક સમાજના મહુંમ માલીક રા. રા. ડાહ્યાભાઇ ધોળસાજી લોકાદરની પૂર્ણ ઝાહોઝલાલીમાં વિદેહ થયા એ બીના ઉક્ત સ્મૃતિસંસ્કાર પ્રદીપ્ત કરે છે એટલુંજ નહીં પણ પોતાનાં નાટકોમાં ઠેર ઠેર જે ઉપદેશ અંશસ્વર તરીકે ગાયો છે તે તેમના પોતાના જ જીવનમાં તેમણે સાક્ષાત્કાર કર્યો એવી પ્રતીતિ કરાવે છે.

એ અંશસ્વર કયો?

> "કાયા કાચો કુમ્ભ છે, જીવ મુસાફર પાસ;
> તારો ત્યાં લગી જાણજે, જ્યાં લગી શ્વાસોશ્વાસ."
>
> 'વીણાવેલી.

જીવન નશ્વર છે; પંખીનો મેળો જામ્યો છે, ઘડી પછી તે વીખરાઇ જશે; પાણીમાં વાદળનો પડછાયો પડયો છે, પળ પછી પડછાયો વિલુપ્ત થશે; ચાંદની પથરાઇ છે, ચંદ્ર અસ્ત થયો ને સર્વત્ર અંધકાર ફેલાયું; મનુષ્યની મેદિની જામી છે, માણસો વેરાયાં અને બધે શુનકાર છે; કાયાનો ઘડો કાચો છે, અને ફુટતાં વાર નથી : આવી રીતે રા. રા. ડાહ્યાભાઇએ ઇહજીવન નાશવંત છે એવો ઉપદેશ બોધ્યો છે.

સંસાર પ્રત્યે વિરાગ ઉપદેશનારાનાં દૃષ્ટિબિન્દુ વિવિધ હોય છે. સંસારના કર્દમમાં પચી રહી વિશાળ આકાશમાં ઉડવાની જેને સહેજ પણ અભિલાષા નથી, અર્થાત અધમ જીવન જીવનારને ઉન્નત આચરણો આચરવાની વૃત્તિ નથી તેને અધમતામાંથી ઉદ્ધારવા નશ્વરતાનો બોધ કરવામાં આવે છે : અધમતા અનેકરંગી હોય છે! સ્વહાનિપ્રદ ને પરહાનિપ્રદ એવાં બે વિશાળ સ્વરૂપ થઇ શકે. બેશક જગતની ઘટના એવી છે કે પોતાને

અધમ કરનાર વસ્તુ જગતને પણ અધમ બનાવે છે અને તેથી ઉલટું પણ થાય છે. ફક્ત સ્પષ્ટતાને ખાતર ઉક્ત સ્વરૂપો લખ્યાં છે.

રા. રા. ડાહ્યાભાઈનું રંગભૂમિપર વિહરતું વિશ્વ સાંકેતિક છે તેથી જે વસ્તુસંવિધાન અને પાત્રઘટના ત્યાં ગોચર થાય છે તે પણ સાંકેતિક છે. પાપનું સૂક્ષ્મ અને તીક્ષ્ણ પૃથક્કરણ નથી તેમ જુગુપ્સા કે સંપૂર્ણ વૈરાગ્ય ઉપજે એવું કલાવિધાન નથી. પશ્ચાત્તાપના દાવાનળમાં શુદ્ધ થતાં કંચન પાત્રો જેવાં ઉત્કૃષ્ટ પાત્રો જવલ્લે જ દર્શન દેછે. Poetic Justice (અર્થાત્ કવિઓની સૃષ્ટિમાં વપરાતી ન્યાયબુદ્ધિ–સત્યનો જય અને પાપનો ક્ષય) નું અવલમ્બન લેવામાં આવ્યું છે. પોતાના બધા પાસા અવળા પડે અને છેવટે જીવનનો હેતુ નિષ્ફળ નીવડે એ શઠપાત્રોના અનુભવ છે. તેઓની અધમતા, સ્વાર્થસાધના, ઇર્ષ્યા, અસૂયા, કામવાંછના, અહંતા આદિમાં સમાયેલી છે. પોતાનો હેતુ બર લાવવા અનેક પ્રપંચો તેઓ રમે છે. પોતાનું મમત્વ પ્રતિપાદવા નાનાવિધના અનાચારો આચરે છે. આવી જેની રહેણી છે તેઓ પૂર્ણ અંશે આત્મશ્રદ્ધાશીલ હોવા જોઇએ. દુનીઆ ઉથલાવી નાખવાની–ધાર્યું સાધવાની શક્તિ આપણામાં છે એવી જ્યાં લગી પ્રતીતિ ન હોય ત્યાં લગી તેમનાથી એક ડગલું પણ ભરવું બને એમ નથી. ઉત્તમ જીવનોને આત્મશ્રદ્ધા (Self–confidence) ઉન્નત પથે લઇ જાય છે પરંતુ પામર જીવો તો તેથી અભિમાની, દમામી, મમતીલા, જોહુકમી અને ખારીલા થાય છે. આપણાં લૌકિક નીતિશાસ્ત્રે આ દુર્ગુણોની સખ્ત ખંખેરણી કરી છે. નીતિતત્ત્વો એવાં વિચિત્ર છે કે મર્યાદામાં રહીને દુર્ગુણો પણ સદ્‍ગુણો થઇ શકે છે અને મર્યાદા છોડતાં જ સદ્‍ગુણો દુર્ગુણો થઇ જાય છે. રાજ્યની લગામ તાણીને પકડવી જોઇએ પણ તે નિયમસર. હદબહાર ખેંચાણ થતાં જુલ્મના રૂપમાં બાદશાહી કરચ ફેરવાઇ જાય છે અને પરિણામે પદભ્રંશના કે વિદ્રોહ થાય છે. તે જ પ્રમાણે અભિમાન, મમત, દમામ વગેરે પણ શુભ અને કલ્યાણકારી કામો કરી શકે છે એ વાત રા. ડાહ્યાભાઇના લક્ષબહાર રહી ગઇ હતી. ઉચ્છૃંખલ દુર્ગુણોનાં હાનિપ્રદ

પરિણામો જ એમણે બતાવ્યાં છે. એ દુર્ગુણોનું જનન અને પોષણ શી રીતે થાય છે તે યથાર્થ જાણવાની ઉત્કંઠા અતૃપ્ત જ રહે છે.

દુર્ગુણોને ધિક્કારવામાં આવ્યા છે તે તેમના અનિષ્ટ પરિણામને લીધે જ નહીં-જન સમાજને જાલીમ નુકસાન તેઓથી થાય છે તે સારૂ નહીં પણ મનુષ્યની નિર્બળતા અને અંધતાની ખાતર.

> "દશા કરે તે કોઇ ન કરશે, મુરખ કરે અભિમાન;
> પ્રાણી બિચારૂં તુચ્છ મગતરૂં, કાળ કથા અણજાણ;
> ફંપદમાં મરડાઇ મરે પણ, ધાર્યું કરે ભગવાન—દશા."

મનુષ્યથી પર કોઇ એક શકિત છે—જે દશા, સમય, નસીબ કે કર્મના નામે રા. ડાહ્યાભાઇના નાટકમાં ઉલ્લેખાઇ છે—તેને આધીન માનવી છે, તેનો નચાવ્યો તે નાચે છે. ભવિષ્યનું ક્ષિતિજ ધુમ્મસથી આવૃત્ત છે—ત્યાં શું છે તે કહી પણ નથી શકાતું. જરાક દોડતાં ઉંધે માથે ખોખ જેવા ખાડામાં નિપાત થવાનો છે છતાં આંધળો થઇ માનવી દોડી જાય છે. છતાં "હું" "હું" કરતો તે ફરે છે તે ખોટું છે—અહંભાવ રાખવો તે પાપાચરણ છે. સમયના સામર્થ્ય આગળ અહંભાવ ટકતો નથી-મગતરાં જેવાં માનવીને ચોળાતાં વાર શી ?

વસ્તુસ્થિતિ આમ છે ત્યારે વર્તવું શી રીતે ? દશાને તાબે થાઓ. સુખદુઃખ સરખાં ગણો. જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તેનો તિરસ્કાર ન કરતાં તે આદરથી સત્કારો. મુફલેશ ભટકતા કઠીયારા સાથે પિતાએ વીણાને પરણાવી; પોતાના કર્મમાં જે હશે તે થશે એમ ધારી પતિભાવ સંપૂર્ણતઃ કઠીયારાની શુશ્રુષામાં સમર્પ્યો. પોતાને વેઠવી પડતી આસમાનીસુલ્તાનીમાં મેવાડનો વીરકિરીટી રાણો પ્રતાપ પણ આ જ સિદ્ધાંતના અન્વયે સહેજ પણ વિષમતા વિના જીવન ગાળે છે.

આ સિદ્ધાંતો અમને તો ઉણા લાગે છે. "હું" "હું" કરતો માનવી સંસારનું શ્રેય કેમ ન સાધી શકે ? ઉદાત્ત અહંભાવવાળો વૉશિંગટન કે મીકાડો પોતાના દેશનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે, વિજ્ઞાની કે વૈદ નવી નવી

શોધખોળ કરી શકે છે, અને માનવીની અપ્રતિમ સેવા બજાવી શકે છે, સેનાની રણક્ષેત્રમાં વિજય મેળવે છે ઇત્યાદિ. કર્તવ્યનો ઉચ્ચ આદર્શ નિષ્કામના અને સમર્પણમાં મનાયો છે; અહંભાવને ભસ્મીભૂત કરવામાં નહીં. વીણાના જીવનની ખરી કસોટી એનો પતિ રાજકુંવર ન નીકળતાં કઠીયારો જ રહ્યો હોત ત્યારે થાત. ગરીબ દેખાતા નાયકો અન્તે રાજબીજ નીવડે એવો સંપ્રદાય ઉચ્ચ આદર્શો ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. જીવનની નશ્વરતા દુઃખીને દીલાસો દેવા બોધાય તો ઠીક છે. સુખદુઃખ ફરતા ફરતી છાંયડી જેવાં છે એમ માનવાથી દુઃખની વેદના ઓછી થાય છે પણ તેથી કર્તવ્યપરાયણતા પ્રદીપ્ત થતી નથી. પોતાનું કે પારકાનું કલ્યાણ કરવાની વૃત્તિ અને આચરણ ઉદ્દ્ભવતાં નથી. સંસાર ક્ષણભંગુર છે એવા નિરાશાવાદથી જનસમાજને અનેકધા હાનિ થાય છે. સમાજ કદાચ, નિર્વીર્ય, બેનૂર, અકર્મણ્ય અને વખતે તો અતીવ અધમ થાય છે. હિંદુસ્તાનને આજ નિરાશાવાદનો ખપ નથી. પ્રોત્સાહક આશાવાદનો નિનાદ દિશાઓ મુખરિત કરશે-શતકોની બધિરતા દૂર કરશે ત્યારે જ આ પતિત દેશનો ઉદ્ધાર થશે. " એક ફુલ ખરે તે માટે શોચો નહીં પણ બીજો ફુલછોડ વાવો " એવો ઉપદેશ પીશું ત્યારે જ અમારૂં જીવન પ્રફુલ્લ ખીલશે.

વળી મનુષ્યને અંધ અને દશાનું રમકડું ગણવાથી " અનુભવ " એવી વસ્તુને નિષ્કાસન આપવામાં આવે છે-મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ ખુંચવી લેવામાં આવે છે. દશાના દાબમાં રહેનાર સ્વતંત્ર નથી એમ માન્યા છતાં સ્વતંત્ર આચરણ કરે છે. Determinismમાં માન્યા છતાં આચરણો Free Willથી આચરે છે. રા. ડાહ્યાભાઇની ફીલસુફી આટલે અંશે ન્યૂન લાગે છે.

કર્મને આધીન થવામાં પણ એક પ્રકારનો અહંભાવ રહ્યો છે. કઠીઆરા સાથે પરણેલી વીણા, વેપધારી મારવાડના કુમાર સાથે પરણેલી વેલીના ઉપર મનમાં સરસાઇ ભોગવે છે અને છેલ્લા પ્રવેશમાં એજ

અહંભાવ પિતાને ટાણો મારવાની યુક્તિ રચવાની પ્રેરણા કરે છે. દશા, સંજોગો, કર્મ આદિનો પ્રભાવ સ્વીકાર્યા છતાં પરિણામ આવું આવે છે.

વળી નૈરાશ્ય જે પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે તે હિમ જેવું છે. બાળી નાખે એવું છે. જેમના દહાડા નબળા નથી—જેઓ વૈભવમાં રાચે છે તેમના તરફ જ નૈરાશ્યના કટાક્ષ ફેંકવામાં આવ્યા છે. વસંતમાં વિહરનારને પાનખરનું સ્મરણ આપવાથી કે યૌવનમાં મહાલનારને વાર્ધક્યનું ચિત્ર બતાવવાથી શો અર્થ સરતો હશે? ઉત્સાહ, ઉમંગ, આશા, અભિલાષા, ઉદ્યમ આદિ જગાવવા જો દશાના ફેરફારો વિશે કહેવામાં આવ્યું હોત તો કેવું સારૂં થાત? મહેનત કરો–મંડયા રહો–કોઈક દિવસ પણ ઉત્તર કે દક્ષિણ ધ્રુવના પ્રદેશમાં પહોંચશો, કોઈક દિવસ પણ હિમાલયના ઉત્તુંગતમ શિખરે માનવી જઈ ઉભો રહેશે, કોઈક દિવસ પણ પૃથ્વી અને બીજા ગ્રહો વચ્ચે અવરજવર થશે, કોઈક દિવસ પણ માનવી પ્રયોગશાળામાં ઉપજાવી શકશો એવો ઉપદેશ જગતનું કલ્યાણ સાધે છે; નૈરાશ્યમાંથી આશા પ્રગટાવે ત્યારે જ જીવન સાફલ્ય.

સહેજ વિસ્તારથી રા. ડાહ્યાભાઈના ઉપદેશોનો પ્રધાન ઉપદેશ વિવેચ્યો છે. વિરક્તિ આગળ કહ્યું તેમ વિવિધ કારણસર ઉપદેશવામાં આવે છે. કર્દમમાં ન પડી રહે—ઉદ્યમની પળો વિરલ છે માટે તેનો થાય તેટલો શુભ ઉપયોગ કરી લે. પાપાચરણથી તારૂં અને જગતનું નુકસાન થાય છે, ક્ષણભંગુર જીવનમાં એટલું નુકસાન શા માટે કરે છે? માથે આવી પડેલી દશામાં વિષમતા વિના જીવન ગાળ: આદિ આદિ પ્રસંગો માટે સંસારનો વૈરાગ્ય અને ક્ષણભંગુરતાનો ઉપદેશ લાભપ્રદ છે.

સાથે સાથે રા. ડાહ્યાભાઈનાં શકપાત્રો વિશે સંક્ષેપમાં વિવેચન કરી લઈશું. આ પાત્ર સસ્કૃત નાટકોમાં હાલ જે સ્વરૂપમાં તે ગુર્જર રંગભૂમિપર જોવામાં આવે છે તે સ્વરૂપમાં નથી. શેકસપીઅર અને અંગ્રેજી નવલકથાનો પ્રભાવ જેમ જેમ આપણી રંગભૂમી પર વધતો ગયો તેમ તેમ આ પાત્રનો વિકાસ થતો ગયો. એ પાત્રોમાં શેકસપીઅરના આએગો

(Iago)ની છાયા જણાય છે. પ્રપંચ, સ્વાર્થ, સ્ત્રીલંપટતા અને ભોળાઓને પોતાનાં રમકડાં બનાવવાની કળાના તેઓ ઉસ્તાદ હોય છે. સતીને તેઓ હેરાન કરે છે–તેનું સતીત્વ કસે છે. સતીત્વ આ પ્રમાણે કસવામાં આવે છે તેમ પૂજ્યભાવથી પ્રશંસવામાં આવતું હોય તો કૌશલ ઉત્તમ થાય.

કરૂણાંત પ્રબંધોમાં જેવું શાઠ્ય કુશળ અભિનયદ્વારા પાડી શકાય છે તેવું સુખાંત પ્રબંધોમાં નથી થતું. શઠપાત્રોની શઠતા એકતાનાત્મક હોય છે. વિવિધરંગી નથી હોતી. વળી એકજ નટ દરેક નાટકમાં શઠ થતો હોવાથી શઠની શઠતા કરતાં તે નટના વ્યક્તિત્વપર પ્રેક્ષકોનું લક્ષ જાય છે. અભિનય પણ બીબાંની ભાત જેવા થઇ જાય છે. શઠ અને તેના સાગ્રીતોની પાત્રતા મારફત સાંકેતિક રીતે સમાજમાં પ્રચલિત અનર્થો રા. ડાહ્યાભાઇએ ઝાટકી કાઢ્યા છે. વ્યભિચાર, વેશ્યાસંગ, મદ્યપાન, લોભ વગેરે સપાટામાં આવી ગયા છે. શઠની પાત્રતા આગળ નાયકની પાત્રતા ઝાંખી પડી જાય છે. આ દૂષણ ઇંગ્લંડની રંગભૂમિનું પણ છે. ગુર્જર રંગભૂમિપર રા. ડાહ્યાભાઇને લીધે જ આજ શઠ અવિરલ થયો છે.

શઠ અને નાયિકાને સંઘર્ષણમાં આવવાના અનેક પ્રસંગો બને છે. શઠની મોહજાળમાં તે સપડાતી નથી અને પોતાના શીલને અખંડ જાળવી રાખે છે. જૈન સૂરિઓના કથાનકપરથી રા૦ ડાહ્યાભાઇએ પોતાનાં નાટકોનાં વસ્તુ લીધાં છે. સૂરિઓ શીલનો મહિમા હમ્મેશ ગાતા. એટલે રા. ડાહ્યાભાઇના નાટકોમાં પણ એનો મહિમા ગવાયેલ જ. શીલ અને પાતિવ્રત્ય સંબંધી પાત્રોનાં સંભાષણો અને ગાયનો દરેક નાટકમાંથી મળશે.

" સખી ! જેને પતિનું માન–તેનાં ગાંધર્વ ગાયે ગાન;
પામે દેવી સમાન સન્માન–રમે રામા રસિક લઇ તાન "

વીણાવેલી.

" કરે કામની શું સંસારે, વારે વારે પતિને સંભારે
બધી આળ પંપાળ વિસારે, પતિ રામનું નામ ઉચ્ચારે—

ભલેને દાબો બ્રહ્માંડભારે, ભલેને કાપો તિક્ષણ ધારે—
દેહ ગેહ શુદ્ધિ નહીં, તુટી ગઈ જગપ્રીત,
ગોરી તો ગાતી ફરે, રસીઆનું રસગીત;
ખાન પતિનું ને પાન પતિનું ગાન પતિ ગુલતાન. ”

વીણાવેલી.

“ પટોળીએ ભાત પડી, પડી તેતો પડી પડી
સાચી પ્રીત સમજવી જેવી એક ચુંદડી
ફાટતાં બેહાલ થતાં ભાત દીસે ખડી ખડી
પતિવૃત્ત પટોળીએ પ્રીતભાત તેવી પડી
કમજાત પતિવ્રત્ત રત્ન અરેરે ગુમાવે.”

સરદારબા.

એક પત્નીવ્રત અને એક પતિવ્રત એ રા. ડાહ્યાભાઈની ભાવના છે; બેશક એક પત્નીના મૃત્યુ બાદ બીજું લગ્ન પતિ કરે શકે છે. પતિ પરમેશ્વર છે—પૂજ્ય છે; પત્નીપર ગમે તેવો જુલમ ગુજારવાનો અધિકાર તેને છે. પત્નીનો તિરસ્કાર તે કરે છે. રા. ડાહ્યાભાઈ વનિતાદ્વેષી નથી; તેમનાં નાટકોમાં વનિતાસન્માન છે, તોપણ “ઉદયભાણ” માં ભાણજીનું ભાણીઆ વિશેનું ગાયન, પત્ની વિશે પતિને ખોટી ભંભેરણીથી ઉપજતો સંશય વગેરે આપણને ખુંચે છે. જ્યાંથી પોતાનાં વસ્તુ લીધાં હતાં તેના સંસ્કારોને લીધે આવું થયું હશે. સ્ત્રીઓથી પોતાના પતિઓનો ઉધ્ધાર થતો એવું ઘણાં નાટકોમાં આલેખાયલું છે.

શીલનો મહિમા વિષયપરત્વેના વિરોધને લઈ ગવાયો છે. શીલવતી સતીનો પ્રભાવ સંતતિપર, પાપવાંછનાહીન અનુચરો અને સમાગમીઓ, કે પ્રજાપર પડયો હોય એવું વિધાન નથી; સાધુની સાધુતા વધારે, વીરનું વીરત્વ ઉત્તેજે, અર્થાત્ મનુષ્યની દૈવી સંપત અધિક ઓજથી પ્રકટાવે એવા પ્રસંગ શીલગૌરવ દર્શાવવા યોજાયા નથી. આસુરી સંપતનો વિનાશ કરવા સાથે દૈવી સંપતને વધારે કલ્યાણ કરતું કલાવિધાન હિતાવહ અને પ્રેય છે.

નીતિના સબળ પાયાપરજ દરેક નાટકની ઈમારત ચણાયલી છે. રા. ડાહ્યાભાઈ એટલા બધા નીતિપ્રચારણ માટે આતુર હતા કે રૂચિરતાની ક્ષતિ થાય તેવે પ્રસંગે પણ નીતિતત્વો પ્રત્યક્ષ રીતે ઉદ્ઘોષ્યા વિના રહેતા નહીં. તેમનાં ગાયનોમાં એ તત્વોનો સંભાર છે, પ્રલંબ ભાષણોદ્વારા એ તત્વો ભાર દઈ પ્રેક્ષકો સમક્ષ રજુ થતાં. આ દેશની પ્રજાને 'શીખામણીઆં' લખાણ (didactic writings) વધારે અસર કરે છે. રા. ડાહ્યાભાઈના નાટકોમાં આ તત્વોનો જેટલો વિસ્તૃત ઉપયોગ થઈ શકે તેટલો કરવામાં આવ્યો હતો. સરળ પણ સચોટ ભાષામાં, કહેવતો, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ગ્રંથોના અભ્યાસે હાથ લાગેલા અલંકારો જેમાંના કેટલાંક વર્ષો થયાં હીન્દુ સમાજને પરિચિત હતાં તેમનો ઉપયોગ કરી પોતાને કહેવાનું રા. ડાહ્યાભાઈ કહેતા. એમના નાટકપર આ પ્રમાણે નીતિના પટા ઉજ્જવલ અને વિશાળ પડયા છે. પરોક્ષ ઉપદેશ જે કલાવિધાનનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે તે આજના અશિક્ષિત કે અલ્પ શિક્ષણવાળા શ્રોતાઓને માટે હિતાવહ નથી એમ માની પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ એમણે ઉચ્ચ નાદે કર્યો છે.

રા. ડાહ્યાભાઈની કૃતિનાં મુખ્ય લક્ષણ તપાસતાં પાત્રતા વિશે પણ વચ્ચે ચર્ચા કરી. વસ્તુસંવિધાન તપાસતાં પણ એમણે બજાવેલી સેવાની કદર પીછાનીશું. ગુર્જર રંગભૂમિપર સંસ્કૃત નાટકોના વિદૂષક અને રંગલાનો અવતાર હાસ્યરસ ઉપજાવવા લાવવામાં આવતો. આથી સંકલના શિથિલ રહેતી અને રસનિષ્પત્તિમાં ક્ષતિ લાગતી. પારસી કંપનીઓએ આ દિશામાં સુધારો કર્યો હતો. રા. ડાહ્યાભાઈએ વિદૂષકને રૂખસદ આપી હાસ્યરસ જમાવવા અને સાથે સાથે ઉપદેશ આપવા ઉપકથા યોજી નાટકના મુળ વસ્તુમાં સંયોજી લીધી. પ્રારંભમાં ઉપકથા છુટી રહેતી. રફતે રફતે કૌશલથી ઉપકથા દાખલ કરવામાં આવી. મોલીઅરનાં નાટકોની કથાને ગુજરાતી લેબાસમાં આપણી રંગભૂમિપર આણ્યાં. આથી કાંઈક કૌશલ ઉંચું થયું. આ ફેરફાર પ્રેક્ષકોને પસંદ પડયો અને બીજી કમ્પનીઓએ પણ અખત્યાર

કીધો. વાણીઆ, હોરા, બાવા, પારસી, સસરાજમાઇ, અનેકપત્નીવિવાહ, વગેરે કોમો અને સંબંધો તેમજ સંસ્થાઓનાં દૂષણોથી જે રીતે આપણો સમાજ આનંદ મેળવે છે—એ દૂષણોના ઉપહાસથી એમનાથી થતી હાની સમજે છે તેજ રીતે એ સર્વનો રા. ડાહ્યાભાઇએ ઉપયોગ કીધો છે.

આજની આપણી રંગભૂમિના અધ્યક્ષોનો હાસ્યરસનાં શકિત અને સ્થાન વિશેનો અભ્યાસ અધુરો છે એ અસંદિગ્ધ વાત છે. શૃંગાર અને હાસ્ય, વીર અને હાસ્ય, કરુણ અને હાસ્ય તથા અદ્ભૂત કે જુગુપ્સા અને હાસ્યના સમવાય કેવા અને કેટલે અંશે યોજાવા જોઇએ તે હજુ રંગભૂમિના રસશાસ્ત્રીઓને શીખવાનું છે. હાસ્યોત્પાદક પ્રવેશો હલકા પ્રેક્ષકોને રીઝવવા, મોઝમાં રાત ગાળવા આવેલાની વૃતિ સંતોખવા, કરૂણ કે શૃંગારનું આધિક્ય છાંટવા, કે "સીનરી" ગોઠવવામાં લાગતો વખત મેળવવા નાટકનાં તખ્તાપર ભજવવામાં આવે છે. રા. ડાહ્યાભાઇના નાટકોના આ પ્રસંગો પણ સાંકેતિક છે; આજ દિવસે દિવસે નવીન થતા જતા આપણા સંસારનું તેઓ નિરીક્ષણ કરતા હતા એવી પ્રતીતિ કરાવનાર પ્રસંગો જવલ્લેજ એમની કલમથી લખાયા છે. "ઇલેકશન અને કવોરન્ટાઇન" નો ખેલ ફકત અપવાદરૂપ છે. તેમાં પણ ઉપહાસ અગ્રસ્થાને છે—પ્રતિનિધિ-રાજ્યતત્વ આદિ નવીન પાશ્ચાત્ય રાજકીય પ્રશ્નો સમાજ સરળતાથી સમજી ઉપયોગમાં લઈ શકે એવા દૃષ્ટિબિન્દુનો આશ્રય લેવામાં નથી આવ્યો. કોલેજનું શિક્ષણ લેનાર રા. ડાહ્યાભાઇએ પોતાનાં નાટકોદ્વારા રાજ્ય, સંસાર, ગૃહ અને ધર્મના પ્રશ્નો ચર્ચી શ્રોતાઓમાં અલૌકિક પ્રબળ ચેતન જગાવ્યું હોત તો જે જે સેવાઓ એમણે કરી છે તે વધુ શ્રેયસ્કર અને ચિરંજીવ થઇ હોત—ભારતના આધુનિક ઇતિહાસ ઘડનારની કક્ષામાં તેઓ સ્થાન પામ્યા હોત.

ગાયનોના સંગીત વિશે ચર્ચા કરતાં અતિ વિસ્તાર થાય માટે આજ તે મુલતવી રાખવી વાજબી ગણાશે. રા. ડાહ્યાભાઇના ગરબા યોગ્ય લોકાદર પામ્યા છે. કાઠીયાવાડના રાસડા રા. રા. વાઘજી આશારામ ઓઝાએ નાટ-

કોમાં દાખલ કર્યાં. રા. રા. ડાહ્યાભાઇની રસિકતા આ રાસડાઓની રસનિષ્પાદન શક્તિ, પ્રેક્ષ (Scene) તરીકે અને સંગીત પરત્વેની ખુબી પામી શકી. દરેક ખેલમાં અકેકો ગરબો સ્થાન પામ્યો. આ દેશના આલંકારિકોએ નાના વિધની નાયિકા વર્ણવી છે તેવી નાયિકાના પ્રસંગો આછા પ્રકૃતિ વર્ણનોથી રંગી ગરબામાં રા. ડાહ્યાભાઇએ આણ્યા છે. લય લલિત, સૂરાવટ મધુર અને ભાષા કોમળ છે; અલંકાર રૂચિકર છે; શૈલી સરળ અને સાદી છે; વચ્ચે વચ્ચે પ્રાચીન કાવ્યોની ભાષા, કે અલંકારો કે વિચારો સૌરસ્યથી ગોઠવ્યા છે. ગોપીગીતો અથવા કલગીતોરાની છટેલ મસ્તી કે અનીતિ છેકી નાંખી તેમની મનોહરતા, શ્રુતિપ્રિયતા, સુગમ્યતા, લાલિત્ય, માધુર્ય, અને પ્રવાહીત્વ પોતાનાં ગીતોમાં રા. ડાહ્યાભાઇ લાવ્યા છે. આજનાં ઘણાં નાટકી ગાયનોમાં અસંબદ્ધતા, શિથિલતા, નિરર્થકતા, અવિશદતા, પ્રયોજનહીન શબ્દપ્રાચુર્ય વગેરે જે અરૂચિકર તત્ત્વો હોય છે તે દૂષણો રા. ડાહ્યાભાઇનાં લગભગ બધાં ગીતોમાં નથી; બેશક સંપૂર્ણ અંશે શુદ્ધ તો બધાં નથીજ. હલકાં જોડકણાંને બદલે રસભર્યાં એમણે રચ્યાં છે. ગરબા અને નાયિકાને ગાવાના ગીતોના ભાવ સારા આલેખવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા છે. કંચનીઓનાં ગીતો પણ ઉસ્તાદી સંગીતની પ્રસાદી પામ્યાં છે. " મોરી ધીરેસે ગગરી ઉતાર લીજોરે " થી શરૂ થતું ગીત ઉદાહરણ તરીકે બસ થશે. અલંકારો વર્ણવતાંજ ધારેલો ભાવ ઉદ્દીપન કરે—અર્થાત્ આજના પ્રેક્ષક વર્ગને સહેજ પણ આયાસ વગર તે ભાવ સમજાય એવાં પસંદ કરવામાં આવ્યા છે.

> સંસારને રૂડે રસોડે દેવતા દુઃખનો ભર્યો;
> પેઠો વિષયદુધ લાલચે તો જનબિલાડા હાર મુઓ;
> સાચે ન સુખનો રોટલો છે પાણીમાંનો છાંયડો,
> કુતરા ખુએ કર્મમાં હાડકાંનો હાયડો. "

મોહિનીચંદ્ર.

" કળી કુમળી કેમ ઉપાડે, કોવાડાના માર;
ગુલાબના ઢગલામાં શોભે ધગધગતા અંગાર;
અંગ આપણું અબળા કહીએ, કહો ભાઇ અંગ તજીને રહીએ "વગેરે
વીણાવેલી.

" પોપટ પુરીને પુરૂં પાંજરે ન પાણી પાય,
મામો કહીને દુધ સાપને તો દેવા જાય. " વીણાવેલી.
" બાંધે હવામાં બાપડાં પાપી બરફનાં માળીઆં,
કાળનો ઉકળાટ થાતાં હાય વહેતાં ચાલીઆં. "

સરદારબા.

" પતિપરાયણ તારામતી ભીડ, નારાયણેજ નિવારી,
નરસિંહ મહેતાની હોંસથી હુંડી, શામળીઆએ સ્વીકારી;
કંકોતરી વિના શ્રી કિરતારે પરણાવી ઓખા કુમારી. "

ઉદયભાણ.

આવાં અનેક ઉદાહરણો ટાંકી શકાય. કેવા કેવા પ્રકારનાં ઉપમાનો રા. ડાહ્યાભાઇ વાપરતા તેનો ખ્યાલ આપવા ઉપરનાં ઉદાહરણો પુરતાં થશે એવી આશા છે. દંભી જોગ, કે સંસારીઓની અધમતા અને નિર્બળતા બંખેરતાં અથવા ઇશ્વરપર ભરોસો રાખતાં જુના ગુજરાતી કવિઓની શૈલિ અખ્ત્યાર કરી છે; તેથી તે તે ભાવવાળાં ગીતો લોકપ્રિય થયાં છે. " તુંહી તુંહી " થી શરૂ થતું સરદારબા નાટકમાંના ગુરૂનું ગીત, " જો જો કૌતક જગનું કામ સધાય ઠગનું " એ ધમલાનું ગીત " નથી જગતમાં સાથ સંબંધી વિના ત્રિભુવન નાથ " એ ભીખીનું ગીત, " સુંદર શામળીઆ, નામ જપીશ, નિત્ય તારૂં " એ વીણાનું ગીત ઇત્યાદિ ગીતો વિશે પ્રશંસા વચન કથવાની જરૂર રહી નથી. " વીણાવેલી " માં કુંભારોનું ભજન, " ઉમાદેવડી " માં પૂજારીનું ભજન વગેરે પણ જુનાં ભજનોની ઘાટીપર રચાયલાં હોવાથી શ્રોતાઓને રૂચ્યાં છે; બેશક નવીનતા, ચમત્કાર કે ગાંભીર્ય નથી.

ઉપમાનો રમણીય કે સાધારણ વપરાયાં છે, કેટલેક સ્થળે તો ક્ષતિ ઉપજે છે.

" લોભના લગડે નહીં લાધે–પ્રેમતણું પરવાળજો,
સ્વારથ કાકાકૌઆ કોટે નહીં પ્રીત મોતીમાળજો. "

વિજયાવિજય.

અહીંયા સ્વાર્થને કાકાકૌઆનો સંબંધ શી રીતે બેસાડયો છે ? કાકાકૌઆ કોટે મોતીમાળ કેમ ન શોભે ? શ્વેત અને શ્વેતના સમાગમથી સુન્દરતા અલૌકિક પ્રકાશી નીકળ્યા વિના રહેજ નહીં.

જગતમાં તે નરને ધિક્કાર–તજે જે પરણી ઘરની નાર,
બગાડે મુરખ તે સંસાર, ભેળવે દીવેલમાં કંસાર. "

વીણાવેલી.

" કોને કહીયે કજોડાની કહાણીરે,
જેમ બળદ પીલાયે ઘાણીરે. "

સરદારબા.

વગેરે સ્થળે અવિશદતા અને ગ્રામ્યતા છે.

ભાષા અમુક અંશે સંસ્કારી રા. ડાહ્યાભાઇએ વાપરી છે. વર્ણસગાઇપર ઝોક જબરો છે.

" બોલો મારા પ્રેમી પોપટજી બોલ બોલો,
બોલો બોલો મેના બોલાવે. "

ઉદયભાણ.

" કોઇ ફુલ લ્યોરે ફુલ—
ફુલ સાથે દિલ છે ડુલરે—"

ઉમાદેવડી.

" જપતી પ્રીતમની જપમાળ જુવતી જો અલબેલી,
જોબન રસરંગે જોની આ બની ઘેલી. "

અશ્રુમતી.

"પ્રીતમની પાછળ હું જોગણ બની,
વ્હાલાની વાંસે વિજોગણ બનીરે—"

વિજયાવિજય.

આ ઉતારાઓ વર્ણસગાઈ, અનુપ્રાસ આદિ શબ્દાલંકારોનો કેવો વપરાશ થયો છે તે દાખવે છે. બેશક ગુજરાતમાં જે જાતની કવિતા આજ દિન લગી પ્રચારમાં છે—જે કવિતા લોકો હોંશથી વાંચે છે તેના કેટલાક ગુણો પોતાના ગાયનોમાં આણ્યાથી રા૦ ડાહ્યાભાઈએ લોકપ્રિયતા મેળવી એ સ્વાભાવિક છે.

ફક્ત ગાયનોજ પ્રગટ કરવામાં આવે છે—સમગ્ર નાટકો છાપવામાં આવતાં નથી એટલે વિવેચન સંપૂર્ણતઃ યથાર્થ થઈ શકવાનો સંભવ નથી. ગદ્યની ભાષા,–વિવિધ વૃત્તિ દાખવતી ભાષા કેવી રીતે ઘડાઈ હતી, કેવા પ્રકારના સંવેગનો પાસ દેવામાં આવતો—એ વિશે ચર્ચવાને સાધનો નથી. ઉપદેશ આપતી વખત આલંકારિક ભાષાનો બહોળે હાથે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આથી કહેવાનું સચોટ રીતે કહેવાય છે અને નટ સાબાશીની તાળીઓથી વધાવાય છે. કલ્પના કરતાં "દુનીયાદારી" તરંગ (fancy) આવી ભાષા રચવામાં સહાય આપી શકે છે. ઉચ્ચ કવિત્વની આશા ખપુષ્પ મળે તો ફળીભૂત થાય. "ગૌડબંગાળાકાશી" બંગાલની ભીખારણોની એક પછી એક ઉથલાતી છબી ઐક્યનું ભાન કરાવતી નથી તેમજ જોનાર બાળકોને ફક્ત અલ્પજીવી આનંદ આપે છે, પણ તેમનાં જ્ઞાનને વધારતી નથી એજ પ્રમાણે કેટલીક વખત અલંકારપરંપરા સાંભળવાથી સૌરસ્યનું બાષ્પીભવન થાય છે, એકતા ખંડિત થાય છે અને શ્રોતાઓનાં જ્ઞાન કે અનુભવ હતાં તેવાંને તેવાં રહે છે. રા. ડાહ્યાભાઈ વધારે જીવ્યા હોત તો એમનું કલાવિધાન હજુ વિકસત અને આવી ખામીઓ જતી રહી હોત.

અભિનય પરત્વે બોલતાં કહેવું પડશે કે આજની આપણી રંગભૂમિ પર જેટલા અભિનયદોષ થાય છે તે સર્વથી પુરે અંશે રા૦ ડાહ્યાભાઈના ખેલો મુક્ત નથી. "ટેબલો" ના અભિનયની ખુબી પીછાની તેને રંગ-

ભૂમિપર સ્થાન આપવા માટે પ્રેક્ષકો રા૦ ડાહ્યાભાઇના અતીવ આભારી છે. અમુક વૃત્તિ કે સંવેગ મૂક અને નીરવ રીતે પ્રકૃષ્ટ સ્વરૂપમાં દાખવનાર અભિનયની કીંમત આંકવા લેખિની અસમર્થ છે. જ્યારે હૃદયમાં તુમુલ તુફાન ચાલે છે, ભકિત અને પૂજ્યભાવના મહાઘોષ ગડગડે છે, વૈરવૃત્તિ ભડભડ ભભુકતી હોય છે ઇત્યાદી પ્રસંગે માનવીની વાચા નિર્બળ થાય છે; ફકત તેના મુખ અને શરીરનાં બીજાં અંગોના હાવભાવથી હૃદયમાં ચાલતા વ્યાપારનાં પ્રભાવ કે માપ પમાય છે. “ ટેબ્લો ” ક્રમશઃ તીવ્ર થતા જતા સંવેગ કે વિકારની પ્રબળ અને પ્રલંબ અસર નીરવ અભિનયથી ઉપજાવે છે. કરૂણરસ જ્યારે ઘાડો જામ્યો હોય ત્યારે રસિક કલાવિધાન “ટેબ્લો” નો ઉપયોગ કરે તો પ્રેક્ષકોને નવો પ્રકાશ—નવું જીવન જગાવતું ચેતન આપી શકે.

વસ્તુ, ગીત, ભાષા અને અભિનય સંબંધી ‘ ઉપર ચુટકી ’ કરેલી ચર્ચા આજના પ્રેક્ષકો વિશે સક્ષેપમાં કાંઇ કહેવાને પ્રેરે છે. પૈસો કમાવા નાટકો ભજવવામાં આવે છે. દુકાનદાર પોતાનો માલ કેમ વધારે ખપે—પોતાને અધિક લાભ શાથી થાય એ વિચાર કરી વર્તે છે. તેજ પ્રમાણે નાટકવાળાઓ પોતાને ત્યાં પ્રેક્ષકની ઠઠ શાથી જામે અને પોતાને ત્યાં કેવી રીતે ટંકશાલ પડે એ હેતુ લક્ષમાં રાખી પોતાનો ધંધો ચલાવે છે. પ્રેક્ષકોની રૂચિને અનુસરવાથી નાટયકલા અધોગતિ પામે તો ઉકત દૃષ્ટિબિન્દુથી તેઓ દોષમુકત. પ્રેક્ષકોની રૂચિ શું અધોગતિ આણે એવી છે ? પ્રેક્ષકો કોણ હોય છે ? સારો દિવસ કામ કરી થાકી ગયલા લોકો જેઓ થાક ઉતારવા અને પોતાના સંસ્કારને અનુરૂપ આનંદ અને ગમ્મત મેળવવા નાટયગૃહમાં જાય છે. સખ્ત મજુરી કરનાર અધિક અંશે વિકારોને વશ હોય છે. પીઠામાં કે વેશ્યાલયમાં, આસાયશ માટે મળેલી રાત્રિ, નિર્ગમવાને બદલે અમુક વર્ગ નાટકશાળામાં રાત ગાળે છે. ઉકત સ્થળે પોષાતી વૃત્તિઓ નાટકશાળામાં ન પોષાય તો તેઓ નાટકોને ઉત્તેજન અને દ્રવ્યસહાય આપતા અટકી જાય. પૈસો રળવા બેઠેલા માલીકો એ વર્ગથી ઉપજતી દ્રવ્યની ખોટ ખમવા તૈયાર

નથી; એટલે નાટકોમાં અધમતા, ક્ષુદ્રતા કે ગ્રામ્યતા પ્રવેશેજ. બીજો વર્ગ અભણ અને અસંસ્કારી શ્રીમંતોનો છે. પૈસાના તુમાખમાં છકેલા મોજ-શોખ માણવાનું સ્થળ નાટકશાળામાં શોધે છે. જ્યાફ્ત અને નાચરંગની મઝે નાટકના તખ્તા 'પર ઘુમતા પાત્રો પાસેથી મેળવે છે. આ દેશને જોઇએ એવા ધર્મનાં ધતીંગથી મોકળા જાહેર વિનોદો બહુ થોડા છે; ને જે છે તે પણ વિલુપ્ત થતા જાય છે. આવા સમામાં નાટકો વિનોદો મેળવવા જોવા જવાય એ સ્વાભાવિક છે. અંગ્રેજોના આવ્યા પહેલાં ભવાઇ કે કલ-ગીતોરાવાળાની સહેલીલ કે અફીણીઆનો ડાયરો કે હોળી જેવા બિભત્સ તહેવારો વિનોદને વિરામ મેળવવાનાં સાધનો હતાં. જ્યારે આવાં અધમ સાધનોનો સંપ્રદાય પ્રચલિત હોય ત્યારે નાટકો ઉચ્ચગ્રાહી ભજવાય એ અસંભવિત છે. જે દેશમાં સહેજ પણ સંકોચ વિના અશ્લીલ ભાષાનો બારે પહોર ને બત્રીસે ઘડી ઉપયોગ થતો હોય, સ્ત્રીચરિત્ર અને એવી જાતના વિષયો વંચાતા કે ચર્ચાતા હોય ત્યાંના વતનીઓ પાસે ઉંચા સંસ્કારની આશા રાખવી એ ફોકટ છે. સંસ્કૃત અને ઇંગ્લીશ સાહિત્યના ગાઢ વાંચન—બેશક જીવન પર્યંત રહેતો સમાગમ તો નહીંજ—છતાં પણ જે દેશના ગ્રેજ્યુએટોની રસવૃતિ હલકી ટળી શકતી નથી, ત્યાંની રંગભૂમિપર ઉત્કૃષ્ટ ભાવનામય કૃતિ ભજવાતી જોવાની અભિલાષા વ્યર્થ છે. નાટકશાળામાં પ્રેક્ષકો મઝા અને ગમ્મતને માટે જાય છે—જ્ઞાન કે અનુભવ લેવા નહીં. ધાર્મિક વધારે ધાર્મિક થાય, કે પાપી ઓછો પાપી થાય એવા હેતુથી અથવા નવીન ભાવના મેળવવા ત્યાં કોઇ જતું નથી.

જેઓની રસવૃત્તિ સંસ્કારી નથી, કેળવાયલી નથી, જગત્માં અનુપમ અને ઉન્નત સાહિત્યનો જેમને સમાગમ નથી તેવા પ્રેક્ષકોને માટે ઉચ્ચ પ્રકારનાં નાટકો ન રચાય એ સર્વ રીતે વાસ્તવિક છે.

રા. રા. ડાહ્યાભાઇ આ બધું સમજતા હશે. પોતાના પ્રેક્ષકોને ધીરે ધીરે સંસ્કારી કરવા, તેમની સન્મુખ તેમને પચે એવા આદર્શો મુકવા, અને તેટલી ભભક ઓછી રાખી સંગીન ઉપદેશ આપવો—એવા કાંઇક

એમના હેતુ હશે. પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં તેઓથી બન્યું તેટલું એમણે કર્યું છે—છતાં એમની વિદ્યા જોતાં વધારેની અપેક્ષા રહે છે.

રા. રા. ડાહ્યાભાઇની કૃતિ વિશે સહેજસાજ કહ્યા પછી એમના જીવન વિશે બોલવાનું રહે છે. દઢતા અને મંડયા રહેવાના ઉત્તમ ગુણો એમનામાં હતા. શરૂઆતમાં આગ લાગવાથી તેમજ બીજાં કારણોથી તેમને ખમવું પડયું હતું. છતાં નાસીપાસ ન થતાં પોતાનું ચિત્ત નાટકના પેશામાં લગાડી પોતાની કંપનીને આજની સ્થિતિ સંપાદી આપી. તેમજ પોતાના જીવનનું સાર્થક્ય કીધું છે. અમદાવાદના " આનંદભવન " ' થીએટર'માં પોતાની પુનર્જીવિત કંપની પાસે " ભોજરાજા"નો ખેલ ભજવાવ્યો હતો તે વખત અને આજનો ખેલ જોતાં રા. ડાહ્યાભાઇની બુદ્ધિ, હીંમત અને કાર્યકુશળતાનો ખ્યાલ આવશે.

જ્યારે દુકાળના પંઝામાં આ દેશ સપડાયો હતો ત્યારે પોતાનાં નાટકો ભજવી તેથી થતી ઉપજ રાંકાંઓના નિર્વાહ અર્થે એમણે આપી દીધી હતી. આવાં અપૂર્વ સ્વાર્થત્યાગ અને વિરલ દાનશીલતા તેમનામાં હતાં. પોતાની કોમની સેવા કરવા માટે, દુ:ખી બંધુઓની વહાર કરવા માટે અને નાટકના ધંધાને સહેજ ઉન્નત કરવા માટે શ્રી માંગરોળ જૈન સભા તરફથી આજનો પ્રસંગ ઉજવાય એ સુસંગત અને યોગ્ય છે. આ પરાસ્ત દેશની અલ્પ પણ જે સેવા કરે છે, તે તેનું પ્રારબ્ધ ઉઘાડવામાં મદદ કરે છે—તે આ દેશનો ઉદ્ધાર સમીપ આણતી જાય છે માટે તે તે સેવાની કદર બુજાવી જોઇએ અને ઋણ ફીટાવવું જોઇએ. શ્રી માંગરોળ જૈન સભાએ આવો સ્તુત્ય સમારંભ યોજ્યો માટે તેમને અનેકવાર ધન્યવાદ છે અને જેમના સ્મારક માટે અત્રે આપણે મળ્યા છીએ તેમની અને તેમના ધંધાની યોગ્ય કીંમત જો આજે આપણાથી અંકાઇ હશે તો સભાનો પ્રયાસ સફળ, ઉપયોગી અને આદરણીય લેખવો જોઇશે.

મલ્હાર ભીકાજી બેલસરેનું જીવન વૃત્તાન્ત.

સ્વર્ગસ્થ રા. મલ્હાર ભીકાજી બેલસરેનો જન્મ તા. ૨૨ મે ૧૮૫૩ માં થયો. એમનું મુળ વસ્તીસ્થાન પુણા જીલ્લામાં જેજુરીની પાસે આવેલું બેલસર ગામ હતું. તેમના પિતાનું નામ ભીકાજીપંત અને દાદાનું નામ મલ્હારરાવ હતું, એટલે જે તેમના દાદાનું નામ તેજ તેમનું નામ હતું. તેમના દાદા અસલ પેશવાઇમાં મરાઠી સરદાર હતા; અને કુલાબા જીલ્લાના નાગોઠણા પ્રાંતના પાગેદાર હતા. તેમના પિતાજી પંત અશિક્ષિત હોવાથી ભિક્ષુકવૃત્તિ કરતા. ભીકાજીપંતને ચાર પુત્ર અને બે પુત્રીઓ હતી. પુત્રોનાં નામ રંગોપંત, બાપુજી, મલ્હારરાવ અને ખંડેરાવ. પુત્રીઓનાં નામ બયાબાઇ અને બજુબાઇ, એટલે કે કૈલાસવાસી મલ્હારરાવ પોતાના પિતાના ત્રીજા પુત્ર હતા પણ અનુક્રમમાં ચોથા વંશજ હતા. ભીકાજીપંતે કુલાબા જીલ્લાના પેણ ગામમાં પોતાનું ઘરબાર બાંધીને વસતિસ્થાન કર્યું. રંગોપંત ઠાણા જીલ્લાના મોખાડા, ઉંબર ગામ પેટાના મહાલકરી હતા. બાપુજી પેણ તાલુકાના સરકારી વકીલ હતા.

કૈલાસવાસી મલ્હારરાવે પોતાના મોટા ભાઇની સાથે રહીને થાણામાં અંગ્રેજી ભાષાના નીચલા ધોરણોનો અને મુંબઇની એલફીન્સ્ટન હાઇસ્કુલમાં ઉપલા ધોરણોનો અભ્યાસ કર્યો અને સને ૧૮૭૦ માં મેટ્રીક્યુલેશન પરીક્ષામાં પાસ થયા. ત્યાર પછી મુંબઇની એલફીન્સ્ટન કોલેજમાં આગળ અભ્યાસ કરીને સને ૧૮૭૩ માં એફ. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરી. ઈ. સ. ૧૮૭૫ માં રાજકોટ હાઇસ્કુલમાં સંસ્કૃતના શિક્ષક નીમાયા. નોકરી પર હતા તોપણ તેમની વિદ્યાભિરૂચી પહેલાંની માફક કાયમ હતી. રાજકોટથી સુરત, સુરતથી પાછા રાજકોટ અને રાજકોટથી જુનાગઢ બદલી થઇ. જુનાગઢ ૧૮૭૭ થી ૧૮૮૩ સુધી પાંચ વર્ષ રહ્યા. આ બધે ઠેકાણે સુદૈવથી તેમના ઉપરી હેડ માસ્તર મહુંમ રા. સા. ઉત્તમરામ નરભેરામ મેહેતાજીજ હતા. રા. સા.

ઉત્તમરામ તેમને અતિ ઉદ્યોગી, ઉત્સાહી અને પાપભીરૂ સમજીને તેમના પર પ્રીતિ રાખતા.

જુનાગઢ હાઇસ્કુલમાંથી બદલાઇને વીરમગામની એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કુલના હેડ માસ્તર તરીકે નીમાયા. ત્યાં સને ૧૮૮૭ સુધી રહ્યા. વીરમગામ આવ્યા પછી તેઓએ ગુજરાતી ભાષાનું માર્મિકપણે અધ્યયન કરવા માંડ્યું. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ જાહેર કર્યા પ્રમાણે જોન સ્ટુઅર્ટ મિલનું લીબર્ટી નામક ગ્રંથનું ભાષાંતર સોસાઇટી તરફ મોકલ્યું. તે પરીક્ષક કમીટીમાં મુકાઇને સર્વોત્તમ ઠર્યું, અને તેને માટે રૂ. ૧૫૦ નું ઇનામ મળ્યું. વીરમગામમાં પ્રાર્થનાસમાજ, નેટીવ જનરલ લાયબ્રેરી, લોકહિતવર્ધક સભા અને જોઇન્ટ સ્ટોક કંપની ઉભી કરીને તેની મારફત પહેલું છાપખાનું સ્થાપન કર્યું. સિવાય વીરમગામની મ્યુનીસીપાલીટીમાં ચેરમેન (Chairman) તરીકે સાર્વજનિક કામો કરતા હતા. તે વખતે વીરમગામમાં સબ જજ રાવબહાદુર લાલશંકરભાઇ હોવાથી તેમની સાથે પ્રથમ પરિચય થયો. વીરમગામની લોકહિતવર્ધકસભાની મારફતે મુંબઇ અને કલકત્તામાં સને ૧૮૮૫ અને ૧૮૮૬ ની સાલમાં ભરાયેલી ઇંડિયન નેશનલ કોંગ્રેસોમાં ડેલીગેટો મોકલ્યા.

વીરમગામથી સને ૧૮૮૭ માં અમદાવાદની હાઇસ્કુલમાં બદલી થઇ. અહીંયા તેમને ગુજરાતી ભાષામાં એક સારી ગુજરાતી-અંગ્રેજી ડીક્ષનરીની ઘણી જ ખોટ છે એવું જણાયું, અને ત્યારથી ડીક્ષનરી લખવાનું કામ શરૂ કરવા માંડ્યું. એટલામાં રા. રા. હરીશંકર પાઠક તરફથી તેમને દ્રવ્ય સંબંધી મદદ મળી. તે ડીક્ષનરી ઇ. સ. ૧૮૯૫ માં છપાઇને બહાર પડી. આવી ડીક્ષનરી ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ હોવાથી પહેલી આવૃત્તિની નકલો બે ત્રણ વરસમાં ખપી ગઇ. બીજી આવૃત્તિ ઘણા વિસ્તૃત પ્રમાણ પર લખવાનું કામ ઇ. સ. ૧૮૯૯ માં હાથમાં લીધું. તે આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં છપાઇને બહાર પડી. આ ડીક્ષનરીના કામમાં વિશેષ કરીને રેવરન્ડ ડૉ. ટેલર તરફથી કેટલીક સુચનાની અને મીસીસ ટેલર તરફથી શબ્દસંગ્રહની સારી મદદ મળી હતી. ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં અમદાવાદ શહેરમાં સનાતન

ભારત ધર્મ મહાપરિષદનું દ્વિતીય અધિવેશન થયું તેના તેઓ મુખ્ય સેક્રેટરી હતા.

ઈ. સ. ૧૯૦૩ માં તેઓ અમદાવાદની મેલ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં વાઇસ પ્રીન્સીપાલ નીમાયા. પોતાની માતૃભાષા મરાઠી છતાં ગુજરાતી જેવી પારકી ભાષામાં પ્રાવિણ્ય સંપાદન કરીને ગુજરાતની ટ્રેનીંગ કોલેજમાં વાઇસ પ્રીન્સીપાલની પદવી મેળવી એ તેમને વિશેષ ભૂષણાસ્પદ છે. ડીક્ષનરી જેવું ભારતી કામ એક હાથે થવાથી તેમના જ્ઞાનતંતુ પર ઘણીજ ખરાબ અસર થઇ; તેમને અપસ્માર (Appoplexy) નો રોગ થયો અને છેવટે ઇ સ. ૧૯૦૬ ની ૪ થી એપ્રીલ બુધવારે (ચૈત્ર શુદ ૧૦ ને દિવસે) સવારમાં કલાક ૯–૪૫ મીનીટે તેમનું દેહાવસાન થયું.

પ્રાર્થનાસમાજના પંથના તેઓ ઘણા ચુસ્ત અનુયાયી હતા. તેઓ વીરમગામ હતા ત્યારે તેમણે રા. બા. લાલશંકરભાઇની મદદથી પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપ્યો; તે હજુ ત્યાં ચાલે છે. અમદાવાદ આવ્યા પછી તેઓ અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજના સભાસદ થયા. સમાજમાં તેઓ ઘણી વાર ઉપદેશ કરતા તેમજ વાર્ષિકોત્સવ વખતે પુરાણ વાંચતા.

સંસાર સુધારાના સંબંધમાં તેઓ સુધારણાવાદી હતા. લોકરૂઢીને ચુસ્ત વળગી ન રહેતા. હાલના કાળને અનુસરીને લોકોએ પોતે રૂઢી પાડવી જોઇએ એવો તેમનો મત હતો. હાલના જમાનાની આગળ, કે જેમાં દિનપ્રતિદિન નવી શાસ્ત્રીય શોધો બહાર પડે છે અને લોકોની ઐહિક યાત્રા સુખકર થતી જાય છે, એવા જમાનાની આગળ, કૂપમંડુક જેવી સંકુચિત વૃત્તિથી દૃઢ થયેલી સ્થાનિક રૂઢિઓ નાબુદ કરવી જોઇએ, એવું તેઓ ધારતા.

એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજમાં વિદ્યાર્થી તરીકે શીખતા હતા ત્યારથી ભાષા સાહિત્ય સંબંધી વિષયોનો તેમને ઘણો શોખ હતો. ગુજરાત પ્રાંતમાં પ્રથમ નોકરી મળી ત્યારથી ગુજરાતી ભાષાનું બીજી ભાષાઓ સાથે (સંસ્કૃત અને મરાઠી) ઘણુંજ મળતાપણું છે એમ માલમ પડવાથી ગુજરાતી ભાષાનું બારીકાઇથી નિરીક્ષણ કરીને અધ્યયન કરવા લાગ્યા. પહેલ વહેલાં

તો ગુજરાતી લોકોની મધ્ય વસ્તીમાં રહીને જે કાંઇ નવાઇ જેવી કહેવતો, શબ્દપ્રબંધો અને વાકયો માલમ પડતાં તે પોતાની સ્મરણવહીમાં નોંધ કરી રાખતા અને બીજી (એટલે મરાઠી, સંસ્કૃતમાં) ભાષામાં તેવીજ કહેવતો, વાકયો વગેરેની સાથે સરખાવતાં ભેદ માલમ પડે તો તે ભેદ શાથી થયો, તેનું બીજા આસીસ્ટંટ માસ્તરો સાથે વિવેચન કરતા.

અમદાવાદ હાઇસ્કુલમાં હતા ત્યારે રા. રા. અમીધર રણછોડજી દેસાઇ અને રા. રા. તાપીશંકર પ્રાણશંકર દવે તરફથી વિવેચન કરવામાં મદદ મળતી.

ઉપસંહાર.

કૈલાસવાસી મલ્હારરાવે પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો.

૧. હિંદુસ્તાનની રાજ્યપદ્ધતિ.
2. System of Government in India.
3. Guj. Eng. Dictionary (Two editions).
4. Dr. Bhandarkar's Sanskrit First Book in Gujarati. (3 editions)
5. Translation into Gujarati of R. S. Tarkhadker's (તર્ખડકરની) Marathi Translation Series. (in 3 parts).
૬. સ્વાતંત્ર્ય.

મરાઠી ભાષામાં એકે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું નથી. સ્વાભાવિક રીતે મરાઠી ભાષામાં લખવા કરતાં ગુજરાતી ભાષામાં ગ્રંથો લખવા તરફ તેમની વધારે પ્રવૃત્તિ હતી. નં. ૨નું પુના મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજના આસિસ્ટંટ માસ્તર મી. વિષ્ણુ વાસુદેવ નાટેકર એમણે મરાઠીમાં ભાષાંતર કર્યું છે.

આ સિવાય તેમણે ઉર્દુ, લેટીન અને ફ્રેંચ ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. સાધારણપણે બીજા વિષયો કરતાં ભાષા સાહિત્ય વિષય તરફ વધારે લાગણી હતી.

તેમણે મરાઠી ભાષાની કેન્ડી અને મોલ્સ્વર્થની ડીક્ષનરીઓની સુધારા વધારા સાથે બીજી આવૃત્તિ છપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેને માટે તે વખતના કેળવણી ખાતાના વડા મી. જાઇલ્સે જોઇતા શબ્દો, વાક્યો ઇત્યાદીનો સંગ્રહ કરવાનો મધ્ય વિભાગના મરાઠી શાળા માસ્તરોને હુકમ કર્યો હતો. અને તે પ્રમાણે મી. હરીશંકર પાઠકને કેટલાંક manuscripts મળ્યાં છે. તેને માટે મરાઠી લેખકોની એક કમીટી નીમાઇ ને તેના મેનેજીંગ એડીટર (Managing Editor) ડૈ. મલ્હારરાવ હતા.

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.

નડીયાદના નાગરવેપારી ધીરજરામ ત્રવાડી મુંબઇ, સુરત અને નડીયાદમાં વેપાર કરતા હતા. તેઓ પોતાના ધંધામાં બાહોશ અને કુનેહબાજ હતા, તેમ જ ધર્માદા કરવામાં અત્યંત ઉદાર હતા. ગોવર્ધનરામના પિતા માધવરામ ત્રવાડીની ઉમ્મર જ્યારે દશેક વર્ષની હતી ત્યારે ધીરજરામનો કાળ થયો; અંતકાળે વેપારની સુપ્રત પોતાના જમાઇ નવલરામને કરી, તેમ જ કુટુમ્બ અને વેપારની પ્રતિષ્ઠા વધારનાર કોઇ મહાત્મા આવશે એવી ભવિષ્યવાણી કહી. કાશીથી કે તે તરફના પ્રદેશમાંથી કુટુમ્બકલેશને લીધે નાશી આવેલા મુનિમહારાજ નામના સાધુને, ત્રવાડી કુટુમ્બમાં, ધીરજરામની ભવિષ્યવાણીને લીધે, તેમની વિધવા ઉમીયાકોરે સ્થાન આપ્યું. મુનિમહારાજના વહીવટથી વેપાર અસલ મુજબ ચીકતો રહ્યો; પણ એમણે વૈભવ પુષ્કળ વધારી દીધો. સાસુના મરણ પછી એ વૈભવ ઘટાડવા ગોવર્ધનરામનાં માતુશ્રીએ મુનિમહારાજને કહ્યું: “ મહારાજ ! હાટ એનું એ છે, પણ વાણીયો બદલાયો છે. ” ઇંગિત સમજી મુનિમહારાજે વૈભવ ત્યાગી માધવરામનાં બાળગોપાળ ગોવર્ધનરામ અને શણગારલક્ષ્મીને ઉછેરવામાં બાકીનું જીવન ગાળ્યું. બચપણમાં જ આવા સાધુનો ગોવર્ધનરામને સમાગમ થયો.

વિ. સં. ૧૯૧૧ની વિજયાદશમી જેવા પુનિત અને ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ દિવસે માધવરામનાં પત્ની શિવકાશીએ નડીયાદમાં પોતાના પીયરના ઘરમાં ગોવર્ધનરામને જન્મ આપ્યો. બાળક જન્મથી જ અનારોગ્ય રહેતો. એક સંબંધીના હૃષ્ટપુષ્ટ બાળક સાથે તેનો વિનિમય કરવાની માતાને ઉત્કંઠા થયેલી પણ તે સંબંધીની અનિચ્છા વગેરેને લીધે ઉત્કંઠા અતૃપ્ત રહી અને કુલોદ્ધારક ને કુલદીપક બાળક કુળમાં જ ઉછર્યો. સમગ્ર જીવનપર્યંત ગોવર્ધનરામની તબીયત વિવિધ વ્યાધિથી પીડિત રહેતી. તેનાં બીજ કદાચ આમ નાનપણના અનારોગ્યને લીધે બોવાયલાં.

પિતાની વેપારની મોટી પેઢી મુંબઇમાં હોવાથી ગોવર્ધનરામનો ગુજરાતી અભ્યાસ બુદ્ધિવર્ધક શાળામાં થયો હતો.

વિ. સં. ૧૯૧૭ માં મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી, જેઓ ધીરજરામ ત્રવાડીના ભાઇ શિવરામના પૌત્ર થતા હતા તે મુંબઇ ભણવા ગયા. એ વર્ષ પછી આંખના વ્યાધિને લીધે અભ્યાસ છોડી તેઓએ માધવરામની પેઢીની વ્યવસ્થા કરવા માંડી. આ વખતથી જ એમના સહવાસમાં ગોવર્ધનરામ આવેલા.

આ અરસામાં સુધારણાની જુવાળો ઉછળતી હતી. પશ્ચિમના સંસર્ગે યુગપરિવર્તન જમાવ્યું હતું. યુરોપીય સંસ્કૃતિના સંસર્ગ ને ભીંસને લીધે સમગ્ર ભારતમાં ખળભળાટ થઇ રહ્યો હતો. પાદરીઓના ઉપદેશથી અને ઇંગ્લીશ સાહિત્યાદિના પરિચયથી ભાવનાઓ પલટાતી જતી હતી. ધર્મ અને સંસારના પ્રદેશમાં તુમુલ મન્થન થઈ રહ્યું હતું. પ્લાસીના વિજયને સો વર્ષ થયાં હતાં–તે દરમ્યાન અંગ્રેજી અમલ ભરતખંડમાં બધે ફરી વળ્યો હતો. પરિણામે ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના સીપાઇવિદ્રોહના ભડકામાં મધ્યકાલીન ભારત ભસ્મીભૂત થયું. અને રામમોહનરાય તથા રાધાકાન્તે નવીન યુગના આચાર્ય થઇ નવો જ પ્રકાશ રેલાવ્યો. એ પ્રકાશને લીધે ફ્રેંચ રાજ્યપરિક્રાન્તિની વીરહાકો અને કોમ્ટ, મિલ, બેન્થામ આદિ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતકોના સિદ્ધાંતો દેશમાં રણત્કાર કરી રહ્યા હતા. સર વીલીયમ

જોન્સ, અને તેના યુરોપીય અનુયાયીઓના ભગીરથ અભ્યાસને પરિણામે પ્રાચીન ભારતનું ગૌરવ યુરોપમાં ગવાતું હતું અને એ પ્રગતિના પડઘા આ દેશમાં પડતા હતા.

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પ્રત્યક્ષ પરિચયનાં સાધન સીપાઇવિદ્રોહના વર્ષમાં સ્થપાયેલાં વિશ્વવિદ્યાલયોદ્વારા હિંદીઓને પ્રાપ્ત થતાં હતાં. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ વધારવા, યુરોપીય સંસ્થાઓના ઇતિહાસ–વ્યવસ્થાદિ વિશે માહીતી વિશેષ મેળવવા, તેમ જ ડાર્વિન, સ્પેન્સર પ્રભૃતિના વિચારોથી અને "સાયન્સ" ના જીવન સાથે વધતા જતા સંબંધથી યુરોપમાં થતા વિચારાચારના વિવર્તના પ્રવાહમાં ઝીલવાના પ્રસંગ વિશ્વવિદ્યાલય ઉપજાવવા લાગ્યાં: ઉત્સાહ ને ઉચ્છેદને સ્થાને દીર્ઘદૃષ્ટિ ને વિચારશીલતા ઉદ્ભભવ્યાં. મૅક્ષમુલર પ્રભૃતિના અભ્યાસને લીધે તેમ જ સંસ્કૃતના જ્ઞાનના પ્રસારને લીધે નવીન ભારત એને બદલે ત્રણ પ્રવાહમાં–યુરોપીય, અર્વાચીન ને પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રવાહોમાં નિમગ્ન થયું. એ પ્રવાહોની ઇષ્ટાનિષ્ઠ ગતિ વિષે ગંભીર આલોચના ઉદય પામી.

રા. રા. મનઃસુખરામને આ નવીન પ્રવૃત્તિનું અવગાહન થયું હતું. સાથે સાથે સંસ્કૃત સાહિત્ય અને દર્શનનો અભ્યાસ થતો જતો હોવાથી પ્રાચીન ભારત અને તેના આચાર્યો માટે તેમને અભિમાન સ્ફુર્યું. આવા પુરુષના અહોનિશ સહવાસી ગોવર્ધનરામને તે અભિમાન સ્ફુરે અને પ્રાચીન આર્યોની પર્યેષકવૃત્તિ તથા ઉદાસીનતા એમને સ્પર્શી જાય એ સહજ છે.

ઇગ્લીશ ભાષાનો અભ્યાસ નડીયાદમાં આરંભી ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં એલ્ફીન્સ્ટન હાઇસ્કુલમાં દાખલ થયા. આ જ વર્ષમાં લગ્ન કરી બ્રહ્મચર્યાવસ્થામાં ગૃહી બન્યા. ચતુર અને મેધાવી અભ્યાસમાં આગળ વધતો હતો; અવલોકન અને વિવેકશક્તિ ખીલવતો હતો. માતાનાં અને બીજી સ્ત્રીઓનાં ગીતો, પિતાનાં ભજનો અને માણભટોની કથાથી જાગેલી રસિકતા સંસ્કૃત અને ઇગ્લીશ સાહિત્યના આસ્વાદનથી ઉચ્ચતર થતી હતી, અને દાંપત્યસ્ને-

હનાં મનોરાજ્ય કલ્પાવતી હતી, કોઇક વખત તેનો અનુભવ કરાવતી હતી, અને સંસ્કૃત કે ઇંગ્લીશ પદ્યબંધમાં આવિર્ભાવ પામતી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૭૧માં "મેટ્રિક્યુલેશન" માં પાસ થયા ત્યારે રા. મનસુખરામે ગોવર્ધનરામને "સિવિલ સર્વિસ" ની પરીક્ષા માટે ઇંગ્લંડ મોકલવા ધાર્યું. પણ વિચાર અમલમાં મુકાયો નહીં. ઇંગ્લંડના વાતાવરણમાં ઘુમી આવેલા ગોવર્ધનરામની પર્યેષણા અને ભાવનાઓએ કેવું સ્વરૂપ લીધું હોત તે કલ્પવું કઠિન છે.

મેટ્રિક્યુલેશનમાં રોમનો ઇતિહાસ વાંચતાં હેનિબાલની ઉગ્રપ્રતિજ્ઞા તથા તેની અને સીપીઓની વિક્રમાકુલ કથા વાંચી જ્વાલા ભભુકી ઉઠી હતી. કોલેજમાં પ્રવેશ પામ્યા પછી ત્યાંના વાતાવરણે અને અભ્યાસે તે જ્વાલા અખંડ રાખી. પણ. ઇ. સ. ૧૮૭૨ માં જીવન આસપાસ ફરી વળતી જ્વાલાઓમાં તપતા ગોવર્ધનરામે ભડકા શાન્ત કરવા પ્રયત્ન આરંભ્યા અને ભડકા હોલવતાં ગરમી ઉડી ન જાય તેની સંભાળ લીધી. જ્વાલા શાન્ત કરવાની વૃત્તિએ રગેરગમાં વૈરાગ્ય પ્રસરાવ્યો અને જનહિતની વાસના સ્ફુરાવી.

કોલેજમાં આગ્રહી અને રસિક પણ ગરીબ સહાધ્યાયીઓ હરીરામ ઉત્તમરામ ભટ્ટ અને રામચંદ્ર વિષ્ણુ ગોખલેના સહવાસમાં એ વાસના અધિક દૃઢ અને ઉત્તેજિત થઇ. હરીરામ અને ગોવર્ધનરામના જીવ અદ્વૈત પામ્યા હતા–બન્ને એકબીજાની અભિલાષાઓ, સુખોપભોગનાઓ ને વેદનાઓમાં સહભાગી થતા. ગોવર્ધનરામની કવિતાઓ હરીરામ પાસે વંચાતી અને બન્ને મિત્રો તેનું રસપાન યથેચ્છ કરતા. "સ્નેહમુદ્રા" એકવાર આ મિત્રને અર્પણ કરવા ઇચ્છા થયેલી પણ જેના વિચ્છેદથી એ કાવ્ય પ્રગટયું હતું તે હરીલક્ષ્મીને અર્પણ થયું. પ્રણયશીલા પત્ની અને સાનુરૂપ સુહૃદના સહવાસમાં ગોવર્ધનરામનું આંતરજીવન વિકસતું ચાલ્યું.

કોલેજમાં મંડળીઓ સન્મુખ ભાષણ આપવાના રીવાજ મુજબ ઇ. સ. ૧૮૭૩ માં "Is there any Creator of the Universe?" અને "State of Hindu Society in the Bombay Presidency"

જોન્સ, અને તેના યુરોપીય અનુયાયીઓના ભગીરથ અભ્યાસને પરિણામે પ્રાચીન ભારતનું ગૌરવ યુરોપમાં ગવાતું હતું અને એ પ્રગતિના પડઘા આ દેશમાં પડતા હતા.

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પ્રત્યક્ષ પરિચયનાં સાધન સીપાઇવિદ્રોહના વર્ષમાં સ્થપાયેલાં વિશ્વવિદ્યાલયોદ્વારા હિંદીઓને પ્રાપ્ત થતાં હતાં. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ વધારવા, યુરોપીય સંસ્થાઓના ઇતિહાસ–વ્યવસ્થાદિ વિશે માહીતી વિશેષ મેળવવા, તેમ જ ડાર્વિન, સ્પેન્સર પ્રભૃતિના વિચારોથી અને "સાયન્સ" ના જીવન સાથે વધતા જતા સંબંધથી યુરોપમાં થતા વિચારાચારના વિવર્તના પ્રવાહમાં ઝીલવાના પ્રસંગ વિશ્વવિદ્યાલય ઉપજાવવા લાગ્યાં: ઉત્સાહ ને ઉચ્છેદને સ્થાને દીર્ઘદૃષ્ટિ ને વિચારશીલતા ઉદ્‌ભવ્યાં. મૅક્ષમુલર પ્રભૃતિના અભ્યાસને લીધે તેમ જ સંસ્કૃતના જ્ઞાનના પ્રસારને લીધે નવીન ભારત બેને બદલે ત્રણ પ્રવાહમાં–યુરોપીય, અર્વાચીન ને પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રવાહોમાં નિમગ્ન થયું. એ પ્રવાહોની ઇષ્ટાનિષ્ઠ ગતિ વિષે ગંભીર આલોચના ઉદય પામી.

રા. રા. મનઃસુખરામને આ નવીન પ્રવૃત્તિનું અવગાહન થયું હતું. સાથે સાથે સંસ્કૃત સાહિત્ય અને દર્શનનો અભ્યાસ થતો જતો હોવાથી પ્રાચીન ભારત અને તેના આચાર્યો માટે તેમને અભિમાન સ્ફુર્યું. આવા પુરુષના અહોનિશ સહવાસી ગોવર્ધનરામને તે અભિમાન સ્ફુરે અને પ્રાચીન આર્યોની પર્યેષકવૃત્તિ તથા ઉદાસીનતા એમને સ્પર્શી જાય એ સહજ છે.

ઇંગ્લીશ ભાષાનો અભ્યાસ નડીયાદમાં આરંભી ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં એલ્ફીન્સ્ટન હાઇસ્કુલમાં દાખલ થયા. આ જ વર્ષમાં લગ્ન કરી બ્રહ્મચર્યાવસ્થામાં ગૃહી બન્યા. ચતુર અને મેધાવી અભ્યાસમાં આગળ વધતો હતો; અવલોકન અને વિવેકશક્તિ ખીલવતો હતો. માતાનાં અને બીજી સ્ત્રીઓનાં ગીતો, પિતાનાં ભજનો અને માણભટોની કથાથી જાગેલી રસિકતા સંસ્કૃત અને ઇંગ્લીશ સાહિત્યના આસ્વાદનથી ઉચ્ચતર થતી હતી, અને દાંપત્યસ્ને-

" I know not me and care not how I fare!
" I live to work and work for other's good."

ઇંગ્લીશ ભાષામાં લખેલા જોડકણામાં જનહિત-કર્તવ્યના ઉગ્ર આગ્રહની ગર્જના સંક્ષોભથી મેધાચ્છન્ન હૃદયે કરી છે.

દુકાન ભાગવાથી પિતા નડીયાદ ગયા ત્યારે રા. મનઃસુખરામને ત્યાં રહી ગોવર્ધનરામે અભ્યાસ કર્યો. જે વર્ષમાં દયાનંદે આર્યસમાજ અને બ્લાવટ્સ્કીએ Theosophical Society સ્થાપ્યાં તે જ વર્ષમાં પ્રાચીન આર્ય ધર્મનું ગૌરવ અને મહત્વ ગાનાર ગ્રેજ્યુએટ થયો. આ વખતે "Scope of University Education" નામનો લેખ વાંચ્યો, "Influence of Asceticism on the Social Morality of the Hindus" નામના સંકલ્પેલા લેખને સુધારી Friendly Society સન્મુખ "Asceticism in my sense of the term" એવું નામ આપી વાંચ્યો. "A mind retiring from the vain external colours and talks of nature into the real inward soul and, heart of the whole and a blind furious rush into the battlefield of benevolence, looking ever onwards caring never for the uplifted sword and their wounds and undaunted by the browbeatings of Death and Defeat" તેમ જ "It is a ceaseless industry for its own sake and tending to the good of Society."— આ લેખમાંથી આપેલા ઉતારા એમના વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ આંકે છે. જે વૈરાગ્ય એમના જીવનમાં પ્રસરી રહ્યો હતો--જે વૈરાગ્ય "સરસ્વતીચંદ્ર" માં આલેખ્યો છે, તેની રૂપરેખાઓ આ લેખમાં દર્શન દે છે. પરતંત્ર અને અવસન્ન ભારતના ઉદ્ધાર માટે નિષ્કામ ને પ્રવૃત્તિપૂર્ણ વૈરાગ્ય આવશ્યક છે એવો સિદ્ધાંત ગોવર્ધનરામના અનુભવો ઉપજાવે છે. ઉલ્લાસ, ઉત્સાહ મરી ગયાં છે; નિરાશા, અવસાદ, આધિવ્યાધિ કેર વર્તાવી રહ્યાં છે ત્યારે નિઃસ્વાર્થ

કલ્યાણ, ઉડ્ડયન, પ્રવૃત્તિમાં ભાવો આશ્વાસન-ઉત્તેજન આપે છે, મૃતપ્રાય થતા જીવનને સંજીવની સુંઘાડી ચેતનમય રાખે છે.

પત્નીના સ્નેહાવશેષ ઉપર "હૃદયરૂદિતશતક"ની સમાધિ ચણી હતી. ભવભૂતિનો કરૂણારસ ગીર્વાણભાષામાં ગોવર્ધનરામના મર્મભિદ્ શોકથી પુનર્જન્મ પામતો હતો. એ રસનું પાન કરવાનો અધિકારી હરીરામ કચ્છમાં નોકર હતો ત્યાં બાલપત્ની અને વૃદ્ધ પિતાને રઝળતાં મુકી વિદેહ થયો. તુલ્લુ અને ગોખલે પણ એને જ પંથ પળ્યા. હૃદયમાં ઉંડા વ્રણ ખોદાતા ગયા. શોકધારા અધિક વેગથી ફુટવા લાગી. ઇંગ્લીશમાં અને ગુજરાતીમાં શોકગીતિ રચવા માંડી.

પહેલી એલ,એલ, બી. પાસ કરી એમ. એ. નો અભ્યાસ સાહિત્ય (અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત તેમાં ન્યાય ઐચ્છિક વિષય) લઇ કર્યો. એક પછી એક થતા ઋતુના સખ્ત ફેરફારોથી ગિરિરાજની વજ્રછાટો પણ ઘસાઇ જાય છે, તેમ પ્રખર અને ભૈરવ વિપદથી ભાવસ્નિગ્ધ ગોવર્ધનરામ મસ્તિષ્કવ્યાધિ (Brain disease) થી પીડાવા લાગ્યા. આશામાં સુનકાર ડરાવતો ઉભો. મનોરાજ્યો ધ્વસ્ત થઇ ગયાં.

જીવનને આંગણે ત્રણ પ્રતિજ્ઞા ગોવર્ધનરામે લીધી હતી: (૧) એલ એલ. બી. થઇ (૨) નોકરી ન કરતાં સ્વતંત્ર વકીલાત કરવી ને (૩) ૪૦ કે ૪૨ મે વર્ષે નિવૃત્ત થઇ લોકકલ્યાણ સાધવા જીવન અર્પવું. આ પ્રતિજ્ઞાનુસાર ગ્રેજ્યુએટ થયા ત્યારે દિ. બા. મણિભાઇ જશભાઇએ કચ્છમાં આપવા માંડેલી રૂ. ૩૦૦ ની નોકરી ન સ્વીકારનાર ઋણી અને આધિવ્યાધિગ્રસ્ત હોવાથી, રૂ. ૧૨૫) ના પગારે ભાવનગર ગયા. દીવાન સામળદાસની મહેરબાનીથી કામ જુજ હતું. તેથી કાયદાનો અભ્યાસ થઇ શક્યો અને પૈતૃક ઋણશોધન તથા કુટુમ્બપોષણનાં સાધન પ્રાપ્ત થયાં. ભાવનગરમાં ગોવર્ધનરામ જનસ્વભાવ નિરીક્ષતા હતા અને જીવનના અનેક પ્રશ્નો વિશે આલોચના શરૂ કરી હતી.

રા. મનઃસુખરામના સાક્ષર મિત્રમંડળના સહવાસમાં લેખક થવાની અભિલાષા ઉગી હતી. " મનોદૂત " " અને " " હૃદયરુદિતશતક " નામનાં ખંડ

કાવ્યો અને સુંદરજી જીવાજી પારિતોષિક મેળવવા લખેલી " વિધિકુણ્ઠિત " ની કથા સંસ્કૃતમાં લખ્યાં હતાં. પરચુરણ કાવ્યો ઉપરાંત " Jiji The Mother of Shivaji " નામનું વિસ્તીર્ણ પદ્યબંધ ઇંગ્લીશમાં કર્યું હતું. બંગાલી લેખકોને જેમ સમજાયું હતું તેમ ઇંગ્લીશ અને સંસ્કૃત ભાષાઓ વર્જી ગુજરાતીમાં લેખ લખવા માંડ્યા. ગીર્વાણ ભાષાના રસિયાની રા. રા. મનઃસુખરામના પ્રભાવ નીચે લખાતી ગુજરાતી ભાષા પ્રૌઢ, પ્રલયવાહી, સંસ્કારી અને અર્થગંભીર બની હતી. કાવ્યો ઉપરાંત વાર્તા લખવા વસ્તુ યોજાતાં હતાં. ધર્મજન્મ અને સત્યવ્રતાના પુત્ર દુઃખજન્મનો ઇંગ્લીશમાં દિનચર્યાલેખ લખી હૃદયનો શોકભાર હલકો કરવા માંડ્યો હતો. કામ, રતિ (માનસ સ્નેહ), લક્ષ્મી, અકિંચનતા, દ્વેષ, દુનિયાની અસમાની સુલતાની, રમણીઓનાં પવિત્ર સતીત્વ અને અધમ દુરાચારનાં સ્વરૂપ સમજવા ને ગુજરાતને સમજાવવા વસ્તુ ગુંથાતાં હતાં. મુંબઇ, સુરત અને ગામડાંઓની જીંદગી આલેખવા ધારણા થતી હતી. માનસ સ્નેહ અને મન્મથના પ્રભાવ ત્રણ મિત્રોની કથા દ્વારા બતાવવા નવલકથાનું અસ્થિપિંજર ઉભું કર્યું હતું. " સદ્‌ગુણચંદ્રની કસોટી " માં મન્મથની સત્તા નિરૂપવાનો વિચાર તે અપૂર્ણ રહેવાથી અમલમાં નહોતો મુકાયો. બેકનના નિબંધોના અનુવાદ પણ આરંભ્યા હતા.

અંગ્રેજોની જામતી નવી રાજ્યસત્તાથી કાઠીઆવાડમાં નિયમ ને વ્યવસ્થા જામતાં હતાં. સ્વતંત્ર સત્તા અને ક્ષાત્ર ઉદ્રેક ન્યૂન થતાં હતાં ત્યારે સંક્રાંતિકાળમાં જુના નવા રાજા, જુના નવા કારભારીઓ, પોલીટીકલ એજંટ વગેરેના આચાર–વિચાર–ખટપટમાં વસનાર ગોવર્ધનરામ નવલકથા લખવા પોતાની આસપાસના સંજોગો ઉપયોગમાં લેતા હતા. " સરસ્વતીચંદ્ર " ની મુળકથા યોજાઇ હતી. પ્રસિદ્ધ થયેલી કથામાં જેટલું ભાવનાને પ્રાધાન્ય છે તેટલું મુળકથામાં ન હોતું.

હરસ, આંખનો દુખાવો, મગજના વ્યાધિથી પીડાતાં પીડાતાં કાયદાનો અભ્યાસ કરી ત્રણ વખત ગોવર્ધનરામ એલ્‌એલ્‌. બી. ની પરીક્ષામાં બેઠા

પણ નિષ્ફળ થયા. ચોથે યત્ને સફળ થયા. આ વખતે ભાવનગર અને જુનાગઢમાં ન્યાયખાતામાં મળતી જગ્યાઓ ન લેતાં મુંબઇ જઇ વકીલાત આરંભી–વકીલાત દરમ્યાન ગુજરાત, કાઠીઆવાડ અને દક્ષિણમાંથી કેસ મળતા એટલું જ નહીં પણ રાજા રજવાડા તથા ભિન્ન ભિન્ન કોમો–હિંદુ, પારસી, મુસલમાનના ધર્મ ગુરૂઓના કેસો પણ એમને મળેલા. ગુજરાતની રગેરગ પરખવાનો અચ્છો પ્રસંગ આથી એમને મળ્યો હતો. વકીલાત અન્નપૂર્ણાના સાધન તરીકે કરતા હતા છતાં ગમે તેવો કેસ હોય તો પણ બાહોશીથી અને પ્રમાણિકપણાથી તે ચલાવતા, આથી ન્યાયાધીશો, વકીલો અને અસીલો તેમનાથી પ્રસન્ન રહેતા અને વખતે વખતે તેમને માટે સન્માન ને પૂજ્યભાવ ધરાવતા.

મુંબઇમાં સ્વસ્થ થયે નિયમિત વાંચન અને મનન શરૂ કર્યું. સાહિત્ય, ધર્મ, ઇતિહાસતત્ત્વચિંતન ને ધારાશાસ્ત્રના ગ્રંથો વાંચવા ઉપરાંત આલેખન (drawing) કવાયત, વિગ્રહ, શાસ્ત્રાદિના ગ્રંથો પણ જોતા. ઇંગ્લીશ દૈનિક કે માસિક પત્રો વાંચી તારણ કાઢતા કે ઉતારી લેતા. ગુજરાતીમાં માસિક પ્રગટ કરવાની યોજના પણ લખી કાઢી હતી. વડોદરામાં વિદ્યાખાતામાં રૂ. ૫૦૦) ની જગ્યા આ વખતે મળતી હતી પણ તે નહીં સ્વીકારી.

મી. મલબારીએ બાલવિવાહ અને વિધવાઓની સ્થિતિ વિશે પ્રગટ કરેલા લેખોથી ભરતખંડના વિદ્વાનોમાં સંક્ષોભણ થયું હતું. એવામાં મી. મલબારીના અંગ્રેજ મિત્રોના આગ્રહ અને દબાણને લીધે સરકારે સંમતિવયનો કાયદો કર્યો. ગોવર્ધનરામ આ કાયદાની વિરૂદ્ધ નહોતા પણ સુધારક અને સંરક્ષક પક્ષ વચ્ચે થયેલી ઝપાઝપીમાં તટસ્થ ઉભા રહી એમણે જોયું કે દેશમાં નેતા નથી. તેમ જ સુધારકો સંરક્ષકોનો પક્ષવાદ બરાબર સાંભળતા નથી એ ભુલ કરે છે. સંરક્ષકો અને પ્રાચીનપક્ષ તેમ જ સુધારકોના ગુણદોષ જાણવાથી જ પ્રજાના નેતા થઇ શકાય. A priori વિચાર મગજમાં ભરી દેશહિત સાધવા મથનારથી પોતાની શુભેચ્છાનાં હાનિપ્રદ પરિણામો જોવાતાં નથી એ ખ્યાલમાં આવ્યું. પોતાને

ઉભા થતાં આવડ્યા પહેલાં બીજાને ચાલતાં શીખવવાના પ્રયત્ન થતા જોઇ ખિન્ન થયા. હેનીબાલ અને સીપીઓનાં પરાક્રમ કરવાના—ઇટલી કે અમેરીકાને સ્વતંત્ર કરવાના વિગ્રહ ચલાવવાના જમાના જેવો હાલ વખત નથી. તે જમાનાનાં સત્ત્વ અને સ્વદેશપ્રેમની તથા ડહાપણની દેશને જરૂર છે. દેશસેવામાં આવા વિચારથી પ્રવૃત્ત થાય છે અને એ સેવાના પરિણામની જોખમદારી સમજવા પોતાને અજરામર કલ્પે છે. વધારે જ્ઞાન તથા અનુભવ મેળવવા જગતનો ઇતિહાસ અભ્યસવા અને જીવનના વ્યવહારમાં પણ એક પ્રકારનો ઇતિહાસ હોવાથી તે નિરીક્ષવા કાર્યક્રમ ઘડે છે. સંસાર, શરીર, બુદ્ધિ, નીતિ અને રાજ્યના સંબંધમાં પોતાના સ્વદેશીઓ જાગૃત, વીર્યવાન અને સમૃદ્ધ કેવી રીતે થાય તેની મીમાંસા કરે છે. લશ્કરી બળવાથી નહીં પણ પ્રજાનું આંતર જીવન ઉન્નત:અને ધર્મનિષ્ઠ વિકસશે ત્યારે જ દેશનો ઉદ્ધાર થશે એવી પ્રતીતિ થવાથી પ્રજાનું આંતર જીવન સ્પર્શવા કેવા ઉપાયો લેવા તે વિચારે છે. જાહેર હીલચાલોમાં ભાગ લેવા અનુત્સુક રહેતા: કારણકે એવી હીલચાલો ક્ષણિક હોય છે–" A breath can unmake them as a breath has made "૧-એવું ગોવર્ધનરામ આવી હીલચાલો માટે ધારતા. હાલ મચી રહેલા કોલાહલમાં-પશ્ચિમના પ્રવાહથી જુની સંસ્થાઓ ખોદાતી જોઇ ગોવર્ધનરામ નિશ્ચય કરે છે કે: " I wish to produce or to see propuced a people who shall be higher and stronger than they are, who shall be better able to look and manage for themselves than is the present helpless generation of my educated and uneducated countrymen." ભારતવર્ષના દેદિપ્યમાન ભૂતકાળ અને ગંભીર વર્તમાન ' " ક્રાન્તદર્શીને લાગ્યું કે પરંપરાભંગ વિના નવા યુગને આવશ્યક " બલો તથા સંજોગો દેશમાં ઉત્પન્ન કરવા, ભૂતકાળનો ઇતિહ ક્યારે ક્યારે અને કેવી કેવી રીતે પ્રજાના નેતાઓએ પ્રજા

“ ન્યુ ઓરિએન્ટલ બેન્ક ” તુટવાથી રૂ. ૨૭૦૦) ખોયા. વિલ્સન્ કોલેજમાં “ Classical Poets of Gujarat ” નો લેખ વાંચ્યો. મોજની ખાતર ગુજરાતી સાહિત્ય વાંચ્યું હતું છતાં આ લેખ, પરિષદનું વ્યાખ્યાન, દયારામનો અક્ષરદેહ—એ ત્રણ અપ્રતિમ લેખો એમણે લખ્યા છે.

“ સરસ્વતીચંદ્ર ” નો બીજો ભાગ આ અરસામાં પ્રસિદ્ધ કર્યો અને ત્રીજા ભાગ માટે વસ્તુ યોજવા માંડ્યું. રજવાડાની દુર્દશા તથા ભારતના ઉત્કર્ષ માટે તેમનામાં રહેલી શક્તિ અસ્ફુટ રહેતી જોઇ ક્ષત્રિયોને સંક્રાન્તિકાળમાં કેમ વર્તવું તે દર્શાવ્યું. મરાઠા, મોઘલ અને રોમન રાજ્યોના ઇતિહાસની આંખે તેમના રોગ તપાસ્યા અને તેનું ઔષધ બતાવ્યું. “ યુરોપ અને એશિયાની મહાપ્રજાઓનાં લાક્ષણિક દૃષ્ટાંત ” ના વ્યાખ્યાનમાં ઉત્થાન ધર્મ—પ્રવૃત્તિમાર્ગ જે વિશે “ સરસ્વતીચંદ્ર ” ચોથા ભાગમાં વિસ્તારથી લખ્યું છે તેનો બોધ કર્યો.

ધર્મ અને પર્યેષણા હમેશ ચિંતનના વિષય હતા. રા. રા. મનઃસુખરામને ત્યાં આવતા સંન્યાસીઓ, વેદાંતીઓની સાથે ચર્ચા, આલાપ કરવાથી, પાશ્ચાત્ય અને અત્રત્ય તત્ત્વચિંતનનો અભ્યાસ કરવાથી વિવિધ વિચારો સ્ફુરતા. લખાણોમાં પરિપક્વ સ્વરૂપમાં એ વિચારો દર્શાવ્યા છે. શૉપનહૉરના સિધ્ધાંતોને મળતા એમના સિધ્ધાંતો હતા. ચંદ્રાવલી અને વિષ્ણુદાસદ્વારા તેમ જ “ અરૂણોદય ” માં છપાતા “ સંસારપ્રતિબિમ્બ ” ના કાવ્યમાં એ સિદ્ધાંતો પ્રકટ કર્યા છે.

સ્નેહાળ કનિષ્ટ ભગિની સમર્થલક્ષ્મીના અવસાનથી, ને સંધિવા તથા આંખના વ્યાધિથી સંતપ્ત થવાથી હૃદયને જબરો આઘાત લાગેલો. ભગિનીના સ્નેહની નિવાપાંજલિનું કાવ્ય ત્રીજા ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું. કુટુંબને ઉન્નત કરવા તેઓ મથતા. માતાપિતાને, બેનોને, પત્નીને, સંતાનોને સંસ્કારી કરવા નાનાવિધના ઉપાયો યોજ્યા હતા. પત્નીને યોગવાસિષ્ટ, પુત્રી લીલાવતીને ઉપનિષદ્ આદિ ગ્રંથો શાસ્ત્રી પાસે શીખવાડવ્યા હતા. એ અભ્યાસનું પરિણામ લીલાવતીના જીવનમાં કેવું આવ્યું હતું તે “ લીલાવતીની જીવનકલા ” વાંચતાં પ્રતીત થાય છે.

નિવૃત્ત થવાનો સમય પાસે આવતો ગયો તેમ કામ ઓછું કરી નાંખવા માંડ્યું. ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીને પોતાના સહાયક વકીલ કર્યા. અને ઇ. સ. ૧૮૯૮ માં જેને વડિલ ગણતા હતા તે રા. રા. મનઃસુખરામની અનુજ્ઞા તથા તેમણે ઠેરવેલી શરતો કબુલ રાખી નિવૃત્ત થયા. આ પ્રસંગે ઑ. ચીમનલાલ હરીલાલ સેતલવડે "પાર્ટી" આપી હતી. આ "પાર્ટી" માં મળેલા સ્નેહીઓ, વકીલો વગેરેની સન્મુખ નિવૃત્તિનિવાસના લાભ, અર્થશાસ્ત્ર, નિતીશાસ્ત્ર અને રસ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ બતાવવા નોંધ તૈયાર કરી હતી. તે નોંધનો ઉપયોગ નહોતો કર્યો. ટીપ્પણમાં લખ્યું છે કે "ઇશ્વરે મને અમુક શકિતઓ બક્ષી છે તેનો બને તેટલો ઉપયોગ કરવો તે મારો ધર્મ છે." વિ. સં. ૧૯૫૪ ની લલિતાપાંચમે નિવૃત્ત થયા અને મુંબઇના વકીલાત મંડળમાં ન બનેલો બનાવ બન્યો.

કચ્છના રાવે પોતાની દીવાનગીરી આપવા માંડી. પણ દેશ સેવામાં–ઇશ્વરે આપેલી શકિતઓના ઉપયોગમાં કોઇ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય ન આવે માટે તે સ્વીકારી નહીં. સ્વતંત્રનાના રસિકે પાંચમી વાર દાસત્વ કબુલ્યું નહીં. લાઠીના રાજવી કવિ સુરસિંહજીની સાથેના સંબંધથી નડીયાદ સ્વસ્થ થઇ લાઠી ગયા અને "બજેટ" વગેરેની વ્યવસ્થા કરી. "સ્નેહમુદ્રા" ની રુરુદિષા "કલાપીના કેકારવ" માં પણ છે. "સરસ્વતીચંદ્ર" નો ત્રીજો ભાગ આ વર્ષમાં પ્રગટ કર્યો.

બીજે વર્ષે 'સમાલોચક' માં "સાક્ષરજીવન" નો લેખ આરંભ્યો. આ દેશમાં સાક્ષરજીવન કેવું હતું તે તથા પર્યેષણા જીવનને કેવી રીતે ગ્રસે છે તે આ લેખમાં લક્ષ્ય દૃષ્ટિથી બતાવ્યું છે. રોમનો ઇતિહાસ ગોવર્ધનરામને અતિશય પ્રિય હતો. સ્ટોઇક દર્શનનું રોમન પ્રજાના જીવનમાં કયું સ્થાન હતું તે આ લેખમાં નિરૂપ્યું છે. વેદાંતનું સ્થાન આર્યજીવનમાં કેવું છે તે આલોચવાની અભિલાષા અકાળ મૃત્યુથી અસંતુષ્ટ રહી.

ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં માધવરામ જેમનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં થયું હતું તેના સ્મરણમાં જ્ઞાતિજનોની વંશાવલિ વિષે ગ્રંથ બહાર પાડ્યો. પિતાને

યાત્રા કરાવી હતી તથા તેમની ઇચ્છા મુજબ તેમના ઠાકોરજીને મંદિર બંધાવી પધરાવ્યા હતા. ધર્મ (duty) ની ભાવના પ્રદીપ્ત અને તીવ્ર હતી. અતિથિધર્મ, કુટુમ્બ, જ્ઞાતિ, દેશ, ને મનુષ્યજાત પ્રત્યે બજાવ્યો છે.

આ જ વર્ષમાં એમનું મહાન કાર્ય પુરૂં થયું–સરસ્વતીચંદ્રનો ચોથો ભાગ લખી રહ્યા. ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં પ્રસિદ્ધ કરેલો ગ્રંથ ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં પૂર્ણ થયો. પોતાની પ્રજાને " સ્રજવા " ની ઉદાત્ત અભિલાષાથી એ ગ્રંથ લખાયો છે. " ભૂતદશાના ભણકારા, વર્તમાન દશાનો પ્રત્યક્ષ પડઘો અને ભવિષ્યકાળમાં વિદ્યાથી થનાર અવસ્થાની, આજથી આપણી કલ્પના ઉપર પડતી પ્રતિચ્છાયા એ સર્વના મિશ્રણમાં વિદ્યા, દ્રવ્ય, અધિકાર, સ્વતંત્રતા અને વિશુદ્ધિના પ્રકાશ, છાયા અને અંધકારમાં કે અધવચ રહેતા મનુષ્યોની સ્થિતિઓ કે સંક્રાન્તિઓ " કેવી થાય છે તે દર્શાવવા " વ્યવસ્થારક્ષક લોકાચાર અને સ્વતંત્રતાવિકાસક પાશ્ચાત્યાચારના નવીન ગુણોના ઉદ્‌ભાવક સંગત પ્રવાહોમાં તેમ સંક્રાન્તિકાળનાં કષ્ટોનાં ભ્રામર વચ્ચે વર્તમાનથી વ્યાકુળ અને ભવિષ્યથી ક્ષણમાં ઉદ્વિગ્ન કે ક્ષણમાં મોહિત ચિન્તાઓની ભીડાભીડના દબાણ વચ્ચે સર્વસંગ્રહી ઉદારતા અને સારસંગ્રહી બુદ્ધિ તેમ જ ઉચ્ચગ્રાહી ઉદાત્તતા કેવી રીતે ઉદય પામે છે. આ સંક્રાન્તિનું વર્તમાનચિત્ર અને ઉદયકિરણોનું ભાવી ચિત્ર " દોરવા અને આ સંક્રાન્તિનું મન્થન શાંત થયે હિંદુસ્તાનમાં કેવા પ્રકારનાં શાંતિ અને સ્વસ્થતા થશે તે કલ્પવાં એ આ ગ્રંથનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે. Darkness, error, strife ના પ્રસંગમાં નાયકનાયિકા ઉચ્ચગામી રહે છે. ચિરંજીવશૃંગની ગુફામાં થયેલા તુમુલ માનસિક અને શારીરિક ઉન્માદથી તેઓ પરાસ્ત થતાં નથી. પણ સરસ્વતીચંદ્રનો વૈરાગ્ય તીવ્ર ને વિશુદ્ધ થાય છે, સ્નેહ નષ્ટ પામેછે અને સાધુજનોમાં વસ્યાથી અતિથિધર્મ અને લોકકલ્યાણની વાસનાના નિર્વાહાર્થે મુંબઇ જવા તત્પર થાય છે. આ ગ્રંથમાં આર્યધર્મનાં ઉચ્ચ સનાતન તત્ત્વો ચર્ચ્યાં છે; સ્નેહ, વૈરાગ્ય, કલ્યાણ, માનવધર્મ, દેશસેવાનાં ઉન્નત ને ગંભીર સ્વરૂપ પર્યેષક કલાથી બતાવ્યાં છે. University Town

જેવું "કલ્યાણગ્રામ" કલ્પ્યું છે. વિચાર કરવાથી જ ગોવર્ધનરામને આ આદર્શ જડ્યો. પ્રો. ગજ્જરને કામ કરતાં કરતાં એ આદર્શ સુઝ્યો. બન્નેના આદર્શ સમાન થવાથી તેમને ગાઢ મૈત્રી થઇ હતી.

"સરસ્વતીચંદ્ર અને કુસુમ" નો ગૃહસ્થાશ્રમ બતાવવા કલ્યાણગ્રામની યોજના વ્યવહારમાં કેમ ચાલી તે દેખાડવા "ક્ષેમરાજ અને સાધ્વી" નામનું નાટક લખ્યું હતું. "દમયન્તીદમનાન્ત" અને "સરસ્વતી તથા માયા" નાં અપૂર્ણ નાટકોએ બતાવી આપ્યું હતું કે ગોવર્ધનરામમાં નાટ્યકારની શકિત નહોતી. "ક્ષેમરાજ" પણ નિર્માલ્ય જેવું લખાયું હોવાથી અપ્રસિદ્ધ રહ્યું છે.

બીજે વર્ષે ક્ષયરોગથી એમની જ્યેષ્ઠ મેધાવિની પુત્રી લીલાવતી મરણ પામી. તેની જીવનકલા લખી પિતાએ પોતાના શોકમાં ગુજરાતને સહભાગી કીધું.

નડીયાદમાં દેશસેવા માટે યોજના કરવા માંડી. "Glory, public applause, eminence, moneys, public leaderships &c, are things *I do not want at all.*" એવો વિચાર કરી લોકોનું શ્રેય કેમ સાધવું તે વિચારે છે. રાજા પ્રજાના સંબંધ વિશે પણ વિચારવા માંડે છે "To understand the rulers I must study their ways of thinking, feeling, acting and conduct in private life, in public, in society and politics, in ruling themselves and others including my own country, and in morals and religion, domestic and inter racial. આ જ્ઞાન અધિક મળે માટે બીજી પ્રજાઓ વિશે પણ આવું જ્ઞાન મેળવવું અને અંગ્રેજોનાં, હિંદુસ્થાનમાં જે જે આચરણો થાય છે તે સૂક્ષ્મતઃ નિરીક્ષવાં અને "see how far as regards both England and India they are suitable or inconvenient against prejudices or sentiments or against real benefits, how far they

can or should be improved upon and how far not." આમ વિચારતાં જે જે નિર્ણયો પ્રાપ્ત થાય તે દરવર્ષે ચોપાનીયાં મારફત પ્રસિદ્ધ કરવા-એવા સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરવા કે ઇંગ્લંડ, હિંદુસ્તાન કે બીજા દેશો એ નિર્ણયો તરફ આકર્ષાય અને વર્તમાન કે ભવિષ્યમાં રાજ્યકીય વિચાર કે આચાર પર તેમનો પ્રભાવ અંકાય. આવું કામ ચાલુ રાખવા Thinkers અને Advisors નો વર્ગ ઉભો કરવો.

"For my own people I must study their *life* in all its aspects from their works and writings from the Vedic times upto the present date. It will be a study of my people in all their mental and physical traits as visible through literature and history, and through their conduct, failures, successes, changes, intentions organizations, and in the organism as a whole and in organic parts

I must study customs, social matters, political life, variable temperatures, tempers and idiosyncracies of castes and localities first in Gujarat and then throughout India. These things also to be studied through rituals and ceremonials, caste-practices and instincts and traditions and changes.

I must study what my people were without British influences, and see how the advent and growth of the influences have changed them.

આ ઉપરાંત પોતાના પૂર્વજોનાં wisdom, follies, powers and attainments વર્તમાન ભારતવાસીઓને જાણવાનું સાધન પ્રાપ્ત કરી આપવા ઉત્સુક હતા. પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ લખવાની કલ્પના આમ જન્મી હતી. એ યોજનાના સંબંધમાં લખે છે કે:—

"The whole must show what legacies of goods-and evils we are born to, what we must do with them, and how we must think, behave and act on our account as well as in the interests of our future generations so as to keep pace with the age, to come forward in the race of nations at least for the purpose of self-preservation and development, to avoid the dangers of rotting and decaying, to preserve and get, and increase our self-respect, health, strength, happiness, to be relieved from the diseases of childhood, imbecility and dotage, to carry forward the good work begun or left by our ancestors, to form and develop our own individuality as a nation and as a factor of civilization, to be felt and loved by our ruleres so as to hasten the moment that shall weld into one homogeneous organism the Aryans of India and England and make them live one life."

આ સર્વ અભ્યાસનો સાર ઇંગ્લીશમાં દરવર્ષે બે ચોપાનીયાં પ્રગટ કરીને અને દરવર્ષે ગુજરાતીમાં એક નવલ કથા લખી સ્વદેશીઓને રોશન કરવો. ધારાશાસ્ત્ર, સાહિત્ય, સંસારશાસ્ત્ર, દર્શનશાસ્ત્ર કે રાજ્યનીતિના મહત્વના પ્રશ્નો વિશે વખતો વખત ઇંગ્લીશ કે ગુજરાતી માસિકમાં લખવું.

મુંબઇમાં "Some sidelights on Vedic mythology," અમદાવાદમાં "Some historical aspects of our social and domestic institutions," "Practical aspects of our ideals of life," "Higher Brahmanism in Ancient India," સુરતમાં "The aptitudes of the leading communities of

Surat," અને વસો, સિદ્ધપુરમાં કરેલાં વ્યાખ્યાનો; East and West નામના માસિકમાં "Marriage Forms under Ancient Hindu Law," "Ideals of Indian poverty;" *Indian Review* માં "King as the parent of his state," આદિ લેખો આ ઉદ્દેશ અને અભ્યાસનાં ફલ હતાં.

મુંબઈમાં આરંભેલો ઉપનિષદ્નો અભ્યાસ નડીયાદમાં ઉંડાણથી આગળ વધાર્યો. Survey of Indian Upanishad નામનો વિસ્તીર્ણ ગ્રંથ લખવા તૈયારી કરવા માંડી. ગુજરાતીમાં તેની રેખાઓ આલેખી ચરક, સુશ્રુત પ્રભૃતિના વૈદ્યક ગ્રંથો અને જ્યોતિષ ગ્રંથો પણ અભ્યાસ માટે વંચાયા. "Physics in Ancient India" અને "Physiology in Ancient India" નામના બે લેખો મરતા પહેલાં શરૂ કીધા. ઉપનિષદ્નું તત્ત્વચિંતન વિમર્શતા લેખ લખવા રહી ગયા. યોગની પણ સાધના આરંભી હતી.

ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં ગુજરાતી વિદ્વાનોની પ્રથમ પરિષદમાં ગોવર્ધનરામને પ્રમુખસ્થાન આપી ગુજરાતે એમની વિદ્વત્તા અને દેશસેવાની યોગ્ય કદર બતાવી. ગુજરાતી ભાષામાં પણ સચોટ અને પ્રલયવાહી વકતૃત્વ થઈ શકે છે તે પ્રમુખસ્થાનના વ્યાખ્યાનથી સિદ્ધ કીધું.

ગયે વર્ષે ઉનાળામાં આબુ, જયપુર વગેરે સ્થળે ગયા હતા. જયપુરમાં એક શાસ્ત્રીનો મેળાપ થયો હતો. "સરસ્વતીચંદ્ર" નો સંસ્કૃતમાં સંક્ષેપ પ્રસિદ્ધ કરવાની તેની અભિલાષા તેણે ગોવર્ધનરામને જણાવી હતી. મુંબઈના એક શ્રીમંત યુવાન શેઠીઆને ત્યાં રહી તેનામાં ઉચ્ચ ભાવનાઓ જગાવવા રૂ. ૩૦૦) ની જગ્યા આ અરસામાં અપાવવાની તજવીજ એક સ્નેહી તરફથી થઇ હતી. પણ પોતાના નિશ્ચયને મક્કમપણે વળગી રહીને–અન્નપૂર્ણાને માટે ચિંતા કરવાથી અને દ્રવ્ય લઇ ભાવનાઓ "વેચવા" થી મહાપાતક પોતે આચરે છે એમ માની તે માગણી સ્વીકારી નહોતી એટલું જ નહીં પણ તે સ્નેહીને સખ્ત ઠપકો આપ્યો હતો.

યાત્રામાંથી બગડેલી તબીયત સુધરી નહીં અને આ વર્ષના (૧૯૦૭) જાન્યુઆરીની ૪ થી તારીખે મુંબઇમાં વાલકેશ્વરમાં તેમના પરમ સ્નેહી પ્રો. ગજ્જરના બંગલામાં તેમના દેહ તથા પ્રાણનો વિયોગ થયો.

લેખક અને વ્યક્તિ તરીકે ગોવર્ધનરામનું જીવન ઉચ્ચ હતું. ધર્મની ભાવના પ્રબલ અને જાગૃત હતી. પ્રવાહપતિત ધર્મ પાળી સર્વ મનુષ્યોનો તેઓ અતિથિસત્કાર કરતા. ગુજરાતને જે જે આદર્શો અર્પ્યા છે તે ભવ્ય અને ગંભીર છે. એ આદર્શો જેમ જેમ ગુજરાતના જીવનમાં પ્રગટ થતા જશે તેમ તેમ ગુજરાતનો ઉદ્ધાર સત્વર થશે. આવો ઉષ્માવાન પ્રકાશ ગુજરાતમાં પહેલાં પડયો નહોતો અને હવે કયારે પડશે તે ભવિષ્ય જાણે છે. પ્રાચીન ભારતના ગુણદોષના તેઓ જ્ઞાતા હતા-એ જ્ઞાનને બળે નવીન ભારતના નેતા થવાની જે યોગ્યતા એમનામાં આવતી હતી તે યોગ્યતાના લાભ મળી શકયા નથી અને દેશ પાછો નેતૃવિહીન રહ્યો છે. મનુષ્ય માત્રને ધર્મ છે-હક્ક નથી એવું કહેનાર અને આચરનાર જે જે ચેતન જગાડી ગયો છે તેની ગુજરાત અર્ચના કરે છે તેમાં આ લેખક પણ ભાગંતુટું સ્તોત્ર કરી વિરમે છે.

ગ્રન્થાવલોકન.

૧ કાવ્યમાધુર્ય-ગયે વર્ષે ચાર કાવ્યગ્રન્થો પ્રસિદ્ધ થયા હતા; 'કુસુમાવલિ' માં વિદેહ ભીમરાવ ભોળાનાથની છુટક કૃતિનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે; 'કેટલાંક કાવ્યો' પ્રેમભકિત તરીકે માસીકોના વાંચકવૃન્દને જાણીતા રા. રા. નાનાલાલ દલપતરામ કવિની કૃતિ છે; આપણા રાજવી કવિ લાઠીના ઠાકોર સાહેબ સુરસિંહજી-જેઓ કલાપીની તખલ્લુસથી લખતા હતા-તેમની લગભગ સઘળી કવિતાનો 'કલાપીનો કેકારવ' માં સંગ્રહ રા. રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. ચોથો ગ્રન્થ 'કાવ્ય માધુર્ય' છે. આ ગ્રન્થમાં 'આધુનિક લેખકોનાં કાવ્યોમાંથી ઉત્તમ કાવ્યોનો સંગ્રહ' ગોંડળની હાઇસ્કુલના 'ફર્સ્ટ આસીસ્ટંટ માસ્તર' રા. રા. હીમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારીઆ બી. એ. એ કર્યો છે.

આ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધિથી આપણા સાહિત્યમાં અભિવૃદ્ધિ થઈ છે. કુસુમનાળા, કુંજવિહાર, સ્નેહમુદ્રા અને આત્મનિમજ્જન છપાયા પછી આવી અભિવૃદ્ધિ થઇ નહોતી. અત્યાર સુધી માસીકોમાં છપાયેલાં કાવ્યો ઉપલી પ્રસિદ્ધિથી સમસ્ત ગુજરાતી પ્રજાને પ્રાપ્ત થયાં છે. કાવ્યમાધુર્યમાં હમણાંજ ગણાવેલા ગ્રન્થોમાંથી ચુંટણી કરવામાં આવી છે એટલુંજ નહીં પરંતુ રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર રા. રમણભાઇ મહીપતરામ આદિની કૃતિમાંથી પણ દોહન કરવામાં આવ્યું છે. આવા સંગ્રહની આવશ્યકતા હતી અને તે મટાડવા સારૂ અમે રા. હીમ્મતલાલને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. જુની ભાષામાં બોલીએ તો કાવ્યમાધુર્ય હાલની કવિતાનું કાવ્યદોહન છે; પરંતુ જુના કાવ્યદોહનથી તદ્દન ભિન્ન પ્રતિનું છે. આપણાં જુનાં કાવ્યદોહનો રસવૃત્તિથી રચાયાં નથી. રા. હીમ્મતલાલ જેવો ઇંગ્લીશ વિદ્યાના સંસ્કાર પામેલો વિદ્વાન્ જો જુના કવિઓની કૃતિ દોહી બહાર પાડશે તો તરતજ તેનો ગ્રન્થ પ્રાચીન સંગ્રહોને ઝાંખા પાડશે. વિલાયતમાં વૉર્ડ, પાલગ્રેવ, મીસીસ મેયનીલ, સ્ટેડમેન આદિના સંગ્રહો જે પદ્ધતિસર રચાયા છે, તે પદ્ધતિ આપણે અહીંયાં કોઇએ અત્યાર સુધી અંગીકાર નહોતી કરી. રા હીમ્મતલાલે તે પદ્ધતિ અનુસાર વર્તન કર્યું છે. અને પોતાના ગ્રેજ્યુએટ ભાઇઓને જાગ્રત કર્યા છે—તેમની કર્તવ્યબુદ્ધિ સચેત કરી છે. જે પ્રદેશ તરફ રા. હીમ્મતલાલે પ્રયાણ કર્યું છે તે પ્રદેશ હજુ અણજાણ્યો અને અણખેડાયલો છે. અમે પણ રા. હીમ્મતલાલની સાથે આશા રાખીએ છીએ કે; એ તરફ હવે વધુ લક્ષ અપાતું જશે.

રા. હીમ્મતલાલે રસવૃત્તિથી ભિન્ન ભિન્ન કવિઓની કવિતા તપાસી ઉત્તમ કાવ્યોનો સંગ્રહ કર્યો છે એટલુંજ નહીં પરંતુ ગુજરાતી કવિતાના ઇતિહાસપર ઉપોદ્ઘાતમાં એક વિદ્વત્તા ભર્યો નિબંધ લખ્યો છે અને છેવટે માર્ગ દર્શક ટીપ્પણ અને કોશ આપી અનેક ગુંચવારા અને મુશ્કેલીએ છોડી છે.

' ગુજરાતી કવિતા ' સંબંધેનો નિબન્ધ જો કે અપૂર્ણ છે-છતાં ગ્રન્થના વિષયને ઉચિત છે. આ નિબન્ધમાં ઠેઠ નરસીંહ મહેતાથી આજ દિન સુધીની આપણી કવિતાનો ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં કહ્યોછે. એ ઇતિહાસને ચાર વિશિષ્ટ યુગમાં વહેંચી નાખ્યો છે. દરેક યુગનું વિશેષ લક્ષણ આપ્યું છે એટલું નહીં પણ દરેક કવિતાની સ્થિતિમાં શા ફેરફારો થયા તે પણ વર્ણવ્યા છે. આ ફેરફારોનાં કારણો શોધવા મથ્યા છે, પણ તેમાં યોગ્યવિજય પામ્યા નથી. આધુનિક ફેરફારોનું દિગ્દર્શન સારૂં કરાવી શકયા છે. આ નિબન્ધમાં ક્વચિત દોષો રહી ગયા છે. સર્વે દોષોનું વિવેચન ન કરતાં એક વિશેષ ધ્યાન ખેંચનારનું વિવેચન કરીશું.

ભાલણની કૃતિ સંબંધે જે વિચારો રા. હીમ્મતલાલે દર્શાવ્યા છે તેનાથી અમે જુદા પડીએ છીએ. ભાલણની કવિતા ' ભાષાંતરરૂપે, હોવાથી અપ્રસિદ્ધ રહી હતી. પ્રેમાનંદની કવિતા ભાલણની કવિતા માફક ભાષાંતર રૂપેજ હતી. પ્રેમાનંદમાં ભાલણની સર્વે કળા ખીલી નીકળી હતી, તેણે ભાલણનાજ ગ્રંથોમાં ગવાયેલા વિષયો પોતાના ઉપયોગ માટે લીધા હતા. માર્કંડેય પુરાણના ભાષાંતરમાં ભાલણને માનપૂર્વક ઇસારો પ્રેમાનંદ કરે છે. દયારામે ભાલણના દશમસ્કંધ ભાગવતમાંથી એક પદની ચોરી કરી હતી.

આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે ભાલણ છેક અપ્રસિદ્ધ ન હતો ઘણી વેળા એવું બને છે કે પ્રબળ લેખકને લીધે સહેજ નબળા લેખકોનાં લખાણો અપ્રસિદ્ધ થઇ વિલુપ્ત થાય છે. પ્રેમાનંદનાં લખાણોથી ભાલણ ઝાંખો પડી ગયો હતો. ભાલણની અસર જેટલી ગુજરાતી સાહિત્યપર છે તેટલી નરસિંહની પણ નથી. વસ્તુ સ્થિતિ આવી છે, માટે ભાલણ વીશે જે રા. હીમ્મતલાલે લખ્યું છે તે અમને અવાસ્તવિક લાગે છે.

રા. હીમ્મતલાલે હાલના લેખકોના ગુણોનું ઠીક સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. રા. નરસિંહરાવ, રા. ગોવર્દ્ધનરામ, રા. મણિશંકર, ઠા. સા. સુરસિંહજી, રા. બળવંતરાય, રા. રમણભાઈ, રા. નાનાલાલ આદિની કવિત્વ શક્તિની વિવિધતા અને વિશિષ્ટતા એમણે પૃથક્કરણથી દર્શાવી છે. આ ઉપરાંત ટીપ્પણમાં તેમનાં દરેક સારાં કાવ્યોપર વિવેચન કરી ગુજરાતી કવિતા

માટેનો અભાવ જેમ બને તેમ ઓછો કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ગુણકથનમાં પુનરૂક્તિ થઇ છે. તેમજ દોષનું સહેજ પણ દર્શન નથી કરાવ્યું. આથી કેટલાકને રા. હીમ્મતલાલના કહેવામાં વિશ્વાસ નહીં રહે. રા. હીમ્મતલાલનો ઉદ્દેશ આપણાં સાહિત્ય માટેની ‘ બેદરકારી ’ દૂર કરવાનો છે. તે ઉદ્દેશ સાધવા દોષ દૂર રાખી ગુણના કથનથી અભ્યાસીઓના ચિત્તને આકર્ષવા એમણે મહેનત લીધી છે. એમના ઉદ્દેશને લક્ષમાં લેતાં એમનાં વચનોમાં વિશ્વાસ ન રહેવાનું કારણ નિર્મૂળ થાય છે. હાલ ગુજરાતમાં કેવી કવિતા લખાય છે તેનું દર્શન વાચક આકર્ષાય એવી રીતે એમણે કરાવ્યું છે. વાંચનારની મુશ્કેલીઓ ટાળવા વિવેચન અને ટીપ્પણ આપ્યાં છે. જ્યાં જ્યાં ક્લિષ્ટતા, અગવડ કે ગુંચવણ છે ત્યાં તેમણે રસ્તો દેખાડયો છે. આથી સંગ્રહમાં આપેલાં કાવ્યો યથાર્થ વાંચી ને સમજી શકાય છે એટલુંજ નહીં પરંતુ તે કાવ્યના લખનારાઓની સમગ્ર કૃતિ વાંચવા મન દોડે છે.

રા. હીમ્મતલાલના દોહનમાં આવો પ્રયાસ પ્રથમ હોવાથી ખામી રહી ગઇ છે. રા. ગોવર્ધનરામની સ્નેહમુદ્રા અને ઇતર કૃતિમાંથી સારી પસંદગી કરવામાં આવી છે. રા. નરસિંહરાવની કવિતાની પસંદગી જે તેનાથી હજુ સારી થઇ શકત. રા. મણિશંકર, રા. બળવંતરાય અને રમણભાઇની કવિતા સંબંધે પક્ષપાત થયો હોય એમ લાગે છે. આ લેખકોનાં કાવ્યો થોડાં હોવાથી ન્યાયવૃત્તિ અડગ રહી શકી નથી. રા. નાનાલાલનાં બહુજ થોડાં કાવ્યો પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે. ‘ વસન્તોત્સવ’માંથી એકાદ બે ખંડ લેવામાં આવ્યા હોત તો સારૂં. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ અને બાળાશંકર ઉલ્લાસરામને ઘણો અન્યાય થયો હોય એમ લાગે છે. ઉપોદ્‌ઘાતમાં તેમનું સહેજ સૂચન પણ નથી, તેમ તેમની કવિતાની સારી પસંદગી નથી કરવામાં આવી [1] અમને આશા છે કે બીજી આવૃત્તિમાં આ અન્યાય મટાડવામાં આવશે. રા. દેરાસરીનું નામ ઉપોદ્‌ઘાતમાં ગણાવવામાં આવ્યું છે, પરંતુ

---

૧ કુંજવિહારમાંથી એક પણ સારૂં પદ્ય એમને નથી મળ્યું !

"બુલબુલના ગાયન' માંનું એક પણ ગાયન કાવ્યમાધુર્યમાં દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. પક્ષપાતથી કેટલાક કાઠીયાવાડી લેખકોની કૃતિ દાખલ થવા પામી છે. પણ રા. સુમન્ત જેવાની કૃતિ તો નથી. એટલું જ નહીં પરંતુ તેમના નામનું સૂચન પણ નથી. ભાષાન્તરો આ સંગ્રહમાં લીધાં છે તે ખોટું કર્યું છે. આવા સંગ્રહમાં ભાષાંતરને સ્થાન ન હોય.

રા. લલિત જેમની કવિતામાં કલાપી અને રા. ગોવર્ધનરામના યોગ્ય સંમિશ્રણથી વિષાદમય અને ભવ્ય છાપ પડી રહી છે—તેમની યોગ્ય પીછાન હજુ સુધી ન થવાથી રા. હીમ્મતલાલ ફરીયાદ કરે છે કે "માત્ર માસિકોમાં જ આવવાને લીધે અને પ્રાકૃત જનને મોહ પમાડે તેવા બાહ્ય અલંકારો મેળવવામાં બેનસીબ હોવાને લીધે તેનું નામ ઘણાજ થોડા જાણતા હશે." એમની ફરીયાદ પાયા વગરની છે. કાન્ત, કલાપી, મકરંદ, સહેની, પ્રેમભક્તિ આદિની કવિતા માસિકમાં જ આવતી હતી; તખુલ્લસથી લખતા હોવાથી 'પ્રાકૃત જનને મોહ પમાડનારા' તેમનાં અલંકારોની પણ કોઇને ખબર નહતી; છતાં તેના પોતાના ગુણોથી તે કવિતા પ્રસિદ્ધિ પામી હતી. રા. લલિતની કવિતા છુટક છુટક માસિકોમાં છુટક છુટક પ્રસંગે છપાતી હતી. તેમજ શરૂઆતથી જ બહુ આશા ભર્યાં ચિહ્ન નહોતી દાખવતી. ધીમે ધીમે રા. હીમ્મતલાલ જે ગુણો એ કવિતાના કહે છે તે ગુણો એમાં તરવા લાગ્યા. જો કે હજુ જેટલી રા. લલિતની કૃતિ પ્રસિદ્ધિમાં આવી છે, તેમાં તે ગુણો સ્થાયી અને પરિપક્વ નથી થયા. રા. લલિતનાં કાવ્યો યોગ્ય રીતે રા. હીમ્મતલાલે પણ પસંદ નથી કર્યાં. આપણા કવિઓ પોતાનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ છપાવતાં બીહે છે અને તેથી ઘણું નુકસાન વેઠે છે. તેમની ઓળખ જનસમૂહને થતી નથી; અને તેમના પોતામાં પણ વિકાસ વધતો નથી. આથી તેઓ ઉગતા ખરી પડે છે.

ગુજરાતી કવિતાને આપણા કવિઓની અનેક પ્રવૃત્તિઓને લીધે ખમવું પડ્યું છે; રા. મણિલાલ નભુભાઇ એ તત્ત્વચિંત કરી પોતાનો રસપ્રવ,"

યથેચ્છ વહેવડાવ્યો નહીં; રા. મણિશંકર ભટ્ટ ધર્મચિંતનમાં ઉંડા ઉતર્યા અને કવિતા લખવી મુકી દીધી. રા. હરીલાલ હર્ષદરાયે પ્રાચીન શોધખોળ આદિમાં ચિત્ત આરોપી પોતાની કવિત્વ શકિત કેળવી નહીં.

રા. હીમ્મતલાલે કાવ્યોની અનુક્રમણિકા નથી આપી તેથી વાંચનારને ઘણી અગવડ પડે એમ છે. છેવટે દરેક ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસીઓને આ ગ્રન્થ વાંચવા ભલામણ કરીએ છીએ. માસિકોના હમેશના વાંચનારને આ સંગ્રહ પરિચિત લાગશે પરંતુ બીજાઓને તો તે ઘણો ઉપયોગી થઈ પડશે. પ્રાચીન કવિઓના અભ્યાસને પ્રાચીન કાવ્યમાળાએ સરળ કરી આપ્યો છે તેવીજ સરળતા કાવ્યમાધુર્યથી હાલની કવિતા સારૂ પ્રાપ્ત થઇ છે. નિશાળોમાં પણ આ સંગ્રહ ચલાવવાથી આપણી ઉગતી પ્રજા ગુજરાતી કવિતાનું આસ્વાસ્દન યથાર્થ પામી પોતાની ભાષા અને સાહિત્યના અભિમાની નીવડશે. પરભાષા જાણનારાઓને આપણી ભાષા શીખવા આ ગ્રન્થ ઘણી ઉપયોગી મદદ કરશે. રા. હીમ્મતલાલને તેમની મહેનત, ખંત અને વિદ્વત્તા સારૂ ધન્યવાદ આપી તેમનો પ્રયત્ન વિજયવંત થાય એવી આશા રાખીએ છીએ.

૨ અમરુશતક—મહાકવિ અમરૂના મુળ સાથે ગુજરાતીમાં સમશ્લોકી અનુવાદ રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, બી. એ. અમદાવાદ. ત્રીજી આવૃત્તિ, મૂલ્ય રૂ. ૧.

અમરૂશતકના ગુજરાતી અનુવાદની પહેલી આવૃત્તિ વિ. સં. ૧૯૪૯ ના આરંભમાં, બીજી આવૃત્તિ વિ. સં. ૧૯૫૨ માં અને ત્રીજી આવૃત્તિ વિ. સં. ૧૯૬૬ ના અંતમાં છપાઇ છે. પહેલી અને બીજી પ્રસિદ્ધિની વચ્ચે ત્રણ વર્ષનો ગાળો છે; બીજી અને ત્રીજીની વચ્ચે ચૌદ વર્ષનો ગાળો છે. આટલો લાંબો વખત કેમ લાગ્યો ? આ ત્રીજી પંચશતી કાઢતા પહેલાં ‘ હેમ પુરતી કાળજીથી શોધી લેવામાં; જ્યાં ખામી જણાઇ ત્યાં પાઠમાં જરૂરનો સુધારો કરવામાં; બે તરફના છેડામાં મુદ્દાનો વધારો કરવામાં; તાછ, ઓપ ને સોના-

ગેરૂના સંસ્કાર આપવામાં' આટલાં વર્ષો વીત્યાં હશે, નહીં કે બીજી પંચશતીને ખપતાં આટલો બધો કાળ વહી ગયો હશે.

અમરુશતક એ શું છે? અમરુ કોણ હતો? અનુવાદકારે કઇ રીતે અનુવાદ કર્યો છે? વગેરે પ્રશ્નોના ખુલાસા ત્રીજી આવૃત્તિના પ્રસ્તાવનાદિ લેખોમાંથી અવતારવા પ્રયત્ન થઇએ. અનુવાદક લખે છેઃ—

" અમરુ કવિ ઇસવી સનના સાતમા સૈકાના છેવટમાં થયો. દક્ષિણનો સુવર્ણકાર (સોની) હતો. એણે મુક્તકોમાંજ કવિતા રચી છે. એનાં શૃંગાર રસનાં મુક્તકોનો સંગ્રહ અમરુશતકને નામે જાણીતો છે. "

અમરુશતકમાં શિશુપાલવધની કોઇ સ્થળે છાયા જણાયાથી રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવ અમરુ માઘ પછી થયો એમ માને છે. માઘનો સમય તેઓ ઇ. સ. ૬૩૦–૩૫ ના અરસામાં ઠરાવે છે. ઇસવી સનના આઠમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં કાશ્મીરનો રાજમંત્રી અલંકારિક વામન અમરુશતકમાંનાં બે મુક્તકો દૃષ્ટાંત તરીકે ઉતારે છે. વિંધ્યાચળની પાર ઠેઠ હિમાચળના શિખર સુધી અમરુની કીર્તિને પહોંચવા ઓછામાં ઓછાં પચાસ વર્ષ લાગ્યાં હશે એમ માની તેમજ માઘનો સમય ઇસવી સનના સાતમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં ગણી તેઓ અમરુ સાતમા સૈકાના છેવટમાં થયો એવી અટકળ કરે છે.

અમરુ કવિનાં વતનનું સુચન અનુવાદકને શતકના પાંચ છ મુક્તકોમાં મળી આવે છે. નાયિકાના પહેરવેશના વર્ણન ઉપરથી, શણગારસામગ્રીના ઉલ્લેખ ઉપરથી અને મલયવાયુના વહનની હકીકત ઉપરથી, તેમજ માઘકાવ્યના પરિચય ઉપરથી અમરૂ કવિ લાટગુર્જરની સમીપના પશ્ચિમ ચાલુક્યોના રાજ્યનો એટલે વાતાપી (બાદામી) આસપાસના પ્રદેશનો વતની હશે એવા અનુમાન ઉપર રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવ આવે છે.

કવિના વતનનો પત્તો મેળવ્યા પછી તેનાં વચનોમાં ખુબીદાર વિશેષતા કેવી કેવી સ્ફુરે છે તે પૃ. ૧૬–૧૭ પર વાંચવા ભલામણ છે.

અમરુ રાજદરબારનો આશ્રિત નહોતો. તે શિલ્પથી સ્વતંત્ર નિર્વાહ કરતો હતો. અમરૂશતક ઉપરની કોઈ ટીકામાં 'વિશ્વપ્રખ્યાત નાડીંધમ-કુલતિલકો વિશ્વકર્મા દ્વિતીયઃ' એવું અમરુ વિશેનું વર્ણન વાંચી ડા. પીટરસને સુભાષિતાવલિના આરંભે લખ્યું છે કે અમરુ સુવર્ણકાર હતો. સોનીની કલા ઉપરાંત સાહિત્ય સંગીત આદિ કલાઓમાં પણ તે વિશારદ હશે કારણ કે એનો રસિક ટીકાકાર અર્જુનવર્મદેવ એને 'ક્રીડાધામ્નઃ કલાનામ્' કહે છે. રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવને શતકમાં પદ્મરાગની અંગત માહિતી જણાય છે તે પરથી તેમજ 'પાદાગ્રસંદંશક' ના રૂપક પરથી સોનીની સાંડસીનો પરિચય થાય છે એ હકીકત પણ એને સોની ઠરાવે છે.

" સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સુવર્ણકાર અમરૂ, કુંભકાર દ્રોણ અને માતંગ દિવાકરનાં નામો બહુ ઉપયોગી છે. એ બતાવી આપે છે કે આજથી હજાર બારસેં વરસ ઉપર આપણી સંસ્કૃત વાણી જીવતી જાગતી સર્વ પ્રાપ્ય ભાષા હતી. એ જમાનાની ઉંચી કેળવણીનું તે પ્રધાન અંગ મનાતી. શૂદ્ર અને અતિશૂદ્ર પણ એનો લાભ રાખતા, અને એનાથી પ્રાપ્ત થતી યોગ્યતાના બળે રાજાઓના અને સરસ્વતીના દરબારમાં તેઓ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો સાથે સત્કારમાં ભાગ પડાવતા. આ રીતે સંસ્કૃત જ્ઞાન મેળવવાનો માર્ગ એ સમયમાં બહુ સરળ હતો. જનસમાજ, જે બહુ અંધકારગ્રસ્ત હોય છે, તેમાં પણ ઉંચી કેળવણીનાં કિરણો ઉંડાં ઉતર્યાં હતાં. એ ગતકાળની સંસ્કૃત જ્ઞાન અને ઉચ્ચ રસિકત્વની સર્વ સુલભતા તો ગઇ જ ! "

' સાતવાહન અને ભર્તૃહરિની પેઠે અમરુની ખ્યતિ મુક્તકવિ તરીકે જ છે. કાવ્યનું મુક્તક સ્વરુપ જ ખીલવવા પાછળ એણે સર્વ શક્તિ ખરચી છે. ' કાવ્યના બે મુખ્ય ભેદ ગણાય છેઃ પ્રબંધ અને મુક્ત. બન્ને લક્ષણે એક છે. જે પંચસંધિએ પ્રબંધનું કલેવર બંધાય છે, તે મુક્તના બંધારણમાં પણ ઇષ્ટ છે. તોપણ એ બેમાં પરિમાણકૃત ભેદ હોથી અને તેના દર્પણગત પ્રતિબિંબ જેટલો ભારે છે...પ્રબંધમાં રસની ખામી કેટલેક અંશે વાર્તાના ચમત્કારથી પુરી પાડી શકાય છે. પદ્યબંધનાં નવનવા વૈભવથી તેની ખુબીમાં વધારો સાધી શકાય છે. આવી રીતે હેમના આભરણ સંયોગને

એડીની, ચિત્રણની, ઓપની, તાછની વગેરે ક્રિયાના સંસ્કાર દર્શનીય બનાવે છે. પરંતુ ઘાટીલા, પાણીદાર ને તેજસ્વી મોતીના દાણાની ખુબી તો તેની જાતની સ્વાભાવિક જ છે. પ્રસ્તુત મુક્તની જે સુંદરતા છે તે પણ સ્વાભાવિક શક્તિથી પ્રગટતી સુંદરતા છે.'

"કાવ્યમાં મુક્તક અને શાસ્ત્રમાં સૂત્ર તે સંસ્કૃત સાહિત્યની વિશિષ્ટ સૃષ્ટિ છે. પૃથ્વી ઉપરની બીજી પ્રૌઢ ભાષાઓમાં સાહિત્ય અનેક શાખાએ વિસ્તાર પામેલું જોઇએ છીયે. પણ તેમાં એકેમાં મુક્તક અને સૂત્રની કોટિનો સંદર્ભ પાંગર્યો કે પાલવ્યો છે નહીં. ઔપચારિક ભાષામાં બોલીએ તો મુક્તક તે સૂત્રાત્મક પ્રબંધ છે. જેટલે દરજ્જે મુક્તકમાં પ્રબંધનું સ્વરૂપ સચવાય તેટલે દરજ્જે તે પ્રબંધની કોટિના કાવ્ય નામને લાયક લેખાય. પ્રબંધના લક્ષણથી રહિત મુક્તક પદ્ય છે, પણ કાવ્ય નથી એટલે મુક્તક નથી. પ્રબંધ અને મુક્તકનો આ શાસ્ત્રીય સંબંધ–ધમ્મપદ અને મહાભારત, શાકુન્તલ અને ગાહાસત્તસઇના પરસ્પરના ઇતિહાસથી સમર્થન પામે છે. ધમ્મપદાદિ જુનાં મુક્તકોમાં પ્રબંધ સ્વરૂપ જે અપરિસ્ફુટ છે તે અમરુનાં મુક્તકોમાં સ્ફુટ થાય છે.

'અમરુનાં મુક્તકો ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઇ જાય છે:–ભોગવિલાસનાં, રીસામણાંમનામણાંનાં અને સંયોગવિયોગનાં. પહેલા પ્રકારનાં મુક્તકો બહુ ઉન્માદક છે; છતાં અકામના સ્પર્શથી લેશમાત્ર પણ દૂષિત નથી. બીજા પ્રકારનાં મુક્તકોમાં હિન્દુ ઘરસંસારનાં અનેક સ્નેહાર્દ્ર ચિત્રો આલેખાય છે, જેની ખુબી સમજવા આર્યહૃદય અપેક્ષિત છે. ત્રીજા પ્રકારનાં મુક્તક અત્યંત કોમળ અને દ્રાવક છે.'

સાતવાહન, ભર્તૃહરિ, અમરુ અને ગોવર્ધન–' એ ચાર મુક્તકકવિમાં રસના મધુર પરિપાકને માટે, ભાવની દ્રાવક આર્દ્રતાને માટે, કાર્યના વિસ્તારી પુષ્ટપણાને માટે, સંવિધાનની સુન્દર મોહકતાને માટે, પ્રસંગની ચમત્કારી નવીનતાને માટે, શૈલીના મનોહર પ્રસાદને માટે અને વાણીની કલિલિત સાદાઇને માટે પ્રથમ પદવી અમરુશતકના કર્તાનેજ ઘટે છે. મુક્તકની રચ-

નામાં અમરૂએ જે સિદ્ધિ મેળવી છે, તે અદ્ભુત અને અદ્વિતીય છે. કોઇનાં પણ મુક્તક રસથી ઉભરાઇ જઇ પ્રબંધની કીર્તિ મેળવવા પામ્યાં હોય, તો તે અમરુનાં છે': अमरुककवेरेकः श्लोकः प्रबन्धशतायते । અને ધ્વન્યાલોકકારનો મત—अमरुकस्य कवेर्मुक्तकाः शृंगाररसस्यन्दिनः प्रबन्धायमानाः प्रसिद्धाः એને પુષ્ટિ આપે છે.

અમરુશતક અલંકારશાસ્ત્રના દાસ ન બનનારા સ્વતંત્ર કવિની પ્રસાદી છે. અમરુની સંસ્કારી પ્રતિભા અલંકારિકોની બાંધેલી મર્યાદાને ક્યાં ક્યાં સાંકડી નીવડાવે છે તેનાં ઉદાહરણ અનુવાદકે પૃ. ૨૩ મે આપ્યાં છે. અને એ પ્રતિભાના ચમત્કારથી મુગ્ધ થયેલા અનુવાદકથી પ્રશ્ન રૂપે ઉદ્ગાર નીકળી જાય છે: " ક્યાં નૈસર્ગિક પ્રતિભાના બળે વિહરનારા કવિ અને ક્યાં પારકી પાંખે ઉડનારા આલંકારિક ? "

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સંસર્ગે થયેલી જાગૃતિના પરિણામે જે નવીન પ્રકારની કવિતા હાલમાં ગુજરાતમાં અસ્તિત્વમાં આવી છે તેનું પરીક્ષણ એ પ્રાચીન આલંકારિકોના ધોરણ પર કરનારાઓ અમરુના સંબંધની આ હકીકતથી શીખામણ લેશે એવી આશા વ્યર્થ નહીં રાખવામાં આવે.

ઉપોદ્ઘાતમાં અમરુશતકના ટીકાકાર અર્જુનવર્મદેવ ને વેમ ભૂપાલ વિશે પણ રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવે જાણવાજોગ હકીકત એકઠી કરી આપી છે. પરિશિષ્ટમાં અમરુને નામે ચડી ગયેલા પણ વસ્તુતઃ બીજાઓના રચેલા શ્લોકોની યાદી આપી છે એટલુંજ નહીં પરંતુ તે તે રચનારાઓ વિશે પણ મળી આવી તેટલી હકીકત પ્રગટ કરી છે.

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં અનુવાદના ધોરણનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે: " કાવ્યનો આત્મા જે ધ્વની મનાય છે, તેનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાનો અહીં અમારો મુખ્ય પ્રયાસ છે. આ પ્રયાસમાં પ્રસિદ્ધ સાંપ્રદાયિક પાઠ જ્યાં જ્યાં સંગતિ અને ઔચિત્યના વિરૂદ્ધ જણાયા ત્યાં ત્યાં ગ્રંથાતરમાંથી શુદ્ધ પાઠ શોધી કાઢી મુળમાં અમે ઘટિત ફેરફાર કરી લીધો છે. કોઇ કોઇ સ્થળમાં મળી આવતા પાઠ માત્ર દૂષિત દીઠા ત્યાં વિશુદ્ધ રસ સમાધિમાં

સ્ફુરતા કવિતા નિગૂઢ અંતર્ભાવના પ્રકાશની સહાયતાથી પાઠ શુદ્ધ કરી કવિની મૂર્છિત બનેલી વાણી રસના પુનઃ પ્રબોધથી સજીવન–સતેજ કરી છે. ”

શ્લોકના સંગ્રહ અને પરિત્યાગમાં તથા પૂર્વાપર ગ્રથનમાં ટીકાકારો અને પ્રકાશકોને બાજુ પર મુકી અનુવાદકે ૧૦૨ મુકતક અનુવાદ માટે ઉદ્ધાર્યાં છે. ઉપરાંત બીજાં ૧૪ મુકતક તારવી કાઢી પુરવણીમાં લીધાં છે; અને ૪૭ શ્લોક તજી દીધા છે.

૩ બંગ–ભાષોપદેશિકા પ્રથમ ભાગ, મૂલ્ય ૦–૧૦–૦, કર્તા પંડિત વાડીલાલ ડાહ્યાભાઇ, શ્રી કાશી.

ભારતવર્ષની વર્તમાન ભાષાઓમાં બંગાળી ભાષાનું સાહિત્ય વિપુલ, સમૃદ્ધ અને વિવિધ પ્રકારનું છે. આજ વર્ષો થયાં એ સાહિત્યના ગ્રંથોનાં ભાષાંતરો આપણી ભાષામાં થયા કરે છે. નારાયણ હેમચંદ્રે શરૂ કરેલો પ્રવાહ દિવસે દિવસે વધતો જાય છે. આમ છતાં બંગાળીલીપી જુદી હોવાથી શીખનારને શિક્ષકની જરૂર પડતી. હિંદી મારફત બંગાળી શીખવાનું પુસ્તક છપાવાથી કેટલીક રીતે સગવડ થઇ હતી તો પણ ગુજરાતી મારફત બંગાળી શીખવે એવા પુસ્તકની ખોટ રહી જ હતી. રા. રા. નર્મદાશંકર બાળાશંકર પંડ્યાએ (સુરતવાળા) એવું એક પુસ્તક તૈયાર પણ કર્યું હતું અને કલકત્તે છાપવા મોકલ્યું હતું પણ કેટલાંક કારણોસર તે પ્રસિદ્ધ થયું નથી. પરંતુ હાલમાં એ ખોટ કાશીમાં વસતા ગુજરાતી જૈન પંડિત વાડીલાલ ડાહ્યાભાઇએ બંગભાષોપદેશિકાનો પ્રથમ ભાગ પ્રગટ કરી દૂર કરી છે. આનંદની વાત છે કે એમણે ઉકત ગ્રંથનો બીજો ભાગ અને બંગાળી –ગુજરાતી કોષ પણ તૈયાર કર્યા છે. આથી ગુજરાતીઓને બંગાળી ભાષાનો અભ્યાસ કરવાનું અને બંગાળી સાહિત્યનો સહવાસ સેવવાનું સુગમ થશે. જેમની શકિત અને વૃત્તિ બંગાળી સાહિત્યનાં રત્નોને ગુજરાતી ભાષામાં લાવવાની હશે તેમને પણ આ ગ્રંથો મદદગાર થશે. પંડિત વાડીલાલના ગ્રંથને આ રીતે વધાવીએ છીએ તેમજ પરદેશમાં રહ્યા છતાં પોતાની જન્મભાષાની સેવા કરવા ખાતર પણ એઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

તેમના અને તેમના પતિના મનોરથો ધ્વસ્ત થયા. અનેક વર્ષોથી કરેલી તૈયારી આંખના પલકારામાં હતી ન હતી થઈ ગઇ. સ્વ વસંતબા દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય અને સમાજની સેવા થવાની આશા ફળીભૂત ન થઇ એટલું જ નહીં પણ તેમના મૃત્યુથી એકાકી થએલા તેમના પતિની તેમના સાહચર્ય દ્વારા ગુજરાતના જીવનની વિવિધ સેવાઓ કરવાના મનોરથો પણ ખંડિત થઇ ગયા હશે. રા. ચન્દ્રશંકરના આ બેવડા દુઃખમાં—સહચારિણીના મૃત્યુથી અને મનોરથોની મૂર્છાથી થએલાં દુઃખમાં આશ્વાસનરૂપ અમારી સહાનુભૂતિ નીવડતી હોય તો અમે અત્ર તે દર્શાવીએ છીએ. પત્નીની વાંચનાભિરૂચિ પોષવા વિદ્યાર્થીદશામાં પણ પતિ પોતાની સમક્ષ પત્ની પાસે પુસ્તકો વંચાવી તેની વિચારશકિત પ્રદીપ્ત કરતો—પત્નીને " આત્માવિર્ભાવ" ની અનુકૂલતા કરી આપતો. આ સ્થિતિમાં પત્નીએ " મેરાતુલ અરૂસ " નામની ઉર્દુ કથાનું પારસી ગુજરાતીમાં થએલું ભાષાંતર વાંચ્યું. એમાં બે બહેનોની કથા છે અને તેમાંએ નાની બેન સદ્ગુણલક્ષ્મીની કુલોદ્ધારિણી કથા વિશેષ છે. કથામાં કે એના પ્રસંગોમાં કે ચારિત્ર્યનિરૂપણમાં ચમત્કાર નથી પણ સર્વ સામાન્ય જનસમૂહને હંમેશના પરિચયનું લાગવાથી સુધારણાની પ્રેરણા કરનારૂં અને પ્રાપ્ત કરી શકાય એવો આદર્શ દર્શાવનારૂં છે. સદ્ગુણલક્ષ્મી ગુણસુંદરી કરતાં જયકુમારી જેવી વિશેષ છે છતાં પણ એની સરળતા, એની મમતા, એની મીઠાશ, એનો આત્મવિશ્વાસ અને મનોબળ, એના દિલની મોટાઇ, એની કુલીનતા, એની વ્યવહારકુશલતા, એની નમ્રતામાં સમાએલી મહત્તા વગેરે ગુણો એવા છે જે નિરંતર આદરપાત્ર થાય છે જ. આમ હોવાથી દંપતીને એ ગ્રંથ ગમ્યો પણ પતિને સાથે સાથે લાગ્યું કે પારસી ગુજરાતીને લીધે આ ગ્રંથ હિન્દુકુટુંબોમાં જોઇએ તેટલું આદરમાન નહીં પામે. માટે જો તે સરળ હિન્દુ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયો હોય તો એમાં રહેલાં બોધ અને રસ અનેક કુટુંબોને સુખી કરી શકશે. પતિએ સૂચના કરી અને પતિવ્રતાએ તેનો અમલ કર્યો. આખો ગ્રંથ સાદ્યંત વાંચી જવાય છે. મુળનો રસ કાયમ રહ્યો છે અને સ્વ. વસંતબાની સરળ સ્વાભાવિક સંસ્કારી અને મીઠી ભાષાથી વાર્તા વધારે મનોહર બની છે. મુળના સંસ્કારો વિશાળ વાચન,

૫ મુદ્રારાક્ષસ.

મુંબઈ યુનીવર્સીટીના કૉનવોકેશન હૉલમાં બીજી સાહિત્ય પરિષદને પ્રમુખસ્થાનેથી પોતાની વિદ્વત્તા ગજાવનાર રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ ગુજરાતી ભાષા બોલનારી આલમમાં ઉત્તમ વિદ્વાન તરીકે પંકાય છે. આજ ઘણાં વર્ષો થયાં સંસ્કૃત ગ્રંથોના ઉજ્જવલ ભાષાન્તર કરનાર તરીકે એમની ખ્યાતિ પ્રસરી રહી છે એવા એકાદ ભાષાન્તરની બીજી આવૃત્તિનું અવલોકન કરનારને ખાસ કહેવાપણું રહેતું નથી. પરંતુ મુદ્રારાક્ષસના ગુજરાતી ભાષાન્તરની બીજી આવૃત્તિના ઉપોદ્ઘાતમાં જે જે વિષયો ચર્ચ્યા છે તેમનું દિગ્દર્શન કરાવવાના હેતુથી આ સંક્ષેપ નોંધ લેવાઇ છે.

સાંભળ્યું છે કે મુદ્રારાક્ષસના ભાવ, વસ્તુસંકલના, ઉદ્દેશ, શબ્દાર્થ વગેરે યથાર્થ સમજી શકાય એટલા ખાતર તેની અગાઉ અને પછીનું ૫૦૦ વર્ષનું સાહિત્ય રા. કેશવલાલે વાંચ્યું હતું. શબ્દોના હાડપિંજર ઉપરથી તેમનો જીવન ઇતિહાસ આલેખનાર શબ્દશાસ્ત્રી (Philologist) આવી મહેનત લે એ સ્વાભાવિક છે.

જે જમાનામાં મુદ્રારાક્ષસ રચાયું ત્યારનું રાજકીય, ધાર્મિક અને સાક્ષર દર્શન ઉપોદ્ઘાતમાં કરાવ્યું છે. મી. સ્મીથકૃત " હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ " Early Historyof India by V. Smith મિસ ડફ કૃત Chronology of India હિંદુસ્તાનનાં ઇતિહાસની કાળગણના અને પોતે વાંચેલા સંસ્કૃત સાહિત્યના ગ્રંથો ઉપરથી આ ઉપોદ્ઘાત લખવામાં આવ્યો છે.

વિશાખદેવના આશ્રયદાતા મોર અવંતિવર્મા વિશે મુદ્રારાક્ષસના ભરત વાક્યમાં લખેલું છે કેઃ—

ભાષાન્તર કર્તા રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાયવ. બી. એ: ૧૯૦૮ કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

" ને હાવાં હુણકેરો ઉદધી ઉલટતો લીધ શોપી અમાપે
તે દેવના અવંતિ વરમ ચિર મહી પ્રૌઢ પાળો પ્રતાપે. "

આ ઉપરથી ઇ. સ. ના છઠ્ઠા શતકનું ઉત્તરાર્ધ ઇતિહાસકારો અંધકાર ગ્રસ્ત ગણે છે તે સંબંધી એમણે પ્રકાશ નાંખ્યો છે. ગુપ્તોના વખતથી હિંદ ઉપર ચઢી આવતા અને હાર જીતની દશીવીશી ખમતા હુણો આ વખતમાં પાછું આક્રમણ કરે છે અને તે કાન્યકુબ્જ અને થાનેશ્વરના રાજાઓ પાછું હઠાવે છે એવો મત રા. કેશવલાલે રજુ કર્યો છે આવા ક્ષાત્રોદ્દીપક પ્રસંગમાં લખાયેલા નાટકનું વસ્તુ રાજકીય વિષયોને લગતું હોય જ એવો ખુલાસો થાય છે.

કુશાન દેવપુત્ર કનિષ્કના જમાનાથી બૌધ્ધ ધર્મ એશીયામાં ઝડપથી ફેલાતો જતો હતો. આર્ય સંસ્કૃતિ અનેક સંસ્કૃત અસંસ્કૃત પ્રજાને સંસ્કાર આપી જાગૃત કરતી હતી. ભારતવર્ષમાં બૌધ્ધો અને બ્રાહ્મણોની સ્પર્ધા સખ્ત જુસ્સાથી ચાલતી હતી. આ સર્વનું આબેહુબ વર્ણન વાંચવા ઉપોદ્‌ઘાત જ જોવો એવી અમારી ભલામણ છે. મુદ્રારાક્ષસ નાટકમાં પણ આ સ્પર્ધા તેમ જ વખતે વખતે થયેલાં સમાધાનનાં પ્રતિબિમ્બ પડેલાં છે (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૫-૧૬)

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મુદ્રારાક્ષસ કયું સ્થાન ભોગવે છે તેનો નિર્ણય પણ ઉત્તમ રીતે થયો છે. નાટકો પ્રયોગબંધ અને પ્રકરણ હતાં તેને, બદલે તેમની ગણના હવે કાવ્ય તરીકે થવા લાગી હતી. પ્રેક્ષકો હવે વિશેષજ્ઞ વિદ્વાનો થવા લાગ્યા હતા. એટલે દ્રશ્યતા મટી કવિત્વના આડંબર અને નટખેલ બતાવવા પર લેખકો વિશેષ લક્ષ આપતા. તોપણ " મુદ્રારાક્ષસમાં નાટકગત કલાવિધાનનો વિકાસ થયેલો માલુમ પડે છે. કાલિદાસના અંકમાં સ્થળ બદલાતું નથી, અર્થાત્ તેના અનેક પ્રવેશો પડતા નથી × × વિશાખ દેવનો અંક અનેક પ્રવેશોમાં આપોઆપ વેહેંચાઇ જાય છે. ×××× કલા વિધાનમાં બીજી એક મહત્વની નવીનતા પતાકાનો વિસ્તાર છે. × × × × કવિની કલાની વિશિષ્ટતા માત્ર નિરૂપણમાં પરખાઇ આવે

છે. બીજાં નાટકોમાં બહુધા એકલ પાત્રો હોય છે જ્યારે મુદ્રારાક્ષસમાં પાત્રોનાં જોડકાં છે. ×××× કર્તાની કુશળતા જેમાં સવિશેષ દીસી આવે છે તે મુદ્રારાક્ષસનું સંવિધાન છે. કાર્યની એકતા એ નાટક માત્રનું સામાન્ય લક્ષણ છે પરંતુ મુદ્રારાક્ષસમાં એ એકતા અસાધારણ પ્રકાશે છે. ×××× કાર્યની એકપરતાનાં આવાં અદ્‌ભુત દ્રષ્ટાંત દ્રશ્ય સૃષ્ટિમાં બીજાં છે નહીં. પ્રસ્તુત નાટકમાં વસ્તુની એકતા પણ કાર્યની એકતા જેવી ચમત્કારી છે. ×××× મુદ્રારાક્ષસમાં કાર્યનો વેગ બહુ ખુબીદાર છે."

આ નાટકનું કલેવર કેવળ રાજનીતિનું બંધાયેલું છે. × × અર્થ સિદ્ધિથી ભિન્ન સિદ્ધિ એના પાત્રને ઇષ્ટ નથી. નાટકમાં નીતિનું લક્ષ્ય કાંઇક આવું છે. "અહીં અમુક પુરૂષના લોભની કે કામની તૃપ્તિ ઈષ્ટ નથી; પરંતુ ધન અને બળના મદમાં અંધ બની ગયેલા રાજાઓને મુળમાંથી ઉખેડી નાંખી શૂન્ય સિંહાસને લાયક ભૂનાથ સ્થિર કરી વિશ્વનો ઉદ્ધાર કરવો એજ નિર્દેશ્ય છે. એ મહત્વના કાર્યની સિદ્ધિને અર્થે ચાણક્યે જે માર્ગ લીધો છે તે કુટિલ તો છેજ, તોપણ ન્યાયની દૃષ્ટિએ તેના લાભમાં કહેવું જોઇએ કે તે ખુની નથી પણ ખુનરેજી અટકાવનાર છે" જો કે નાટકમાં શાઠ્યનીતિનો પ્રયોગ કર્યો છે, તો પણ તેની દુષ્ટતા છાવરવા કોઇ સ્થળે પ્રયત્ન છે નહીં બલ્કે ઉચ્ચ પાત્રની ઉચ્ચતા પ્રદર્શિત કરવાની એકે તક એમાં જવા દીધી નથી."

કર્ણસુન્દરી. માલવિકાગ્નિમિત્ર, પારિજાત પરિમલ વગેરે જેવું મુદ્રારાક્ષસ ઐતિહાસિક નાટક છે; છતાં પુરાવિદોનું તે તરફ લક્ષ નથી ખેંચાયું, એટલા માટે ભાષાન્તરકાર કેટલીક હકીકત તારવી કાઢે છે.

શિલાલેખો, તામ્રશાસનો, સિક્કાઓ અને પરદેશીઓની નોંધોના અભ્યાસમાં હજુ એટલું બધું કરવાનું છે કે પાશ્ચાત્ય આર્યશાસ્ત્રી (Indologists) નું ધ્યાન અત્યત્ર સાહિત્યના ઐતિહાસિક અભ્યાસથી વિમુખ રહેજ. જે પ્રદેશમાં એઓ કામ કરે છે તેમાં એટલા થોડા કામ કરનારા છે અને છે તેમાંથી પણ ઘટતા જાય છે કે નવી બાબત હાથ ધરાયજ નહીં. નવા કામ કર-

નારાઓ મળે એટલા ખાતર મી. ફ્લીટે બે ત્રણ વર્ષ ઉપર આપણા દેશીઓને સબળ અપીલ કરી હતી તેમજ New Imperial Gazetteer ના બીજા ભાગમાં લખેલા લેખમાં પણ એમની એજ વિનંતિ છે. પણ " સુંઠને ગાંગડે ગાંધી થનાર " થોડું વાંચતાં લખતાં આવડ્યું એટલે કવિ, નાટ્યકાર, નવલકથાકાર, વર્તમાન પત્રના અધિપતિ જ્યાં થવાતું હોય ત્યાં વિદ્વત્તા ઉપર બીલકુલજ લક્ષ ન અપાય અને તેની જરાપણ કદર ન થાય. સાહિત્ય ઉપરથી ઐતિહાસિક હકીકતો તારવી કાઢવાનું કામ મદ્રાસમાં સારૂં ચાલે છે. Indian Antiquary નાં પાનાં સાખ પુરે છે.

રા. રા. કેશવલાલે મુદ્રારાક્ષસમાંથી ચંદ્રગુપ્તનો જમાનો તારવી કાઢ્યો છે. ચંદ્રગુપ્ત વિશે હિંદુ, બૌદ્ધ, જૈન અને ગ્રીક ગ્રંથોમાં અનેક દંતકથાઓ કહેવાયેલી છે. વિશાખદેવે ક્યાંથી પોતાની વસ્તુ સામગ્રી મેળવી હતી તે નક્કી કરવા જોઇતાં સાધન પ્રાપ્ત થયાં નથી એટલે ફક્ત દંતકથાઓમાં મુદ્રારાક્ષસની અંદર આલેખેલો વૃતાંત ઉમેરવાથી ભવિષ્યમાં મૌર્ય સમ્રાટ્ ચંદ્રગુપ્તનો સમય ઇતિહાસની દ્રષ્ટિથી લખવા સરલતા થશે. ચંદ્રગુપ્ત, ચાણક્ય અને બીજાં પાત્રો વિશે જે સવિસ્તર ચર્ચા રા. રા. કેશવલાલે કરી છે તે એમના ઉપોદ્‌ઘાતમાં જ વાંચવાની જરૂર છે.

ચાણક્ય સંબંધી એમણે ઘણી હકીકતોનો સંગ્રહ કર્યો છે. કામસૂત્રકાર વાત્સાયન મુનિ અને નૈયાયિક વાત્સાયન અને ચાણક્ય એ ત્રણે એકજ છે, એમ એમનું કહેવું છે. એમની વિદ્વત્તા પ્રત્યે અમને અતિશય માનબુદ્ધિ છે છતાં આ કથન અમને સંદિગ્ધ લાગે છે. " કામસૂત્ર " માં કુન્તલ સાતકર્ણીનું નામ આવે છે. મત્સ્યપુરાણમાં આપેલી સાતકર્ણીઓની વંશાવલીમાં કુન્તલનું નામ છે, પણ રાજ્ય કર્યાનાં વર્ષો આપ્યાં નથી. તો પણ સ્મીથે ગણત્રી કરી છે એ ગણત્રી પ્રમાણે અથવા થોડી વધઘટ કરતાં પણ કુન્તલ અને ચન્દ્રગુપ્ત સમકાલીન ઠરતા નથી. ભરહુતનો સ્તૂપ બંધાયો તે અરસામાં કામસૂત્ર રચાયું હોય એમ લાગે છે. આ પ્રશ્નમાં ઉંડા ઉતરવાની અગત્ય છે. ભાષાન્તરકારે કામસૂત્ર ઉપરથી વિવિધ કલ્પના કરી છે. ચાણક્ય અને વાત્સાયન ભિન્ન ઠરે તો તે ખોટી પડશે. ગૌતમના

ન્યાયસૂત્ર ઉપર ભાષ્ય રચનાર પક્ષિલ સ્વામી પણ ચાણક્ય જ છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે; બાદરાયણ સૂત્રો પછી ગૌતમ સૂત્રો લખાયાં છે અને બાદરાયણનો સમય ચંદ્રગુપ્તના સમય પછીનો ગણાય છે. આ ઉપરાંત ડા. ભાંડારકરનું એમ માનવું છે કે ઇ. સ. ના ચોથા શતક પછી "સ્વામી" એવું બિરૂદ વિદ્વાનોમાં પ્રચાર પામ્યું હતું. આ ઉપરથી પક્ષિલસ્વામી અને ચાણક્ય જુદા ઠરે છે." ઉપાધ્યાય નિરપેક્ષા નામની ટીકા લખનારના કહેવા ઉપરથી જ રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવ જેવા વિદ્વાને વિશેષ તપાસ કર્યા વિના આવી વાતો કેમ લખી હશે.

આ ઉપરાંત પણ ઘણી હકીકત નાટકમાંથી તારવી ઉપોદ્‌ઘાતમાં સમાવી છે. કોલેજોમાં શીખતા વિદ્યાર્થીઓને રા. રા. કેશવલાલનું ઇંગ્લીશ ટિપ્પણવાળું મુદ્રારાક્ષસ જેટલું ઉપયોગી છે તેટલો જ પ્રસ્તુત ભાષાન્તરનો ઉપોદ્‌ઘાત ઉપયોગી છે.

ઉપોદ્‌ઘાતની ભાષા ઉપર સંસ્કૃત ગદ્ય ભાષાની પ્રકૃષ્ટ અસર છે. ઉપોદ્‌ઘાતનો ઐતિહાસિક ભાગ રાખવા ઉત્તમ ભાષા વાપરી છે, છતાં પણ તે અંગ્રેજીમાં લખેલા ઇતિહાસોની જોસદાર અને જ્વલંત vivid (વીવીડ) ભાષા આગળ પોચી અને ખુટતી લાગે છે. આપણી ભાષામાં આ રીતે કેટલી બધી ન્યૂનતા છે તે જણાય છે.

ભાષાંતરની ભાષા સરળ અને રસભરી છે. ગદ્ય તો મુળ કરતાં ઘણું જ સરળ અને સચોટ છે, સંસ્કૃતની સમાસ રચના ભાષાંતરમાં અદ્રશ્ય થઇ જાય છે અને રસ પ્રવાહ અખંડિત વહે છે. પ્રાકૃતને બદલે જે ભાષા વાપરી છે તે આપણી ભાષાના ઇતિહાસજ્ઞ રા. રા. કેશવલાલ સિવાય કોઇ વાપરી શકે એમ નથી. રૂઢ તળપદા શબ્દો અને પ્રયોગો વાપરી પ્રાકૃતની ઝમક અને વિશિષ્ટતા આણવામાં આવ્યાં છે. લિપિ બાળબોધ રાખી છે.

ભાવનગરના રા. રા. સવાઇલાલ છોટાલાલ વહોરાના ભાષાંતર સાથે આ ભાષાંતર વિશાખદત્તના નાટકનું બીજું ભાષાંતર છે.

(આર્યધર્મપ્રકાશ. પુસ્તક ૩૭ અંક ૫ મો. ફાલ્ગુન સંવત ૧૯૬૫)

૬. **સાચું સ્વપ્ન**—કર્તા, રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, અમદાવાદ, મૂલ્ય રૂા. ૧–૮–૦.

શતકો પર્યંતના અજ્ઞાતવાસ પછી કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રનું અને ભાસનાં નાટકોનું પ્રાકટ્ય આર્ય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસની ઉકેલણી અને ગોઠવણીની તવારિખમાં નાનોસુનો પ્રસંગ નથી. વિદ્વત્તા અને રસિકતા એ ગ્રંથો પ્રત્યે આકર્ષિત થવી જોઇએ તેવી થતી જાય છે. કૌટિલ્ય ગ્રંથનું ભાષાંતર હિંદુસ્થાનની વર્તમાન દેશભાષાઓમાં થયાનું જાણમાં નથી પરંતુ નરેંદ્રનાથ લૉ, રાધાકુમુદ મુકર્જિ, પ્રમથનાથ બાનર્જિ જેવા બંગાળી વિદ્વાનોએ એ ગ્રંથ ઉપરથી અંગ્રેજીમાં ગ્રંથો લખી આર્ય ઇતિહાસના એક ઉજ્જવલ અને ભવ્ય પ્રકરણને પ્રકાશમાં આણ્યું. કૌટિલ્ય રાજ્યવ્યવસ્થા અને રાજનીતિ અને કેટલેક અંશે લોકસ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે—અલબત આ સર્વના પ્રેરક અને ફળરૂપી માનવસ્વભાવ એ ગ્રંથમાં નિગૂઢ છે અને તેનું નિરૂપણ પણ થશે. આમ પરોક્ષ રીતે નહીં પણ પ્રત્યક્ષ રીતે આર્યોનાં હૃદયનું દર્શન કરાવવાની તક ભાસના નાટકોએ આપી છે. એનાં તેર નાટકો પ્રાપ્ત થયાં છે કવિ પોતાના સમયનું ચિત્ર તો આપે જ છે પણ એ સાથે સાથે તત્કાલીન આર્ય હૃદય ખુલ્લું કરે છે અને એ રીતે મનુષ્યની સનાતન લાગણીઓનું સુંદર દર્શન કરાવે છે. કૌટિલ્ય, વાત્સાયન, ભાસ, કાળીદાસ આદિના ગ્રંથો લઇ આર્ય હૃદય અને બુદ્ધિનું અનેક રંગોવાળું ચિત્ર કોઇ આંકશે તો તે રમણીય, ઉત્તેજક, અને બોધક નીવડ્યા વિના રહેશે નહીં.

સાક્ષરશ્રી કેશવલાલ અને ગોવર્ધનરામે ગુજરાતને સંસ્કૃત સાહિત્યના પરિચયમાં રાખ્યું છે અને તદ્દન વેપારીપણાથી થતી અસંસ્કારિતાથી વણિક્ ગુજરાતની અધોગતિ થતી અટકાવી છે. સરસ્વતીચંદ્રમાં સ્થળેસ્થળે વેરાયેલાં સંસ્કૃત અવતરણોથી સંસ્કૃત સાહિત્યની વિવિધતા અને સમૃદ્ધિનું ભાન થતાં ઉપરાંત માનવ-જીવનના કેવા નાના મોટા પ્રસંગોના ઉદ્ભેદથી એ સાહિત્ય ભરપુર છે અને એ સાહિત્યના નિર્માતાઓ કેવું સંપૂર્ણ જીવન જીવ્યા હતા, તેની પ્રતીતિ થાય છે. ગી

ગોવિંદ, અમરુશતક, મુદ્રારાક્ષસ, પરાક્રમની પ્રસાદી, પ્રિયદર્શના અને સાચું સ્વપ્ન એ સાક્ષરશ્રી કેશવલાલના ઉત્તમ સંસ્કૃત ગ્રંથોના ગુજરાતી તરજુમાઓ છે. એ સર્વેમાં વહેતો રસ નિરનિરાળો છે. 'ગીતગોવિંદ' માં જે શૃંગાર છે તેનાથી અધિક વિશુદ્ધ અને મર્મસ્પર્શી તથા ઉંચો શૃંગાર 'સાચાસ્વપ્ન' માં છે. આ સર્વ પ્રકારના રસમાં નિમગ્ન થઇ કવિઓના હૃદયો સાથે પોતાનું હૃદય એક કરી તેમની કૃતિઓ ગુજરાતી ભાષામાં સ્વયંભૂ જ લખવા એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે અને એમાં મોટે અંશે સફળ થયા છે એવી એમની કીર્તિ ગુજરાતમાં હવે જગજાહેર છે. આ સર્વે ગ્રંથોના વિહંગાવલોકનથી કોઇને એમ લાગશે કે ભાષાશાસ્ત્રી–વ્યાકરણ-શાસ્ત્રી પંડિતે પાઠાંતરોની અટપટી ચર્ચા કરવા લખ્યા હશે પણ હૃદય જ્યારે સાનુકંપ હોય ત્યારે મનુષ્ય તરિકે એ ગ્રંથો વાંચતાં ભાષાંતરકારના હૃદયમાં બુદ્ધિની ક્રીડાઓ કરતાં રસનાં પુર કેવાં વહે છે તેનો અનુભવ થશે. બુદ્ધિ અલબત કોઇ કોઇવાર સરજોરી કરી રસમાં ક્ષતિ કરે છે તો પણ એકંદરે રા. રા. કેશવલાલની લોકપ્રિયતાનું કારણ એમની પંડિતતા નહીં પણ કવિત્વ છે. 'સાચાં સ્વપ્ન' નું વાચન એક બેઠકે, ચરણટીપ્પણો વાંચ્યા વિના કરવાથી જે આનંદ થશે તે રા. રા. કેશવલાલના કવિત્વની સાક્ષી આપશે.

નાટકનું વસ્તુ બહુજ સાદું તેમજ તત્કાલીન આર્યોને અતિશય પરિચિત હતું. વત્સરાજ ઉદયનની કથા શતકો લગી આર્ય હૃદયને સંચલિત કરતી હતી. એ કથામાંથી પ્રેમ, પરાક્રમ, વિદ્યા, સ્વામીનિષ્ઠા પાતિવ્રત્ય, ચક્રવર્તિત્વ પ્રાપ્તિની આકાંક્ષા, કુટુંબસ્નેહ વગેરે વગેરે ભાવો મૂર્તિમંત કરાઇ આર્યજીવન આદર્શ મેળવી શકતું. ઉદયને વાસવદત્તાનું પાણિગ્રહણ કર્યું એજ વૃત્તાંત **Romantic** છે ! કોઇ પણ યુગના કવિની લાગણીઓ જગાડે એવું છે. રામ અને સીતા જેવાં એકનિષ્ઠ દંપતીના જીવનમાં ઉદયનને ચક્રવર્તિ બનાવવાનો અમાત્યોનો લોભ (કે મહેચ્છા ?) ભંગ પાડે છે. યૌગંધરાયણ અને રુણ્મવાન આપણી રાજ્યનીતિના પ્રતિનિધિરૂપ અમાત્યો છે.

આજ પણ ગુજરાતના દેશી રાજ્યોમાં એઓજ આદર્શ રૂપે લેખાય છે– ગ્લેડસ્ટન, બિસ્માર્ક કે કેવુર નહીં. રાજચિંતા, રાજ્યચિંતા નહીં એ એમનો જીવનવ્યવસાય. પણ તે કાળે રાજા અને પ્રજા જુદાં નહોતાં. રાજા કુટુંબનો 'ઘરડેરો' હતો અને પ્રજા કુટુંબની સંતતિ હતી. રાજાનો ઉત્કર્ષ તે પ્રજાનો ઉત્કર્ષ હતો. રાજાને થોડી તકલીફ આપી તેનો વૈભવ વધારવો, તેની આણ સમુદ્રપર્યંત ફેરવવી અને તેને ગૃહસ્થાશ્રમમાં સુખી બનાવવો એ અમાત્યોનું કર્તવ્ય હતું.

મગધરાજકુમારી પદ્માવતી સાથે લગ્ન થાય તો ઉદયન ચક્રવર્તી થશે એવું સિદ્ધોનું વચન હતું. જ્યાં લગી વાસવદત્તા જીવતી હોય ત્યાં લગી ઉદયન બીજી સ્ત્રીનું પાણિગ્રહણ કરે એમ નહોતું. ઉદયનના ઉત્કર્ષ માટે કપટ આચરવા યૌગંધરાયણે વાસવદત્તાને પોતાની યોજનામાં સામેલ કરી અને રાજા શિકારે ગયો ત્યાં બન્ને–રાણી અને અમાત્ય બળી મર્યાની ખોટી અફવા ફેલાવી. અનિચ્છા છતાં, મૃતપત્ની પ્રત્યેનો સ્નેહ અવિચ્છિન્ન છતાં, શાસ્ત્રાજ્ઞાને વશ થઇ ઉદયન પદ્માવતીનો સ્વીકાર કરે છે. વાસવદત્તા છદ્મ-વેશમાં પદ્માવતી પાસે રહી ઉદયનના શોકદગ્ધ જીવનની સાક્ષી થાય છે. ઉદયન અને રુણ્મવાન આરુણિને હણી દક્ષિણવત્સ સર કરે છે. પદ્માવતી સાથેના વિવાહથી મગધ સાથે મૈત્રી થાય છે એટલે ઉદયન રાજા મટી સમ્રાટ્ થાય છે. મનોરથો સફળ થવાથી યૌગંધરાયણ અને વાસવદત્તા છતાં થાય છે.

ઉદયન, વાસવદત્તા, પદ્માવતીનાં ચારિત્રમાં મનોહર માધુર્ય, કોમળ ભાવસ્નિગ્ધતા, વિનય, સંયમ, સ્વાભાવિક ઉચ્ચતા, સ્નેહ વગેરે છે. આખા નાટકમાં ઘણી જગાયે અભિજ્ઞાનશાકુંતલનું સ્મરણ થઇ આવે છે. પ્રસંગો સરખા લાગે છે ત્યાં ભાસ સાદો, સૂચક અને ગંભીર લાગ્યા વિના રહેતો નથી. આખું નાટક એવું મનોરમ અને ઉચ્ચ વાતાવરણથી ભરપુર છે કે વિદ્યાલયોમાં–અને તેમાં એ ખાસ કરીને કન્યાશાળામાં અભ્યસ્યગ્રંથ તરીકે ઉપયોગમાં લેવા જેવું છે.

આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં ભાસના સમયનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. વિદ્વાન કર્તા એને કાલીદાસના માલવિકાગ્નિમિત્રના નાયક અગ્નિમિત્રના પિતા પુષ્યમિત્રનો સમકાલીન ઠરાવે છે. પોતાના વાદના સમર્થનમાં અનેક મુદ્દાઓ આપ્યા છે અને સાથે સાથે તે સમયનું ચિત્ર આંકવા વીખરાએલી માહીતી સુસંબદ્ધ અને એકત્ર કરવા ઠીક પ્રયત્ન કર્યો છે. પુષ્યમિત્ર વિશે ઇતિહાસમાં હજુ સ્પષ્ટ વિસ્તૃત વર્ણન નથી તે ખોટ પણ સાક્ષરશ્રીએ દૂર કરી છે. મિલિન્દ (Menander) અને ખારવેલ સાથેના પુષ્યમિત્રોના વિગ્રહોનું સ્પષ્ટીકરણ કરી પુષ્યમિત્રના રાજ્યના મહાપ્રસંગોનો ક્રમાનુક્રમ ગોઠવ્યો છે. પ્રિયદર્શનામાં હર્ષચરિત વર્ણવ્યું છે તેમાં પોતાની શોધખોળ છે તેથી ઘણી વધારે શોધખોળ કર્તાની આ નિબંધમાં છે. રા. રા. કેશવલાલના ભાષાંતરોનાં અનેક આકર્ષક લક્ષણોમાં એક એમના વિદ્વત્તા ભર્યા ઐતિહાસિક ઉપોદ્ઘાતો છે. એમણે ચંદ્રગુપ્ત, પુષ્યમિત્ર, શ્રી હર્ષ આદિ—અથવા ઠેઠ જયદેવ લગીના હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કર્યો છે અને તેનો તુટક છુટક લાભ ઉપોદ્ઘાત દ્વારા આપ્યો છે પણ સ્મિથ જેવો સ્વતંત્ર ઇતિહાસ લખી ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવા અમારી એને વિનંતિ છે.

આ ગ્રંથને વિદ્વત્તાની દૃષ્ટિથી નહીં પરંતુ રસિક વાચકની દૃષ્ટિથી તપાસ્યો છે.

૭ **નીલનેલી**—પ્રો. એ. ડબલ્યુ. બેઇનના અંગ્રેજી પુસ્તક ઉપરથી અનુવાદ કરનાર રા. રા. સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે, બી. એ. મૂલ્ય રૂા. ૦–૮–૦.

ઇંગ્લંડમાં Peoples' Books (સામાન્ય લોકસમૂહને સમજાય એવી ગ્રંથમાળા) Home University Library (ઘેર બેઠાં વિશ્વવિદ્યાલયમાં મળતું જ્ઞાન આપે એવી ગ્રંથમાળા) Everyman's Library (દુનીઆના સારામાં સારાં પુસ્તકો દરેક જણ જેનાથી સસ્તામાં પ્રાપ્ત કરી શકે એવી ગ્રંથમાળા) Library of Useful Knowedge (ઉપ-

યોગી જ્ઞાન પ્રસારનાર ગ્રંથમાળા) વગેરે છે અને લોકશિક્ષણને તેથી ઘણો વેગ મળ્યો છે. કેળવણી વધતી જાય અને જોખમદારી પણ પ્રમાણમાં વધતી જાય ત્યારે આવી ગ્રંથમાળા આવશ્યક થાય છે. રા. રા. નૃસિંહદાસ ભ. ત્રિભાકરે ' વિચારપુષ્પમાળા ' આવી જાતની સેવા કરવાના ઉદ્દેશથી કાઢી હતી. સાહિત્યસેવા સતત કરવી હોય તો બીજા વ્યવસાયોથી અલગ રહેવું પડે છે અને એમ ન રહેવાય તો સાહિત્યસેવા સતત થઇ શકતી નથી. એ વધુ ગ્રંથમાળા ચલાવી એમણે એ રા. રા જીવનલાલ અમરસીને સોંપી દીધી છે. રા. રા. જીવનલાલે ત્રીજા વર્ષના પહેલા પુસ્તક તરિકે આ પ્રગટ કર્યું છે

પ્રો. બેઇન પુણાની ડેક્કન કૉલેજના પ્રિન્સીપાલ છે અને આવી અગ્યાર કથાઓ અંગ્રેજીમાં લખી છે. કોઇ સંસ્કૃત ગ્રંથો ઉપરથી પોતે ભાષાંતર કરતા હોય એવો ડોળ શરૂઆતમાં કર્યો હતો પણ એ એમનીજ કૃતિઓ છે એવું હવે મનાય છે. એ સમર્થ પ્રજાઓ સમાગમમાં આવે છે ત્યારે અન્યોન્યની સંસ્કૃતિથી રંગાયા વિના રહેતી નથી. અંગ્રેજી સંસ્કૃતિની આપણા જીવનપર અસર થઇ છે તેમ આર્ય સંસ્કૃતિની પણ પાશ્ચાત્ય જીવનપર થઇ છે. એ અસરનું ફળ આ વાર્તાઓ છે. મિસિસ પેની, મિસિસ સ્ટીલ વગેરે હિંદી અંગ્રેજોની (Anglo-Indion) વાર્તાઓથી આ તદ્દન ભિન્ન છે હિંદીઓ કરતાં અંગ્રેજો સર્વ રીતે ચડીઆતા છે, એવો ઉદ્ઘોષ કરવાનો હેતુ પ્રો. બેઇનનો નથી. તેઓ માત્ર અતીત ભારતવર્ષમાંજ જઇ વસે છે. અને તે કાળમાં સ્ત્રીપુરૂષો કેવા કેવા અનુભવો સ્નેહદ્વારા પ્રાપ્ત કરતાં હતાં તેનું દર્શન કરે છે. રાજ્યકારભારની ક્ષણિક મોટાઇ નહીં પણ મનુષ્ય હૃદયના સનાતન ભાવો એમનો વિષય છે.

ગુજરાતી ભાષામાં આ સાથે એમની વાર્તાઓનાં ત્રણ ભાષાંતરો થયાં.[1] પ્રથમ સૌ. ઉર્મિલા દયારામ ગીડુમલે ' ઉષાનન્દિની ' નામથી કર્યું હતું. બીજું ' અનંગભસ્મ ' આજ ભાષાંતરકારે પ્રગટ કર્યું છે. ઉષાનન્દિનીમાં

---

૧ વિદેહ નલીનકાંત દિવેટીઆનું કરેલું ભાષાંતર ' ઇન્દુકલા '-પ્રગટ થયું નથી. નહીં તો, ચાર થાત.

અનંગભસ્મમાં અને આમાં જે વિષય છે તે એકજ છે. સ્નેહ શું છે? સ્નેહના ઉન્મેષ, પોષણ, નિર્વાહમાં ઇન્દ્રિયોનો શો પ્રભાવ છે? કામ બળી—ઇન્દ્રિયાતીત નથી થતો ત્યાં લગી સ્નેહ થતો નથી. કણ્વના આશ્રમનાં દુષ્યંત શકુંતલા અને મરિચિના આશ્રમનાં દુષ્યંતશકુંતલામાં જે ફેર છે તે આજ છે.

આ કથાનો નાયક રૂદ્રાલક હતો. યૌવનના પ્રારંભમાં મધુકરવત્ અનેક સ્ત્રીઓનાં શીલ ભંગ કરતો અને એક રમણીના સ્નેહમાં બદ્ધ થવા તદ્દન અનિચ્છુ હતો. હજુ તે માત્ર કામવિલાસી હતો—મત્ત હતો. વર્ષો વીતતાં તે વનવાસિની તપસ્વી કન્યા સાથે લગ્ન કરે છે. સાચા સ્નેહનો અનુભવી થાય છે ખરો પણ આસકિત સવિશેષ રહે છે. નવોઢાથી પળ પણ વિખુટો પડતો નથી. સંપૂર્ણ મોહાન્ધ થઇ ગયો હતો એવામાં દુશ્મનો રાજ્યપર ચડી આવે છે. એનું ક્ષાત્રતેજ સ્ફુરી ઉઠે છે અને પ્રિયતમાથી મહાકષ્ટે વિખુટો પડી દુશ્મનો સામે લડવા જાય છે. જીતી એકદમ વહાલીને મળવા મારતે ઘોડે આવે છે પણ વિરહ સહન ન થવાથી તે તો પંચત્વ પામી ગએલી છે. હવે રાજાની સ્થિતિ ખરેખરી કરૂણ અને હૃદયઘાતક થાય છે. તેનાં મોહ, અસકિત વિહ્વળ થાય છે. સંસાર તેને મન શૂન્ય નિઃસાર નિરર્થક ભારરૂપથઇ જાય છે.

રુદ્રાલકની પત્ની મૃત્યુ પામી પુણ્યબળે સિદ્ધા થાય છે પણ પતિવિયોગ સહન કરી શકતી નથી. સિદ્ધપણું ત્યાગીને, પુણ્યોનાં ફળ અવગણી પુનઃ મૃત્યુલોકમાં જઇ પ્રીતમ સંગમાં જીવન ગાળવા અત્યંત આતુર છે. પ્રણયીઓ માટે વિશ્વવ્યવસ્થા ફેરવાતી નથી. પાર્વતીની ઇચ્છાથી મહાદેવ સ્વપ્નમાં બન્ને પ્રણયીઓનો સમાગમ કરાવી આપે છે. વનમાં નદી કાંઠેના દેવાલયમાં તે તાપસ કન્યા ઉભી છે ત્યાં મૃગયાએ નીકળેલો રુદ્રાલક પોતાના સૈનિકોથી છુટો પડી આવી પહોંચે છે. બન્ને પ્રેમમાં પડે છે. પ્રણયગોષ્ટિમાં આખો દિવસ ગાળે છે. એમની ગોષ્ટિમાં પુરૂષ અને પ્રકૃતિવાળું પ્રકરણ દાંપત્યની ભાવના સુંદર રીતે વર્ણવે છે. સ્નેહ થયા પહેલાં જીવન નહોતું પણ પછીથીજ વસ્તુતઃ જીવન થાય છે. પ્રેમના પ્રારંભમાં બાળક, બિશુદ્ધ વનકન્યા ધીમે

ધીમે અનુભવી સ્ત્રી થતી જાય છે. પછી રુદ્રાલક સાથે સ્વાર થઇ તે જાય છે. સ્વપ્ન પુરૂં થાય છે એટલે રુદ્રાલકને ચિત્તભ્રમ થાય છે અને એનો પ્રાણ પણ નીકળી જાય છે.

આખી કથામાં કોમળ ભાવોને આવરી લેતી પ્રકૃતિ છે. જ્યારે આર્યાવર્ત બહુ વસેલું નહોતું ત્યારે જેવી વનશ્રી ખીલેલી હતી અને કુદરતના અંકમાં મનુષ્યોનો ઉછેર થતો હતો તેવું વર્ણન મનોરમ રીતે આ ગ્રંથમાં છે. સંસ્કૃત કથાઓનો દેહ અને આત્મા સ્પષ્ટતઃ આમાં દેખાય છે.

રા. રા. સાકરલાલનું ભાષાંતર રસિક છે. સંસ્કૃતમય ભાષાને બદલે સાદી છતાં સંસ્કારી ભાષા એમણે વાપરી છે. પ્રો. એઇનના ગ્રંથો ગુજરાતીમાં ઉતારી તેઓ એક નવો અંશ ઉમેરશે એવી આશા છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના આ પ્રદેશમાં નિમગ્ન થયેલો લેખક વર્ગ ગુજરાતમાં નથી, બંગાળામાં છે. આ ગ્રંથમાળાના પ્રકાશનથી નવીન લેખક વર્ગ એ કવિત્વથી અનુપ્રેરિત થશે તો લાભ જેવો તેવો નથી.

પ્રો. એઇનના ગ્રંથોથી આપણો ગ્રેજ્યુએટ વર્ગ બહુ પરિચિત નથી પણ રા. રા. સાકરલાલના ભાષાંતરોથી મુળ ગ્રંથો વાંચવા પણ અનેક જણોને વૃત્તિ થશે.

૮. સિદ્ધાર્થ કુમાર અથવા ભગવાન ગૌતમબુદ્ધ [ત્રીઅંકી નાટક] કર્તા રા. રા. નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકર, બી. એ. એલએલ. બી., બાર-એટ-લૉ મૂલ્ય ૧–૦–૦.

ચીન, જાપાન, તિબેટ, બ્રહ્મદેશ, સિયામ, સિંહલ વગેરે દેશોમાં પ્રસરેલા બૌદ્ધ ધર્મના મુળ પ્રેરક ગૌતમબુદ્ધની જીવનકથા અને બૌદ્ધધર્મનો જન્મ, વૃદ્ધિ, પ્રસારણ, આર્યાવર્તમાં થએલા નાશ તથા બૌદ્ધધર્મના ફેલાવાથી ઉત્પન્ન થએલાં સાહિત્ય, દર્શન, સ્થાપત્ય, મૂર્તિઓ, સમાજવ્યવસ્થા વગેરેના અભ્યાસ માટે અનેક પાશ્ચાત્ય, વિદ્વાનોએ પોતાનાં આયુષ્ય અને વિદ્વત્તા વાપર્યાં છે.

અંગ્રેજી વિદ્યાની પ્રાપ્તિ સાથે આપણે પણ એ નવીન બૌદ્ધ સાહિત્યના પરિચયમાં આવ્યા છીએ. અંગ્રેજી વિદ્યાથી ફેરવાએલા સંસ્કારોને એનું આકર્ષણ થયું છે. સરસ્વતીચંદ્રે અને રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથના Light of Asia ના છુટક છુટક ભાષાંતરે બુદ્ધજીવનના મહાન તેમજ કોમળ પ્રસંગોથી ગુજરાતના રસિક વર્ગને પરિચિત કર્યા છે.[૨] કૃષ્ણના જીવનથી બંકિમચંદ્ર અને નવીનચંદ્ર બંગાળામાં જેવા આકૃષ્ટ થયા હતા તેવું ગુજરાતમાં થયું નથી. પણ બુદ્ધજીવન પ્રત્યે લેખકોનો પક્ષપાત ઠીક છે. રંગભૂમિ ઉપર એકી વખતે બે કંપનીઓએ બુદ્ધનાં નાટકો ભજવવા માંડયાં હતાં. મોરબી કંપનીએ બુદ્ધને વિષ્ણુના અવતાર તરિકે રજુ કરી Light of Asia માં વર્ણવેલા પ્રસંગોમાંથી અમુક ભજવ્યા છે. બીજું નાટક તે પ્રસ્તુત ગ્રંથ.

ગુજરાતી સાહિત્યની અને હિન્દની સાર્વજનિક સેવા કરવા બહાર પડેલા ગુજરાતી યુવાનોમાં રા. નૃસિંહદાસનું નામ તદ્દન પાછળ નથી. ઇંગ્લંડ જઇ જે ઉંચા સંસ્કારો મેળવી આવ્યા છે તેનો લાભ ગુજરાતીઓને આપવા એઓ ઉત્સુક છે. ગુજરાતી રંગભૂમિ દ્વારા ગુજરાતમાં પ્રસરતા નવચેતનને વેગ આપવા તેઓ હાલ પ્રયત્નશીલ છે. 'સ્નેહસરિતા' અને 'સુધાચંદ્ર' જેવા રાજવંશી ખેલો મુંબઇની રંગભૂમિ પર ભજવાય છે અને એમની સેવાની પ્રતીતિ આપે છે. સિદ્ધાર્થકુમાર પણ એમણે એક નાટક કંપની માટે લખેલું. તેને થોડાક સંસ્કારથી ઓપી ગ્રંથરૂપે પ્રકટ કર્યું છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના ગ્રંથભંડારમાં એક સારા નાટકને આવકાર આપતાં અમને આનંદ થાય છે. બુદ્ધના જન્મ અને જીવનથી ઇતિહાસ અને અધ્યાત્મની લાગણીઓ ભવ્યસ્વરૂપમાં પ્રજ્વલિત થવી જોઇએ તેવી લેખકમાં નથી થઇ છતાં સુસંસ્કારી બુદ્ધિ જેવા ભાવ અનુભવી શકે તેનું

---

૨. સ્વામી અખંડાનંદે સસ્તા સાહિત્યની વિવિધ ગ્રંથમાળામાં બુદ્ધચરિત્ર છપાવ્યું છે. સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્રે બુદ્ધચરિત્ર લખ્યું હતું. રા. રા. જીવનલાલ અમરસી મેહતાએ બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘનું પુસ્તક લખ્યું છે.

આમાં સચોટ અને હૃદયસ્પર્શી આલેખન છે. બુદ્ધના મહાભિનિષ્ક્રમણ પછી કરુણરસ એવો જામે છે કે સહૃદયો અશ્રુબદ્ધ થયા વિના રહેતાં નથી. શૃંગારની મસ્તી નથી પણ મર્યાદામાં રહેલો વિશુદ્ધ, આનંદી, મર્માળો, સુખી શૃંગાર છે. પ્રગાઢ હૃદયમન્થન નથી, સ્નેહના ઉંડા ભાવો નથી પણ જે છે તે સંસ્કાર અને રસથી એવું પૂર્ણ છે કે સચોટ છાપ પાડ્યા વિના રહેતું નથી. રા. નૃસિંહદાસના નાટકોમાં આવો નિર્દોષ, વિનોદી, મામિક, તોફાની શૃંગાર હોય છે. એવા શૃંગારનાં રસીઆં સુખી, પુણ્યશાળી અને 'જીવન' થી ઉભરાતાં હોય છે. સ્ત્રી એમાં માત્ર દાસી કે ભોજ્ય નથી પણ સમોવડી સખી છે. બુદ્ધિમાં, હૃદયમાં, સંસ્કારમાં, અનુભવમાં ને કોઇ રીતે પુરુષથી ઉતરતી નથી પણ ક્વચિત્ તો ચડીઆતી લાગે છે. કામુકતા વિના અન્ને જાતિઓ કેવું મીઠું જીવન ગાળી શકે તેનું દર્શન એઓ એમના નાટકોમાં કરાવે છે. એ સ્ત્રીઓમાં ઉંચા પ્રકારના બુધ્ધિવિકાસ કે ઉંડા હૃદયભાવો નહીં જોવાથી નિરાશ થઇએ છીએ. મધુરી અને રમણ, કૃશા અને સુરેશાનંદનાં આલેખન ઉપરથી આ કથન સ્પષ્ટ થશે.

'સ્નેહસરિતા' અને 'સુધાચંદ્ર' માં અમુક નટોની ખાતર વસ્તુ શિથિલ અથવા થાગાથીગડીઉં કરવું પડ્યું છે તેવું આ નાટકમાં નથી. પણ બુદ્ધચરિતના જ મુખ્ય પ્રસંગો એવા ક્રમબદ્ધ અને શ્લિષ્ટ છે કે શૈથિલ્યને અવકાશજ ન રહે. કર્તાનું આ પહેલું નાટક છે અને એમાંથી એમનાં કેટલાંક mannerisms ની શરૂઆત થાય છે. વસ્તુની ગુલગુંથણીમાં મુખ્ય પ્રસંગો ઉપરાંત ઉપપ્રસંગો હોય છે. કર્તા આવા ઉપપ્રસંગો રચવા નાયકનાયિકાના પ્રેમજીવનથી ભિન્ન બીજાં બે ત્રણ સંવનનજીવનનું આલેખન કરે છે, આથી પાત્રસંખ્યા વધે છે. નાટકમાં શૃંગારનું વાતાવરણ છલકાતું રહે છે અને મુખ્ય નાયકનાયિકાના જીવનવિકાસ (કે જીવનની ગતિ ?) દર્શાવવા અનેક પ્રસંગો રચવાની મુંઝવણમાંથી કર્તા મુક્ત રહે છે. સર્વે પ્રેમ પ્રસંગોમાં અમને એક જાતની એકતાનતા લાગી છે. પ્રેમ

મનુષ્ય જીવનની વિવિધતા અને સમૃદ્ધિ બહાર લાવે છે એ જગતનો અનુભવ કર્તાએ અનુભવ્યો લાગતો નથી. વળી મુખ્ય પ્રસંગોને બદલાવવા ઉપપ્રસંગો ડાંક (foil) કે વિરોધ (contrast) કે પોષણ તરિકે યોજવામાં આવતા હોય એવું પણ અમને લાગ્યું નથી.

પ્રસ્તુત નાટકમાં પ્રેમના બે ઉપપ્રસંગો છે તે મનોરમ છે, નિર્દોષ છે, મીઠા છે, ભાવભર્યા છે, વિનોદી છે. પણ ગૌતમે મનુષ્ય જીવનનાં દુઃખોની જે મીમાંસા કરી અને તે દુઃખોમાંથી છુટી સુખના માર્ગની પ્રાપ્તિ માટે જે સાધનો યોજ્યાં હતાં તે સર્વેની દ્રષ્ટિથી પ્રેમને બૌદ્ધ જીવનમાં કેવું સ્થાન છે તે વિશે કર્તાએ વિચાર કર્યો હોય એમ નથી લાગતું. બુદ્ધ ઉપર વેદધર્મીઓનો સખ્તમાં સખ્ત આક્ષેપ એ છે કે એણે ગૃહસ્થાશ્રમ તોડી નાંખ્યો. બ્રહ્મચર્યમાંથી સળંગ રસ્તો ભીક્ષુક થવા માટે કરી આપ્યો. ઐતિહાસિક વસ્તુસ્થિતિ આવી છે છતાં આ નાટકમાં ત્યાગી સુરેશ અને કૃશાને પરણાવી પાછાં સંસારમાં મોકલવામાં આવે છે. આ ખ્રીસ્તી યુરોપીઅનોની ભાવના છે. મનુષ્ય હૃદયને પ્રતિકુળ ભાવના નથી પણ હાથીના દંતુશળ નીકળ્યા તે પાછા પેસતાજ નથી એવું માનનાર—જીવનમાં ધર્મ પ્રમાણે વર્તનાર, અંગત વાસનાઓની આહુતિ આપનાર આર્યોને આવી સ્થિતિ સંમત નહોતી.

રા. રા. નૃસિંહદાસ વિભાકરનો હેતુ તે કાળનું ચિત્ર આપવા ઉપરાંત આ જમાનાની મહેચ્છા, વાંછના, આદર્શ પણ રજુ કરવાનો હોય એવું લાગે છે. પુરાતન કાળની ભુલી જવાએલી સંસ્કૃતિ નહીં પણ આ યુગમાં આપણા હૃદયમાં ઉછળતા ભાવો એ જુની કથાદ્વારા આલેખવા એમનું વળણ છે. અનાથપિંડિકને એમણે આ જમાનાનો Socialist બનાવ્યો છે. આપણને હાલ સંન્યાસ નહીં પણ મધુર અને સુખી ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રિય છે એથી કૃશા અને સુરેશ કાષાય વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી દંપતી થતાં હશે.

કળાનો ઉદ્દેશ મનુષ્યજીવનના સનાતન ભાવો આલેખવાનો હોય છે અથવા એક યુગના ભાવો બીજા યુગને અનુભવગોચર કરવાના હોય છે.

અથવા જુની સામગ્રીં વાપરી વર્તમાન યુગના ભાવોનું આસ્વાદન કરાવવાનું હોય છે. સિદ્ધાર્થ કુમારનો ઉદ્દેશ શો છે ? એ ભવ્ય, કરૂણ અને દયાળુ જીવન વર્તમાન ગુજરાતને શો સંદેશો, શો આદર્શ આપે છે ? કર્તા શો આપવા ઇચ્છે છે ? કાંઇ પણ સ્પષ્ટ નથી. આ નાટક બન્ને રીતે અસંતોષ આપે છે+ પણ એક વાત ભુલવાની નથી કે સાહિત્યના ઉત્તમ નિર્માણ તરીકે નહીં પણ આપણી રંગભૂમિની હાલની સ્થિતિના વાતાવરણને અનુકૂળ રહી જેટલું ઉત્તમ કામ થઇ શકે તેવી રીતે કરી આ નાટક લખાયું છે એટલે બહુ ઉંચા ધોરણથી એને તપાસતાં કર્તાને અમે અન્યાય કરીએ છીએ. વાચકો પણ અમારી દોષદર્શિની ટીકાથી એક રસિક, ભાવપૂર્ણ, ઉત્કર્ષક ગ્રંથ વાંચવા

+બુદ્ધના સમકાલીન ચિત્રની વીગતો બરાબર નથી. બુદ્ધ સ્ત્રીઓને ભીક્ષુણી કરવા નારાજ હતા. એથી ભીક્ષુસંઘ પવિત્ર નહી રહે એવી એમને ભીતિ હતી. આ દહેસત ખરી પડેલી એવું ઇતિહાસ કહે છે. પણ આનંદ (જેનું આ નાટકમાં બીજું નામ સુરેશાનંદ આપ્યું છે) તેમને વિનવી સ્ત્રીઓને પુરૂષો જેવો હક અપાવે છે. આ આખો પ્રસંગ આ નાટકમાં ફેરવી નંખાયો છે. તત્કાલીન ઇતર ધર્માનુયાયીઓનાં વર્ણન બરાબર નથી. બલ્કે હાલ જેવાં છે, દેવદત્તનું પાત્ર એક બૌદ્ધ ચીતરે તેવું ચીતરાયું નથી અને મનુષ્યજીવનમાં મારનું સ્થાન પીછાની શકાયું નથી. પણ સાથે એટલું કહેવું જોઇએ કે સંથાગારનું વર્ણન સારૂં આપ્યું છે. એનો અર્થ સમજાવ્યો નથી એટલે ઘણા ગુજરાતી વાંચનારાઓ એ સંસ્થામાં રસ નહીં લઇ શકે. તે કાળમાં દરેક ગામમાં ચોરા જેવું ઘર રહેતું. એમાં ગમે તે ધર્મના મતના સાધુઓ પરિવ્રાજકો શ્રમણો આવી ઉતરતા. ગામના લોકો એમનો નિભાવ કરતા અને એમનો ઉપદેશ સાંભળતા. પરમતસહિષ્ણુતા અને સત્ય જીજ્ઞાસા લોકોનાં કેવાં હતાં તે આ સંસ્થા જણાવે છે. વળી ગામડાઓમાં લોકોની પાસે શાસનની પણ ઘણી સત્તાઓ હતી—ગામડાઓ નાનાં tribal republics અથવા oligarchics હતાં. સંથાગારમાં ગામલોકો ભેગા થઈ શાસનનાં કાર્ય પણ કરતા.

મનુષ્ય જીવનની વિવિધતા અને સમૃદ્ધિ બહાર લાવે છે એ જગતનો અનુભવ કર્તાએ અનુભવ્યો લાગતો નથી. વળી મુખ્ય પ્રસંગોને બદલાવવા ઉપપ્રસંગો ડાંક (foil) કે વિરોધ (contrast) કે પોષણ તરિકે યોજવામાં આવતા હોય એવું પણ અમને લાગ્યું નથી.

પ્રસ્તુત નાટકમાં પ્રેમના બે ઉપપ્રસંગો છે તે મનોરમ છે, નિર્દોષ છે, મીઠા છે, ભાવભર્યા છે, વિનોદી છે. પણ ગૌતમે મનુષ્ય જીવનનાં દુઃખોની જે મીમાંસા કરી અને તે દુઃખોમાંથી છુટી સુખના માર્ગની પ્રાપ્તિ માટે જે સાધનો યોજ્યાં હતાં તે સર્વેની દ્રષ્ટિથી પ્રેમને બૌદ્ધ જીવનમાં કેવું સ્થાન છે તે વિશે કર્તાએ વિચાર કર્યો હોય એમ નથી લાગતું. બુદ્ધ ઉપર વેદધર્મીઓનો સખ્તમાં સખ્ત આક્ષેપ એ છે કે એણે ગૃહસ્થાશ્રમ તોડી નાંખ્યો. બ્રહ્મચર્યમાંથી સળંગ રસ્તો ભીક્ષુક થવા માટે કરી આપ્યો. ઐતિહાસિક વસ્તુસ્થિતિ આવી છે છતાં આ નાટકમાં ત્યાગી સુરેશ અને કૃશાને પરણાવી પાછાં સંસારમાં મોકલવામાં આવે છે. આ ખ્રીસ્તી યુરોપીઅનોની ભાવના છે. મનુષ્ય હૃદયને પ્રતિકુળ ભાવના નથી પણ હાથીના દંતુશળ નીકળ્યા તે પાછા પેસતાજ નથી એવું માનનાર—જીવનમાં ધર્મ પ્રમાણે વર્તનાર, અંગત વાસનાઓની આહુતિ આપનાર આર્યોને આવી સ્થિતિ સંમત નહોતી.

રા. રા. નૃસિંહદાસ વિભાકરનો હેતુ તે કાળનું ચિત્ર આપવા ઉપરાંત આ જમાનાની મહેચ્છા, વાંછના, આદર્શ પણ રજુ કરવાનો હોય એવું લાગે છે. પુરાતન કાળની ભુલી જવાએલી સંસ્કૃતિ નહીં પણ આ યુગમાં આપણા હૃદયમાં ઉછળતા ભાવો એ જુની કથાદ્વારા આલેખવા એમનું વળણ છે. અનાથપિંડિકને એમણે આ જમાનાનો Socialist બનાવ્યો છે. આપણને હાલ સંન્યાસ નહીં પણ મધુર અને સુખી ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રિય છે એથી કૃશા અને સુરેશ કાષાય વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી દંપતી થતાં હશે.

કળાનો ઉદ્દેશ મનુષ્યજીવનના સનાતન ભાવો આલેખવાનો હોય છે અથવા એક યુગના ભાવો બીજા યુગને અનુભવગોચર કરવાના હોય છે.

અથવા જુની સામગ્રી વાપરી વર્તમાન યુગના ભાવોનું આસ્વાદન કરાવવાનું હોય છે. સિદ્ધાર્થ કુમારનો ઉદ્દેશ શો છે ? એ ભવ્ય, કરૂણ અને દયાળુ જીવન વર્તમાન ગુજરાતને શો સંદેશો, શો આદર્શ આપે છે ? કર્તા શો આપવા ઇચ્છે છે ? કાંઇ પણ સ્પષ્ટ નથી. આ નાટક બન્ને રીતે અસંતોષ આપે છે+ પણ એક વાત ભુલવાની નથી કે સાહિત્યના ઉત્તમ નિર્માણ તરીકે નહીં પણ આપણી રંગભૂમિની હાલની સ્થિતિના વાતાવરણને અનુકૂળ રહી જેટલું ઉત્તમ કામ થઇ શકે તેવી રીતે કરી આ નાટક લખાયું છે એટલે બહુ ઉંચા ધોરણથી એને તપાસતાં કર્તાને અમે અન્યાય કરીએ છીએ. વાચકો પણ અમારી દોષદર્શિની ટીકાથી એક રસિક, ભાવપૂર્ણ, ઉત્કર્ષક ગ્રંથ વાંચવા

+બુદ્ધના સમકાલીન ચિત્રની વીગતો બરાબર નથી. બુદ્ધ સ્ત્રીઓને ભીક્ષુણી કરવા નારાજ હતા. એથી ભીક્ષુસંઘ પવિત્ર નહી રહે એવી એમને ભીતિ હતી. આ દહેસત ખરી પડેલી એવું ઇતિહાસ કહે છે. પણ આનંદ (જેનું આ નાટકમાં બીજું નામ સુરેશાનંદ આપ્યું છે) તેમને વિનવી સ્ત્રીઓને પુરૂષો જેવો હક અપાવે છે. આ આખો પ્રસંગ આ નાટકમાં ફેરવી નંખાયો છે. તત્કાલીન ઇતર ધર્માનુયાયીઓનાં વર્ણન બરાબર નથી. બલ્કે હાલ જેવાં છે, દેવદત્તનું પાત્ર એક બૌદ્ધ ચીતરે તેવું ચીતરાયું નથી અને મનુષ્યજીવનમાં મારનું સ્થાન પીછાની શકાયું નથી. પણ સાથે એટલું કહેવું જોઇએ કે સંથાગારનું વર્ણન સારૂં આપ્યું છે. એનો અર્થ સમજાયો નથી એટલે ઘણા ગુજરાતી વાંચનારાઓ એ સંસ્થામાં રસ નહીં લઇ શકે. તે કાળમાં દરેક ગામમાં ચોરા જેવું ઘર રહેતું. એમાં ગમે તે ધર્મના મતના સાધુઓ પરિવ્રાજકો શ્રમણો આવી ઉતરતા. ગામના લોકો એમનો નિભાવ કરતા અને એમનો ઉપદેશ સાંભળતા. પરમતસહિષ્ણુતા અને સત્ય જીજ્ઞાસા લોકોનાં કેવાં હતાં તે આ સંસ્થા જણાવે છે. વળી ગામડાઓમાં લોકોની પાસે શાસનની પણ ઘણી સત્તાઓ હતી—ગામડાઓ નાનાં tribal republics અથવા oligarchies હતાં. સંથાગારમાં ગામલોકો ભેગા થઈ શાસનનાં કાર્ય પણ કરતા.

તરફ ન વળે તો તેમને પણ અન્યાય થઇ જવાની બીક લાગે છે. એટલે થોડાક દૃષ્ટિબિન્દુઓના નિર્દેશથી સંતોષ માન્યો છે. કર્તાની શકિત, સંસ્કારિતા, કેળવણી, સંપન્નતા વગેરે વિશે અમને ઉંચો મત ન હોત, એમની મારફત ગુજરાતી સાહિત્ય ઉંચી અને નવીન સમૃદ્ધિ મેળવશે એવી અમને આશા ન હોત તો આવી મીમાંસા કરત નહીં. ગુજરાતના સર્વે વાચકોને આ ગ્રંથ વાંચવા અમારી ખાસ ભલામણ છે. બુદ્ધનું જીવન એવું છે કે કોઇપણ કાળમાં તેનો સમાગમ કરવાથી હાનિ નથી. સાહિત્યની સંસ્કારી કલાથી એ જીવન આ નાટકમાં આલેખવામાં આવ્યું છે એટલે એનું વાંચન આનન્દદાયી થયા વિના રહેશે જ નહીં. કુટુંબોમાં અને વિદ્યાલયોમાં આ ગ્રંથ લોકપ્રિયતા પામશે. આ નાટક રંગભૂમિ માટે લખાયું છે. રાઇના પર્વત કે અમરસત્રની માફક માત્ર શ્રાવ્ય નાટક નથી એટલે એની ભાષામાં મઝાની વિવધતા છે; સ્વાભાવિક રણકો છે, પાંડિત્ય નથી. રા નૃસિંહદાસ વિભાકર તદ્દન નોખી જ જાતનું ગદ્ય લખે છે અને ગુજરાતી ભાષા બોલે છે. ઇંગ્લીશની વાક્યરચના અને તેમાંએ ભાષણની શૈલિ (rhetorical) ના સંસ્કારવાળી એમની ગદ્ય રચના હોય છે. સોરઠની કંઇ અનુપમ મીઠાશ પણ એમાં છે. એટલે ગુજરાતી ભાષાની ગદ્યશૈલીમાં એમની શૈલીનો પ્રશંસાપાત્ર ઉમેરો થયો છે. એ શૈલી મનુષ્ય હૃદયના નાના મોટા ભાવો વ્યકત કરવા કેવી સમર્થ છે તેની મીમાંસા કરવાને હજુ વાર છે.

આ નાટકની સમાલોચના અનેક દૃષ્ટિથી કરવા જેવી છે. રંગભૂમિની અને સાહિત્યની દ્રષ્ટિથી એનાં પાત્રાલેખન, પ્રસંગ રચના, વસ્તુગુંફન, ભાષા, સંગીત, વાતાવરણ વગેરે નિરૂપવામાં આનંદ આવશે પણ આ પત્ર (નવજીવન) માં અવકાશ નથી એટલે દિલગીર છીએ.

રા. રા. નૃસિંહદાસે જે પવિત્ર અને દેશપ્રેમી કાર્ય આદર્યું છે તે કાર્યમાં એમને યશ મળો અને ગુજરાતની રંગભૂમિ અને નાટકસાહિત્ય એમની દ્વારા ઉંચા સંસ્કાર પામો.

૯ **ચાબુકચનંદિની અથવા ગ્રન્થ અને સુંદરી**–કર્તા રા. રા. નારાયણ વસનજી ચતુર્ભુજ, સુપ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિક 'ગુજરાતી' ની ઇ. સ. ૧૯૧૬ની ભેટ.

હવે એવો સમય આવ્યો છે કે રા. રા. નારાયણ, રા. રા. ગોપાળજી દેલવાડાકર અને બીજા નવલકથાકારોની કૃતિઓની કડક સમીક્ષા થવી જોઇએ. તેઓ ગુજરાતી વાચકવર્ગની સતત સેવા કરે છે. એમના ગ્રંથો સારા વિસ્તારમાં વંચાય છે. ઉછરતી પ્રજા ઉપર એ ગ્રંથની અસર થતી હશે. તેમ સાક્ષરો કે સંસ્કારી લોકો આ નવલકથાઓ વાંચતા નથી એટલે એમાં પ્રવેશેલા અનિષ્ટ અંશો વિશે પ્રબળ લોકમત જાગૃત થએલો નથી. પોતાના ગ્રંથોની બહોળી ઘરાકીથી આ લેખકો એવા મત્ત થએલા છે કે સભ્યતા અને વિવેકની પરવા કરે એવા નથી. એમના પ્રત્યે અંગત દ્વેષથી નહીં પરંતુ ગુજરાતના વાચકવર્ગ અને ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યેની પવિત્ર ફરજની ખાતર એમની કૃતિઓની કડક સમીક્ષા કરનારની તેઓ સખ્ત ખબર પોતાના નવા પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં લીધા વિના રહે એવા નથી અને એટલાથી સંતોષ નહીં થાય તો સરસ્વતીચંદ્ર અથવા રામાયણ મહાભારતની પણ નિંદા કરવા બેસી જશે. અમને આવું વીતેલું છે છતાં જે પવિત્ર કર્તવ્ય અત્યારે અમે સ્વીકાર્યું છે તેની પ્રેરણાથી એવા મલિન પ્રહારની દરકાર અમે રાખતા નથી અને અમને જે લાગશે તે અમે લખતાં બીલકુલ ડરીશું નહીં.

રા. રા. નારાયણ ગુજરાતી વાચક વર્ગની જે સેવા બજાવે છે તે માટે ધન્યાર્હ છે. એમની ભદ્રકાળી અથવા પદ્મિની જેવી વાર્તાઓ માટે અમને પક્ષપાત છે. સાહિત્ય સેવાજ નિર્વાહનું સાધન હોવાથી એમનો સમગ્ર સમય એમાંજ સમર્પિત હોવાથી એઓ વધારે સારી અને ઉંચી સાહિત્ય સેવા કરી શકે એવા હોવાથી અમે આટલી તસ્દી લીધી છે. એઓ સારૂં લખશે તો અમને જેટલો આનંદ થશે તેટલો એમને પણ ભાગ્યેજ થશે.

વાંચનારને એમ લાગશે કે અપરાધના મુદ્દાઓ રજુ કર્યા પૂર્વે શિક્ષા કરવાનો ન્યાય સમાલોચકે સ્વીકારવો ન જોઇએ. એમનો મોટામાં મોટો અપરાધ, હમણાં હમણાં એમણે વ્યભિચાર–લંપટતાની કીર્તિ ગાવા માંડી છે તે છે. હમીરહઠમાં નિર્લજ વર્ણન કરવાથી તૃપ્તિ ન થઇ તે આ કથામાં પાછું લંપટતાનું ગૌરવ ગાયું છે. 'આર્યતા' ના પક્ષપાતી, 'સુધારા' ના આરુઢ વિરોધી રા. રા. નારાયણ સુહવિ અને ચચ્ચનું નિર્માણ કેમ કરી શકયા હશે? નામ્બુદ્રી બ્રાહ્મણોની પેઠે સારસ્વતોને લુહાણાઓમાં આવો હકક અપાવવા વિચાર તો નહીંજ હશે? અથવા લુહાણામાં પુનર્લગ્ન કયારે થવા માંડયાં તેની શોધખોળ તો કથાદ્વારા નહીં કરી હોય! વિધવાવિવાહના વિરોધીએ વિધવા રાણી સુંહવીનાં પુનર્લગ્ન ચચ્ચ જોડે કરાવવા ઇંદ્રાણી ઇંદ્રાસનનો શાસ્ત્રાર્થ શોધી કાઢવામાં પોતાની અપૂર્વ (!) તર્કશકિત વાપરી છે. હિન્દુ જીવનમાં આવી રીતે શાસ્ત્રીય નિર્ણય થએલા અને આર્ય પ્રજાએ તે મંજુર રાખેલા હોય એવું અમારી જાણમાં નથી. લેખક ઉદાહરણો આપી અમારી શંકાનું નિરસન કરશે તો ઉપકાર થશે.

વિશ્વમાં અનીતિ, દુરાચારને સ્થાન છે એટલે નવલકથાના વિશ્વમાં પણ તેને સ્થાન છે. પણ વિશ્વમાં ઘણી મલિન વસ્તુઓ છે, ખુલ્લી નજરે પડે છે છતાં તેની દાંડી પીટાતી નથી. કલાનું કામ જ્યાં વીગતે વીગત આપવાનું નથી—દુરાચારના અધમાધમ અંશનું પૃથકકરણ કરવાનું નથી ત્યાં મલિનતા ઉપર પડદો નાખવાનું અથવા ધ્વનિથી સુચન કરવાનું અથવા નીતિના ઉત્કર્ષ અર્થે તેનું ચિત્ર આંકવાનું હોઇ શકે. પણ આ કથા તદ્દન Naturalistic ઐતિહાસિક છે. ઇતિહાસનો જે યુગ લીધો છે તે એવા દુરાચાર માટે મશહુર હોવાનું પ્રસિદ્ધ નથી. વળી જુના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કે ફ્રેન્ચ અને ઇંગ્લીશ સાહિત્યમાં લંપટતાનું ગૌરવ કરનારા ગ્રંથો હોય અને ગુજરાતી સાહિત્ય એવા અનુપમ (!) ગ્રંથોથી બેનસિબ હોય માટે તે ખોટ પુરી પાડવા આવા ગ્રંથો લખવા કેડ બાંધ-

વાની હાલ તો જરૂર નથી. અત્યારે પ્રજાનું નિખિલ ચારિત્ર રૂપાંતર પામે છે. નવી રીતે Formative ભૂમિકા ઉપર છે તે વખતે નવલકથાકારે બહુજ સાવધ રહેવાની જરૂર છે.

નીતિની દૃષ્ટિએ અમને આ કથા રૂચીકર થઇ નથી તેમ કલાની દૃષ્ટિએ પણ થઇ નથી. કલાની નીતિ વિશ્વની નીતિથી જુદી છે. વિશ્વમાં અનીતિ સમૃદ્ધિ. વૈભવ, સત્તા, સુખ ભોગવે છે અને જગતની નજરે ચઢે એવી સજા કે અધોગતિથી મુક્ત રહે છે એવું બને છે પણ કલા તો વિશ્વજીવનના છુટાછવાયા, વિકાસ પામતા, વિલંબ લેતા-કાળ અને દિશામાં પથરાએલા અંશોને એકત્ર કરી, તેમનું તત્ત્વ શોધી તેમને કાળ અને દિશાના ઓછા વિસ્તારથી વસાવે છે તે નીતિના પરિણામ માટે ઉદાસીન રહી શકતી નથી. ચચ્ચ જેવા વિષયાસક્તને પરાક્રમી, વિદ્વાન, પત્નીવત્સલ, અપમાનનું વૈર લેનાર આગ્રહી વર્ણવવામાં અમને તો કાંઇ અર્થ લાગતો નથી. ચચ્ચ જ્ઞાતિદ્રોહી, પત્નીદ્રોહી, પુત્રદ્રોહી, સ્વામીદ્રોહી, વિશ્વાસભંજક, પરદારારત, ખુની, વિલાસી, પ્રજાદ્રોહી અબ્રાહ્મણ છે. એના પાપમાં પણ પ્રતાપ નથી. સુંદરીની આસક્તિ એ જ એની અધોગતિનું કારણ છે. રશીઆમાં કેથેરાઇન અનેક પ્રીતમો કરે અને પ્રજા ઉપેક્ષા કરે એ સંભવિત છે પણ આર્યાવર્તમાં-જેની નીતિ માટે રા. રા. નારાયણને અભિમાન છે અને જે નીતિનો 'સુધારાવાળા' ભંગ કરે છે એવું માની તેઓ પોતાની લેખિનીનો પ્રહાર તેમના ઉપર કરે છે-તે આર્યાવર્તમાં લોકો આવું કેમ સાંખી રહે? તેનો ખુલાસો કરવા પણ કર્તાએ પરવા રાખી નથી. હોલેંડમાં રાણી લંપટ પ્રધાનથી ભોળવાઇ વિપથગામિની થઇ હતી તેથી આખી પ્રજા કલંકિત થઇ છે એમ માની વલંદાઓએ તે પ્રધાનને ફાંસીએ ચડાવ્યો હતો અને રાણીને જન્મપર્યંત કેદમાં રાખી હતી. સીંધીઓમાં આવું પાણી ન હોતું એવો હલકો મત કર્તા એમને માટે તો નહીં જ ધરાવતા હોય.

રા. રા. નારાયણ ઐતિહાસિક વાર્તાઓ લખે છે પણ ઇતિહાસના અર્થની એમને ખબર હોય એમ લાગતું નથી. ઇતિહાસની વીગતો તેઓ

મહેનતથી એકઠી કરે છે–જો કે આ વાર્તામાં તો વીગતોમાં પણ કેટલાક કાલવ્યુત્ક્રમના દોષો થએલા છે. Interpretation of History માં તેઓનો બીલકુલ પ્રવેશ નથી. હિંદુ અને મુસલમાનના સંઘટ્ટનના અનેક પ્રસંગોની વાર્તાઓ એમણે લખી છે છતાં હિન્દુઓ કેમ હારતા અને મુસલમાન કેમ વિજયી થતા તેનાં આધ્યાત્મિક અને પાર્થિવ ઐતિહાસિક કારણોથી એઓ વાકેફગાર હોય એવું અમને લાગ્યું નથી.

એમનું લખાણ એવું કૃત્રિમ હોય છે–સ્વયંભૂ ઉર્મિઓથી હીન હોય છે કે સંસ્કારી વાચકોને તો કંટાળો જ આવે. માનસ વ્યાપારની મીમાંસા, સ્થળ કે પ્રકૃતિનાં વર્ણનો, કોઇ મહાભાવનું નિરૂપણ એમની વાર્તાઓમાં એવું નથી કે અમર થાય. કરણઘેલા જેવી પ્રતિષ્ઠા એમની એકે વાર્તા હજુ પામી શકી નથી એનું કારણ શું ?

જીવનના પ્રશ્નો સંબંધી પણ એમણે ઉંડો વિચાર કર્યો હોય એવું નથી. એવું છદ્મગંભીર, શબ્દપ્રચુર, ડાહ્યું ડાહ્યું એ લખી શકે છે કે સામાન્ય વાચકોની સામાન્ય રસવૃત્તિ તૃપ્ત થાય છે.

સુંહધીને ચાણક્યનંદિની કહેવામાં પણ ચાણક્યની બેઆબરૂ કરવા જેવું છે. લેખકે મુદ્રારાક્ષસનું, અથવા રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે એ ગ્રંથના ગુજરાતી ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં ચાણક્યના નિરૂપેલા ચરિત્રનું વાચન કર્યું હોત તો આવું કથન તે કરત જ નહીં.

જટ કન્યાને બૌદ્ધ ભીક્ષુણી બનાવ્યા પછી પાછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં મોકલી છે તે અમને અનુચિત અને બૌદ્ધ જીવનથી વિરૂદ્ધ લાગે છે. આજ કાઠીઆવાડમાં બાવાઓની જુદી નાત થઇ છે તેમ બૌદ્ધ મઠોમાંથી પરણેલાં ભીક્ષુક ભીક્ષુકીની જુદી જ્ઞાતિ થઇ હતી પણ તે વાત જુદી છે અને આ વાત નિરાળી છે.

અમને એમ લાગે છે કે આ વાર્તા રા. રા. નારાયણે હમણાં નહીં લખી હોય પણ ઘણાં વર્ષો ઉપર લખી હશે. એમાં મનઃસુખરામશાઇ સંસ્કૃતમય ભાષા છે, એમને હાલ પ્રિય થઇ પડેલી ઉર્દૂ ભાષાનો સંભાર નથી, એટલે આવું અનુમાન કર્યું છે.

૧૦. **નંદશંકર જીવનચરિત્ર,** કર્તા રા. રા. વિનાયક નંદશંકર મેહતા, આઇ. સી. એસ. મૂલ્ય રૂા. ૧-૦-૦.

કવિ નાનાલાલનાં કેટલાંક કાવ્યો ભા. ૧ લાનું અવલોકન લખતાં રા. બ. રમણભાઇએ જ્ઞાનસુધામાં લખ્યું હતું કે ગયા જમાનાના લેખકોના પુત્રોદ્વારા પણ આ જમાનાની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી છે. કરણઘેલાનાં સમર્થ કર્તાના વિદ્વાન પુત્રની કૃતિ જોતાં અમને એ શબ્દોનું સ્મરણ થઇ આવ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યમંદિરમાં પોતાના પરલોકવાસી પિતાનું જીવનચરિત્ર લખી પ્રવેશ કરવા માટે રા. રા. વિનાયકને અમે આવકાર આપીએ છીએ. સાથે સાથે કહી દઇએ છીએ કે આટલા અર્ધ્યથી ગુર્જરી દેવી સંતૃપ્ત નથી થવાની.

રા. રા. વિનાયકના બે મોટા ભાઇઓએ એમની કેળવણીના પ્રમાણમાં ગુજરાતી સાહિત્યની કાંઇ જ સેવા નથી કરી તેમ તેઓ નહીં કરે એવી આશા છે. દલપતરામનું નામ નાનાલાલે, મહીપતરામનું નામ રા. બ. રમણભાઇએ, ભોળાનાથનું નામ રા. રા. નરસિંહરાવે રાખ્યું છે; તેમ નંદશંકરનું નામ રાખવા રા. રા. વિનાયક ચુકશે નહીં એવી આશા છે.

ગુજરાતીઓમાંથી જેઓએ ઉંચામાં ઉંચી કેળવણી લીધી છે તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યને કંગાળ રહેવા દેશે તો પછી એમની કેળવણી એ રીતે વૃથા ગઇ છે એમ કહેવામાં સહેજ પણ ખોટું છે ? ગુજરાતી સિવિલીઅનોની હાલમાં સંખ્યા વધી છે. રા. રા. અબ્દુલ્લા યુસુફઅલ્લીએ અંગ્રેજી અને ઉર્દુનો સ્વીકાર કરી પોતાની માતૃભાષાની સહેજ પણ સેવા કરી નથી. પણ રા. રા. વિનાયક અને રા. કાંટાવાળા સાહિત્યપ્રેમી અને સાહિત્યસેવક પિતાના પુત્રો છે. રા. રા. નાનાલાલ ચમનલાલ ઇંગ્લંડમાં અભ્યાસ કરતા ત્યારે કવિતાઓ લખતા હતા. આ સર્વે પોતાની સત્તા, વૈભવ, કામકાજમાં ગુજરાતી સાહિત્યનું વિસ્મરણ નહીં કરે એવી એમને અમારીવિનંતિ છે.

સુરતીઓએ પોતાના આગેવાન સાહિત્યસેવકોનાં જીવનચરિત્ર લખી સુરતના ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ લખવા સારી સામગ્રીનો સંગ્રહ કર્યો છે. નર્મ-

દાશંકર, નવલરામ, દુર્ગારામ, મલબારી, ઇચ્છારામ વગેરેનાં જીવનચરિત્રો-માંથી સુરતનો જેવો ખ્યાલ આવે છે તેવો હજુ અમદાવાદ, નડીઆદ કે બીજા 'સાક્ષર' નગરનો આવતો નથી. રા. રા. વિનાયકે કરણઘેલાને પોતાના પિતાની કીર્તિનો ધ્વજ ગણ્યો છે અને તેમાંની વીગતો કેવા વાતાવરણમાંથી સુઝી હશે તે પારખવા અને પોતાના પિતાનું અનુપમ શીલ કેવા અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં ઘડાયું તે નિરૂપવા, બની શકે તેટલી સામગ્રી તત્કાલીન ચિત્ર માટે એકઠી કરી છે. સુરતીઓના લાલાશાહી જીવનનો ખ્યાલ આબેહુબ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. મલિન વાતો લખતાં વૃત્તિ ઉંચી રાખી છે અને તેમાં કોઇ પણ પ્રકારનો રસ લીધા વિના સંયમથી જે લખી શકાય તે લખ્યું છે. પણ તે જીવન અમુક રીતે સભ્યતાવિહીન હતું એટલે વર્ણનમાં પણ એ વિહીનતાના અંશો આવી ગયા છે.

રા. રા. વિનાયકની પાસે પિતાના ચરિત્ર માટે કાંઇપણ લેખિત માહીતી નહોતી. નવલરામના જીવનચરિત્રમાં જેવા ઉતારા ગોવર્ધનરામે આપ્યા છે તેવા અથવા ગોવર્ધનરામની જીવનકથામાં જેવા ઉતારા એમની Scrap books માંથી આપી શકાય એવા ઉતારા આ ગ્રંથમાં નથી. પણ રા. રા. વિનાયકે પોતાના સંસ્કારી પિતા સાથે આપણા જીવનના વિવિધ પ્રશ્નો વિશે વાત-ચિત કરી તેમના નિર્ણયો અને અભિપ્રાય જાણેલા તે આ ગ્રંથમાં આપ્યા છે. આ નિર્ણયો અને અભિપ્રાયો જીવનના કયા કાળમાં કેવા કેવા અનુભવને પરિણામે નંદશંકરે બાંધેલા અથવા એમાં પુત્રની વિદ્વત્તાનો અજાણતાં કયાં કયાં પાસ લાગી ગયો છે તેનું નિરાકરણ કરવાની મુશ્કેલી છે. માહીતીને અભાવે અને શ્રુત સામગ્રીની અસંકલિત, વખતે અસંબદ્ધ અને પ્રાસંગિક સ્થિતિને લીધે આ ગ્રંથમાં પણ શિથિલતા લાગે છે; પ્રમાણની ન્યૂનતા આવી ગઇ છે. પિતાના જીવનના બનાવો બહુ ઓછા છે, એ જીવનના માનસ વિકાસના નિરૂપણ માટે આવશ્યક સાધનો મોજુદ નથી એટલે પુત્ર વાતાવરણમાં, વિવિધ વિષયોના તલસ્પર્શી વર્ણનોમાં વધારે નિમગ્ન થઇ ગયા છે. નંદશંકર આનુષંગિક લખાણમાં દબાઇ ગયા છે. એટલું છતાં એ

આપ અનિષ્ટ સાંસારિક રીવાજો દૂર થશે. જ્ઞાતિપરિષદોને શાસનની સત્તા નથી હતી. ભલામણના ઠરાવો નકામા છે અને જુના વિચારવાળા અને સુધારવાળા વચ્ચે વીખવાદ થઇ જ્ઞાતિનું હિત કરતાં અહિત થવાનો સંભવ થઇ જાય છે. આવું વખતે લાગ્યું હશે એટલે માત્ર વિદ્યા પ્રસારણ અર્થેજ આ ચળવળ છે. વિરોધ, ગાલિપ્રદાન, તુચ્છકાર, અપમાન વગેરે સહન કરતાં જ્ઞાતિજનોને સમભાવ આ મંડળ મેળવતું જાય છે. આ વખતે જ્ઞાતિની સન્નારીઓ પણ સામેલ થઇ હતી. મુષ્ટિદાનનું વ્રત ગયા સંમેલનથી કેટલીક સન્નારીઓએ સ્વીકારી આ સંમેલનમાં તે દ્વારા વિદ્યા પ્રસારણ માટે દ્રવ્ય મેળવી આપ્યું હતું. આ વખતે પણ એ વ્રતનો વિશેષ સ્વીકાર થયો હતો. ઉનેવાળો બ્રાહ્મણો છે તો પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિનાં લક્ષણો ખીલવી, ત્યાગનો અને સેવાનો આશ્રય લેશે તો પ્રગતિને પંથે વહેલા ચાલશે એમાં સંશય નથી. જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે શિષ્યવૃત્તિઓ હાલ અપાય છે પણ ભવિષ્યમાં વિદ્યાર્થીગૃહ સ્થાપવાનો જ્ઞાતિજનોને અભિલાષ છે. કૃષિકાર થઇ નિર્વાહ કરતી જ્ઞાતિ કારકુનીના ભણતર તરફ પોતાની સંતતિને વાળતાં પહેલાં આ જમાનાના શિક્ષણના ઉઠેલા પ્રશ્નોનો વિચાર કરી બની શકે તેટલી તજવીજ કરશે તો વધારે સારૂં. બ્રાહ્મણો તરિકે સંસ્કૃત વિદ્યાનું વિસ્મરણ નહીં કરે અને સ્વાધ્યાયનું પુનર્જીવન કરશે તો પણ સારૂં. સેવકમંડળનો વિજય અમે ઇચ્છીએ છીએ.

૧૨. **ઇન્ડીઅન ઑટોનોમી**—કર્તા રા. રા. એસ. એસ. સેટલુર, એડવોકેટ, મુંબાઇ મૂલ્ય રૂ. ૦—૩—૦ ધી ઈંડીઅન હોમ રૂલ લીગની પત્રિકામાળાનો બીજો અંક.

ઇ. સ. ૧૯૧૬ ના નવેમ્બરની ૧૧ મીએ ઑ. મિ. ગોકળદાસ પારેખના પ્રમુખપદ નીચે મિ. સેટલુરે 'સ્વરાજ્ય' વિશે નિબંધ વાંચ્યો હતો. મિ. સેટલુર કુશળ વકીલ છે તેમ વર્તમાન રાજ્યદ્વારી ચળવળથી બીલકુલ ઉદાસીન નથી અને પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિના અભ્યાસી છે. એમનો નિબંધ એમના પ્રતિષ્ઠાને લીધે આદરથી વંચાશે અને એમાં

'સ્વરાજ્ય' નો મુકરદમો બાહોશીથી રજુ કરેલો જણાશે અને એ પ્રશ્ન વિશે સરકારને તેમજ લોકોને અનેક દૃષ્ટિથી વિચારવાનું સુઝશે. વર્તમાનકાળમાં આપણી પ્રજાના ભાગ્યોદય માટે જે મહા પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે, બ્રિટિશ રાજ્યના સહકાર્યમાં આપણને સ્વરાજ્ય મેળવવાનો અવસર આવ્યો છે, તે સમયે આપણે બની શકે એટલી રીતે આપણા વ્યાજબી હક મેળવવા મહેનત નહીં કરીશું તો વર્ષો લગી આપણે અવનત રહીશું. એ હકીકત હિંદના વાતાવરણમાં વસી રહી છે છતાં પણ એનો ઉદ્‌ઘોષ થવા કરવાની અને એક સંપુટમાં સર્વ વીગતો મેળવવાની જોગવાઈ કરવાની જરૂર છે તે આ નિબંધ પુરી પાડે છે. જે જે મુદ્દાઓ એમાં ચર્ચવામાં આવ્યા છે તે એક રીતે મશહુર છે એટલે તેમનું અવતરણ નથી કરવામાં આવ્યું. પણ ખાસ લક્ષણ તો એ છે કે માત્ર રાજ્યનીતિના પ્રશ્નો—બંધારણના ફેરફારોની વકીલાત કરીને મિ. સેટલુર અટક્યા નથી; પ્રજાના પૂર્વ ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, સ્વભાવ વગેરે પ્રત્યે અંગ્રેજી રાજ્યકર્તાએ અને તેમનાથી અંજાએલા હિંદીઓએ આજ લગી દુર્લક્ષ આપ્યું છે તે દૂર કરવાની જરૂર વિષે સમર્થ વિવેચન કર્યું છે. હીંદી પ્રજાને પોતાપણું પ્રાપ્ત કરવા સ્વરાજ્યની જરૂર છે. અંગ્રેજ અધિકારી વર્ગ હીંદી પ્રજાની કાયદેસરની પ્રગતિને કુંઠિત કરે છે, પોતાની સત્તા નાશ પામશે એવા ભયથી બની શકે એટલો વિરોધ બતાવે છે એ સર્વેનો વિસ્તૃત અહેવાલ આપી જાતેજ ઉદ્ધાર કરવા આપણને ઉદ્‌બોધે છે. આપણી પ્રાચીન ધર્મભાવનાનો પુનરુદય કરી રાજ્યકીય ઉન્નતિમાં તેને સ્થાન આપી ચળવળ કરવા તેઓ આગ્રહ કરે છે. આપણી સર્વે પરિસ્થિતિથી માહીત થઇ કટિબદ્ધ થઇશું તો કોઇ પાર્થિવ સત્તાની તાકાત નથી કે આપણી ગતિ પ્રતિહત કરે? અંગ્રેજી જાણનાર સર્વે ગુજરાતીઓને આ નિબંધ વાંચવા ભલામણ છે.

૧૩. ગુર્જરી મુંબાઇની શેઠાણી—કર્તા રા. રા. મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ, મૂલ્ય રૂા. ૧–૪–૦

ઐતિહાસિક અને સામાજિક ગુજરાતી નવલકથાઓ લખનારા વર્ગમાં રા. રા. મણિલાલ પ્રતિષ્ઠિત છે. એમની કૃતિઓ લોકપ્રિય થઇ છે તેમ કેટલેક અંશે વિદ્વત્પ્રિય પણ થએલી છે. એમણે સમગ્ર જીવન સાહિત્ય સેવામાં જ ગાળ્યું છે અને અત્યારે વૃદ્ધાવસ્થામાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી ગુજરાતી ભાષાનો કોશ તૈયાર કરે છે. એમની આ વાર્તા વાંચતાં અમને અનેક વિચારો આવ્યા છે. આજકાલ કેળવણી વિશેષ અને વિશેષ પ્રસરતી જાય છે તેમ તેમ કુમારો, કુમારીઓ, યુવકો, યુવતીઓ અને ક્વચિત પ્રૌઢ અને પ્રૌઢાઓને વાંચવાને અને તેમાં ખાસ કરીને વાર્તાઓનાં પુસ્તક જોઇએ છીએ. હવે કુમારો અને યુવકોના હાથમાં મુકી શકાય એવા ગ્રંથો આપણી ભાષામાં જુજ છે. આ ગ્રંથ તેમના હાથમાં અનેક દૃષ્ટિથી મુકવા જેવો છે; પણ એમાં અમને બે ત્રણ મહત્ત્વના દોષો લાગ્યા છે. ચંદુલાલ અને તારાના પ્રસંગો, રંગનાથની છબીથી ગુલાલ ઉપર એ બન્નેથી વર્તેલો ત્રાસ, બાવાજી અને બ્રાહ્મણ કન્યાનું પલાયન, ચંદુલાલને ભૂતયોનિમાંની રાજકન્યાનો થએલો વળગાડ વગેરે પ્રસંગો વાર્તાના વિકાસમાં અમને બહુ ઉપયોગી નથી લાગ્યા. એ ન હોત તો વિના સંકોચે આ કથા યુવક અને કુમાર વર્ગને માટે આદર પામત. અમારા મતનું વિશેષ સ્પષ્ટિકરણ કરીશું. સાહિત્યની પ્રત્યેક કૃતિના સંબંધમાં પ્રથમ પ્રશ્ન ઉઠે છે; એનો ઉદ્દેશ શો છે? સમગ્ર કથામાં વહેતી ભાવના શી છે? અને પછી તેની સિદ્ધિ અર્થે લેખકે પ્રસંગો, પાત્રો, વિચારો વગેરેની ફુલગુંથણી કેવી કરી છે? રા. મણિલાલની કથાનો ઉદ્દેશ શો છે? માત્ર પોતાના જમાનાનું ચિત્ર જ આપવાનો છે? ધારો કે તેમ હોય તો માત્ર છબીઓ (ફોટોગ્રાફ) કે બહુ તો જમાનાનું 'સિનેમેટોગ્રાફ' બતાવે એટલે બસ. નવલકથાનો ઉદ્દેશ અમને એથી ઉંચો લાગે છે. માત્ર ફોટોગ્રાફ કે સીનેમેટોગ્રાફ તે નવલકથા નથી. મનુષ્યો એક બીજાના સમાગમમાં આવે અને ઉંચા નીચા પ્રસંગોમાં પડે ત્યારે કેવી રીતે પોતાના ચારિત્રની ઉન્નતિ કે અવનતિ કરે છે, સુખી કે દુઃખી થાય છે તે વિસ્તારથી દર્શાવવાનું સાધન

ચચંદ્રને ગજરી જોઇએ છીએ અને ગજરીને કેશવચંદ્ર જોઇએ છીએ. આ મુખ્ય ઉદ્દેશ પણ આપણે ત્યાં જ્ઞાતિવ્યવસ્થા છે, સમગ્ર જ્ઞાતિ વર્તમાન જીવનથી વિમુખ હોય—અર્વાચીન શિક્ષણ વિહીન હોય. તેમાં એક કુટુંબ પોતાની ભાવનાનુસાર પુત્રીને કેળવી સમજણી બનાવે પણ યોગ્ય વર ન મળે ત્યારે કેવી ચિંતા, કેવી મુંઝવણ થાય છે, એકાદ ભણેલો વર હોય છે તો તેને માટે કેટલી ખટપટો રચવી પડે છે તેનું પણ વર્ણન આમાં છે. સ્ત્રીપુરૂષો મોટી ઉમ્મરે પરણે તો 'ઇચ્છાલગ્ન' કરવા ઉત્સુક હોય છે; અને રા. મણિલાલ તેની તરફેણમાં છે. વિવાહ પૂર્વે યુવકયુવતીને મળવાહળવાના પ્રસંગો એમણે યોજ્યા છે. હવે આ કથા આવા અમુક રીતે સંવનિત દાંપત્યનું ચિત્ર દર્શાવવા હોય તો તેમાં ઉપર કથિત પાશવ પ્રસંગો વર્ણવવાનો હેતુ શો હશે ? નવલકથા એ સાહિત્યનું નિર્માણ છે અને તે રીતે સૌંદર્યની સૃષ્ટિ છે એટલે તે સુઘટિત અને પ્રયોજનશાળી હોવી જોઇએ. એ પાશવ પ્રસંગો પાત્રોના જીવન વિકાસમાં કોઇ રીતે કામના થતા પણ લાગતા નથી, તેમ વાર્તાના પ્રધાન ઉદ્દેશની ખીલવણી માટે વિરોધની પણ ગરજ સારતા નથી.* ચંદુલાલના પિતા મીલવાળા છે છતાં પોતાના પુત્રને ડાક્તર બનાવે છે અને દેશી રાજ્યમાં ત્રણસો સાડી ત્રણસોના પગારે નોકર રખાવે છે એ આખી વાત મુળકથાને કેવી રીતે પોષક છે ? દેશી રાજ્યમાં ચંદુલાલને વળગાડ થાય છે અને તેથી થએલા મંદવાડને કારણે ગજરી અને કેશવચંદ્રનાં લગ્ન લંબાય છે અને લેખકની વાર્તાનાં પાનાં વધે છે. આજકાલ લખાતી ઘણી વાતોમાં આવું નિરર્થક અને પ્રયોજનહીન લંબાણ હોય છે. લેખકનો બીજો હેતુ મુંબઇની શેઠાણીઓમાંના એક સારા નમુનાનું યશોગાન ગાવાનું છે. ગજરીને સારી રીતે કેળવવામાં આવી હતી અને મુંબઇમાં ધનાઢ્ય પિતાને ત્યાં ઉછરવા છતાં ગામડાનાં ગરીબ

---

* 'રતિ સુંદરી' માં પણ આવું છે. મુંબઈના જીવનમાં અણજાણ્યે પશુતા કેમ ઉછાળો મારે છે તે બતાવવા પુરતો આશય રખાય છે પણ તેની મીમાંસા અને પરિણામ અને નિવારણ અર્થે પ્રસંગો કે પાત્રો કલ્પાતાં નથી.

સાસરીઆંને તે વહાલી થઇ પડે છે. પણ સાથે વિપરીત નમુના ચિતર્યાં હોત અને ગંગા ડોસી પાસે મુંબઇની શેઠાણીનાં છોડીઆં ન પડાવ્યાં હોત તો કળા વધારે દીપત અને દેશી રાજ્યનો બીનજરૂરી પ્રસંગ વિસ્તારવો ન પડત. એક યોગીનો પ્રસંગ ઉપજાવી ચમત્કાર દર્શાવવામાં આવ્યો છે. રા. મણિલાલ ભલે એ ચમત્કારોમાં શ્રદ્ધા રાખે અને આજના 'નાસ્તિક' કેળવાએલાઓને શ્રદ્ધા કરાવવા ઉત્સુક હોય પણ આ કથામાં એનું સ્થાન કેવી રીતે સુઘટિત છે તે અમારાથી કળાયું નથી. આસક્તિથી થતી હાનિનો નિર્દેશ થયો છે પણ આ કથાના વિશ્વમાં તેનું પ્રયોજન યથાર્થ નિરૂપાયું નથી. જે જીવનનું આલેખન એમાં છે તે વ્યતીત થયું છે અથવા નીચલા થરમાં પ્રગટ થતું હશે. અત્યારના પ્રશ્નો વિવિધ, સંકુલ અને ગહન થયા છે. કેશવચંદ્ર અને ગજરી, ચંદુલાલ અને ગુલાબ, રસિકલાલ અને ચંદા વગેરેના દાંપત્ય જીવનમાં ઉંચા પ્રકારનાં બુદ્ધિપ્રભાવ કે ઉંડા હૃદય ભાવો નથી. સુખી જીવનના વિલાસ અને વિનોદ છે. જે પ્રજા એટલામાં જ રચીપચી રહે છે તેનો ઉદ્ધાર નથી. એ સ્નેહની ભાવના કામુકતા, પ્રજાતન્તુની વૃદ્ધિ અને ગૃહિણીપણામાં જ સમાએલી લાગે છે. આમ એમાં અનેક ઉણપ છે છતાં સામાન્ય અથવા ઉછરતા વાચકોને માટે આ કથા સારી છે. રા. મણિલાલ સાદી અને રસભરી ભાષા લખે છે. એમના વિચારો બહુ ગહન કે તત્ત્વદર્શી નથી. પણ વ્યવહારૂ છે અને સામાન્યતઃ સમજાય અને આદર પામે એવા છે. એઓ પોતાની નિવૃત્તિના કાળમાં હજુ વધારે સારી વાર્તાઓ લખી ગુજરાતના વાચકવર્ગની સેવા કરશે એવી અમારી એમને પ્રાર્થના છે.

૧૪. **સ્નેહસદન અથવા પ્રણય રહસ્ય**—મરાઠીમાં કર્તા રા. રા. પ્રભાકર શ્રીપત ભસે, ગુજરાતી તરજુમો કરનાર રા. રા. જયશંકર ખોડીદાસ દ્વિવેદી. મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

અમૃતરાય નામના શ્રીમંત જાગીરદારના મકાનનું નામ 'સ્નેહસદન' હતું. તેની પુત્રી રમા અને કથાના નાયક બળવંતને પ્રેમ થાય છે અને બન્ને પરણે છે, એ પ્રસંગથી કથાનું નામકરણ થયું છે.

ભારતવર્ષમાં દરિદ્રતા વ્યાપી રહી છે, કર્મશક્તિ લુપ્ત થઇ ગઇ છે, મહત્ત્વાકાંક્ષા નથી, પરિશ્રમનું કાયરપણું વધ્યું છે, મનોબળ શિથિલ થયું છે માટે પાસુ ફેરવી મનોબળ કેળવો, પરિશ્રમ કરો, મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખો, નોકરી માટે જ નહીં પણ દેશના અભ્યુદય માટે વિદ્યા સંપાદન કરો અને દેશનાં સ્ત્રી પુરૂષોનાં દુઃખ કષ્ટ ક્લેશનું નિવારણ કરો એ આ વાર્ત્તાનો ઉદ્દેશ છે એવું લેખક પ્રસ્તાવનામાં કહે છે. કથાનાયક બળવંત ભૂગર્ભ અને ખનિજનું જ્ઞાન પરદેશમાંથી પ્રાપ્ત કરી આવ્યો છે અને આપણા દેશમાં પૃથ્વીના ઉદરમાં જે અમૂલ્ય સમૃદ્ધિ પડી છે તેનો ઉપયોગ કરી દેશને સુખી અને ઉન્નત કરવા આતુર છે. અમૃતરાય અને તેમના કુટુંબની મદદથી તે લોખંડનું કારખાનું કાઢી શકે છે એટલી જ વાત આ નિનાદિત ઉદ્દેશની સિદ્ધિનું નિદર્શન છે. બળવંતના જીવનમાં અમૃતરાયની પુત્રી રમાના અને કથાના વિશ્વના શેતાન સામળદાસની પુત્રી વનલતાના હૃદયદાનના પ્રસંગો છે. રમા સાથે તે પરણે છે અને વનલતાના પ્રેમથી અનભિજ્ઞ રહેવાથી તે સંબંધમાં કોઇ પણ પ્રકારના કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવો પડતો નથી. વનલતા આમરણ કુમારિકા રહે છે. રમા અને બળવંતનો મેળાપ આકસ્મિક થાય છે. અંગ્રેજ સંસારમાં નાત જાત નહીં એટલે નાયકનાયિકાને અકસ્માતથી મેળવવામાં આવે છે. વળી પ્રેમશૌર્યની ભાવનાના જે ઝાંખા પડછાયા હજુ એમના જીવનમાં રહ્યા છે તેને લીધે દુઃખમાં સ્ત્રીજાતિનું ત્રાણ કરવાથી તે ઉપકારવશ થઇ ત્રાતાની પ્રણયિની થાય છે. પણ આપણે ત્યાં લગ્ન તો નાતમાં જ થાય છે તો પછી આકસ્મિક મેળાપનું પ્રયોજન શું ? 'ગુર્જરી' માં પણ એવુંજ છે. વારૂ સ્નેહની આપણી ભાવના કેવી છે ? માત્ર તારામૈત્રક થયું એટલે સ્નેહ જન્મ્યો ? વસ્તુતઃ એમ થતું હોય પણ શું તે આપણને કબુલ છે ? બાળલગ્નથી સ્નેહશૂન્ય જીવન ગાળવું પડે છે એવી હાલના યુવાનવર્ગની ફરીઆદ છે. નવલકથાકારો હાલ જે જીવન વર્ણવે છે તેમાં માત્ર તારામૈત્રકજ હોય છે. તારામૈત્રકથી જન્મતા સ્નેહથી જીવનભર સુખ અને સંતોષ મળતાં હોય તો પછી બાળલગ્નથી વિવાહિત દંપતીમાં

સમાગમ અને પરિચયથી સ્નેહ શું ન જન્મી શકે ? જેનાથી જીવનભર સુખ અને સંતોષ મળે એવો સ્નેહ ? આ પ્રમાણે વિચાર લેખકોને સ્ફુરતોજ નથી. વસ્તુસ્થિતિ જુદીજ છે, યુવાનોને પોતાના જેટલાજ બુદ્ધિ અને હૃદયના વિકાસવાળી સખી જોઇએ છીએ. તારામૈત્રકથી આકૃષ્ટ દંપતીમાં આવા વિકાસમાં અંતર હોય તો પછી તે પણ બાળલગ્નવાળાં દંપતીના જીવનની વિષમતા જેવુંજ બને છે. તારામૈત્રકનો સ્નેહ તે સ્નેહજ છે કે મોહ છે તેનો નિર્ણય કરવાનું સહેલું નથી અને મોહનું ઘેન ઉડી જતાં જીવનમાં જે દુઃખ આવે છે તે બાળલગ્નથી દંપતી થએલાની વિષમતાથી વધારે તીવ્ર હોવા સંભવ છે. માટે નાયક નાયિકાના પરિચય વધારતાં વધારતાં બન્નેને અન્યોન્યનાં બુદ્ધિવૈભવ અને હૃદયથી એવાં આકર્ષિત કરવાં જોઇએ કે તેઓ જીવનયાત્રાનાં સહચર થવા ઉત્સુક થાય. બીજી એક મહત્ત્વની વાત સામાન્ય નવલકથાકારો ભુલી જાય છે. સ્નેહ અને ધર્મ મનુષ્ય જીવનના મોટામાં મોટા બનાવો હોવાથી તે જીવનમાં દૂરગામી ફેરફાર તેથી થાય છે. ધર્મમાંજ બ્રહ્મજન્મ થાય છે એમ નહીં પણ સ્નેહમા પણ થાય છે. જ્યાં લગી સ્નેહનો આ પ્રભાવ બતાવતો નથી ત્યાં લગી સ્નેહનું વર્ણન મિથ્યા વાગ્જાળ છે. પ્રસ્તુત કથાના લેખક પણ સ્નેહના આ સ્વરૂપથી અનભિજ્ઞ છે. બળવંત અને રમાનાં સ્નેહલગ્ન કર્યાં છે પણ પ્રથમ પ્રસંગેજ બળવંત પોતાની પ્રિયતમાને રસિકલાલમાં આસક્ત માનતાં જરા પણ અચકાતો નથી. દુઃખી દારા પોતાના પીડકો પાસેથી યુક્તિપ્રયુક્તિથી છુટી પ્રીતમના સ્નેહમાં આશ્વાસન લેવા આવે છે ત્યારે નિષ્ઠુર બળવંત તેને મળ્યા વિના કાઢી મુકે છે. બળવંતની ભોજાઇનું સ્ત્રીહૃદય જે કપટ પ્રેરણાથી પામે છે તે સ્નેહી બળવંત પામતો નથી એટલે એનામાં વાસ્તવિક સ્નેહ હતો જ નહીં, એનામાં હૃદય કરતાં બુદ્ધિનું પ્રાધાન્ય છે. એની ખાણોમાં એ એટલો મસ્ગુલ છે કે વનલતા આટલી બધી એની કેમ સેવા કરે છે તેનું કારણ વિચારવાની પણ ઉર્મિ એને નથી થતી. ગ્રંથકાર આમાં દેશની ઉન્નતિ ઉદ્યોગો અને તેમાંએ ખનિજના ઉદ્યોગો દ્વારા કરવા આપણને પ્રબોધે છે

છતાં કથાનો અધિકાંશ નાયકની પ્રેમકથા અને પ્રતિનાયકોનાં કપટોથી રોકાયો છે. વાર્તામાં સ્નેહ પ્રબંધ જોઇએ માટે સૌ તેનું આલેખન કરે છે પણ પોતાના ઉદ્દેશથી તે કેવી રીતે પોષક છે તેનો પુરો વિચાર કરતા નથી અને એ રીતે સ્નેહનું સ્વરૂપ આલેખતા નથી.

કર્તાને પ્રાર્થનાસમાજ પ્રત્યે ઉંડો ધિક્કાર છે—દ્વેષ જેવું છે. આ કથાના ગુંફનમાં એની નિંદાને સ્થાન આપવા કલાની કોઇ પણ રીતે માગણી હોય એવું પ્રતીત થતું નથી છતાં પ્રતિનાયકોને પ્રાર્થનાઃસમાંજી બતાવી તેમની દુષ્ટતાને લીધે એ સંસ્થાને ખુબ નિંદા અને જુગુપ્સાને પાત્ર કરી છે.* સામળદાસ, કૃષ્ણલાલ, રસિકલાલ એવા દુષ્ટો છે કે પ્રાર્થનાસમાજમાં ભળવા છતાં સુધર્યા નહીં એમ કહેવાને બદલે તેને લીધે તેઓ વધારે બગડયા અને વેદાંતી હોત તો એટલા દુષ્ટ ન થાત એ આશયના ઉદ્ભેદ માટે બન્ને મતોની ઉચિત અને ન્યાયી મીમાંસા નથી. કર્તાને એ સંસ્થાનો પરિચય નથી. સાથે સાથે ‘ સુધારા ’ ઉપર જેટલા પ્રહારો થઇ શકે તેટલા કર્યા છે. ઘણા લેખકો ‘ સુધારા ’ ના એ ભિન્ન છતાં અન્યોન્યમાં વ્યાપ્ત ભેદ જોઇ શકતા નથી. રાજા કાલસ્ય કારણમ્. રાજદરબારના પોષાકો, રહેણીકરણી, ભાવનાઓ વગેરેના જાણ્યે અજાણ્યે અનુકરણો શિષ્ટ અને શ્રીમંત અને દાસવર્ગમાં સર્વત્ર થાય છે. આજે આપણાં દેશી રાજ્યોમાં હજુ એ પ્રમાણે નિરંતર બને છે. અંગ્રેજી પોષાક, રહેણાકની પદ્ધતિ, જીવનવ્યવહારની ભાવનાઓ વગેરેનો પ્રસાર આપણા દેશમાં વિદ્યા અને લક્ષ્મીના નિવાસોમાં થાય છે તેને પણ ‘સુધારા’ માં ગણવામાં આવે છે. આપણો સંસાર નવા યુગને અનુરૂપ નથી. એમાં ન્યાય, સત્ય, સ્વતંત્રતા, દયાની અવગણના થઇ છે. વર્તમાન જગતની સુસંસ્કૃત પ્રજાઓ જેવી તે પ્રગતિશાળી નથી અને તેથી તેની પ્રતિષ્ઠા મોળી છે. આવી પ્રતીતિ થવાથી આપણા સંસારમાં અમુક અમુક ભાવનાઓ પ્રસારવા અને તદનુસાર કેટલાક રીવાજો ફેરવવા કેટલાક જણ પ્રયત્નશીલ

* કથાના મુળ ઉદ્દેશમાં વિઘ્ન નાંખનાર સેતાનીઅત દર્શાવવાને બદલે નાયકના પ્રેમજીવનમાં વિઘ્ન આવતાં વર્ણવાયાં છે.

છે અને તેમની પ્રવૃત્તિ ‘સુધારા’ ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. હવે આ બન્ને પ્રત્યે વિરોધ હોય, બન્ને હિન્દુ સમાજને હાનિકારક લાગતાં હોય તો એકનો દોષ બીજામાં આરોપી, આકસ્મિક અને નીતિની પ્રવૃત્તિઓને સેળભેળ કરી જે હદ કરવી એમાં અનૌચિત્ય અને છલ છે. આ વાર્તાના લેખકે બન્ને પ્રકારના ‘સુધારા’ ની ખંખેરણી પોતાનાં સ્ત્રીપાત્રો દ્વારા કરાવી છે છતાં નાયિકાના કુટુંબને પ્રથમ પ્રકારના સુધારાવાળું ચીતર્યું છે. છેવટે એ ઐહિક સુધારામાંથી પારમાર્થિક ધર્મપરાયણતામાં અમૃતરાયનું અભિક્રમણ કરાવ્યું છે.

કથાના મુળ ઉદ્દેશ સાથે સ્નેહનું આલેખન જેમ બંધબેસતું નથી તેમ નિર્મળા, વનલતા આદિ દ્વારા ઉદ્બોધિત ત્યાગની ભાવના પણ બંધ એસતી લાગતી નથી. વર્તમાન ઉદ્યોગોની ખીલવણીમાં એ ભાવનાને કેવું સ્થાન છે અને એ ઉદ્યોગોદ્વારા પ્રાપ્ત થતા ઐહિક વૈભવોમાં એનો સમાસ શી રીતે થશે તે સંબંધમાં કર્તાએ વિચાર્યું નથી. આ કથામાં એવા એવા પ્રશ્નો છે જેની મીમાંસા કરતાં વિસ્તાર થવાનો ભય રહે છે. ટુંકાણમાં જે નિર્દેશ કર્યો છે તેનો ઉદ્દેશ એટલું જ દર્શાવવાનો છે કે હાલ લખાતી પ્રશ્ન નિરૂપક કથાઓમાં કેટલી ઓછી સ્પષ્ટતા અને પારદર્શિતા હોય છે. વાર્તા બને તેમ ઓછી પ્રશ્નનિરૂપક થવી જોઇએ. એનો હેતુ માત્ર માનવજીવનનો સમાગમ કરાવા જેટલો હોવો જોઇએ. એ દૃષ્ટિથી આ વાર્તા રસિક છે અને જેમને પ્રશ્નો સુઝતા નથી અથવા તેમાં રસ નથી તેમને એક કથા તરીકે એનાથી આનંદ તથા ઉત્સાહ આવશે.

૧૫. **ચોથી પાટીદાર પરિષદનો અહેવાલ**—તા. ૨ જી ફેબ્રુઆરીએ (ઇ. સ. ૧૯૧૭) આ પરિષદ જુનાગઢમાં રા. રા. મગનભાઇ ચતુરભાઇ પટેલના પ્રમુખપદે મળી હતી. ગુજરાતમાં જે નવચેતન આવિર્ભાવ પામતું જાય છે તેનું આ પરિષદ જ્વલંત ઉદાહરણ છે. બીજી જ્ઞાતિ પરિષદો જેવી એ માત્ર સામાજિક સંસ્થા નથી પરંતુ સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક અને નૈતિક ઉન્નતિ માટે પ્રયાસ કરતી સંસ્થા છે. એકુતોની વસ્તિ સર્વત્ર

હોવાથી વસ્તુતઃ એ સમગ્ર ગુજરાતની પ્રવૃત્તિ છે. ખેડુતોની ઉન્નતિ એટલે ખેતીની પ્રગતિ અને એ બન્ને થતાં દેશનો અભ્યુદય થવાનો. આ માત્ર કોમી હીલચાલ નહીં પણ નિખિલ ગુજરાતની હીલચાલ છે. આવું સ્વરૂપ આપવા માત્ર પાટીદારોજ આ સંસ્થામાં અગ્રણી ન થવા જોઇએ પરંતુ પાટીદારથી ભિન્ન અગ્રણીઓને અવારનવાર એમાં નાયકપદ આપવું જોઇએ. ખેડુતોની ગરીબાઇ, મહેસુલની સખ્તાઇ અને મુશ્કેલીઓ, ખેડુતોનું અજ્ઞાન, સ્વમાન અને આત્મબળનો અભાવ, વગેરે વિષે ઠરાવો અને ચર્ચા થયાં હતાં. ખેડુતોની પ્રતિનિધિ સભા, પંચાયત, સહકારી સભાઓ વગેરેની સ્થાપના કરવા આવશ્યકતા બતાવવામાં આવી હતી. પ્રમુખનાં ભાષણમાં ખેડુતના વર્તમાન જીવનને સ્પર્શતી અનેક રાજ્યદ્વારી, આર્થિક, સામાજિક, નૈતિક વિષયોની ચર્ચા છે. માત્ર ખેડુતોએજ નહીં પણ ગુજરાતના સર્વે શિક્ષિત નરનારીઓએ મનન કરવા જોગ છે. ગુજરાતના સાર્વજનિક જીવ- નમાં અમને સૌથી વધારે એક વાતનું હંમેશ દુઃખ થાય છે. દેશી રાજ્યોની રૈયતનાં દુઃખ બહાર લાવવાનું, તેમના સંબંધમાં લોકમત કેળવી તેમનું મોચન કરવાનું અને અંગ્રેજી રાજ્યની રૈયતની સમાનકક્ષામાં એ રૈયતની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું, ગુજરાતની ઐક્તા સાધવામાં તેમનું સહકાર્ય મેળવવાનું એકે સાધન નથી. એવું વર્તમાનપત્ર કે નથી એવી સંસ્થા જે આવા સાધનની ગરજ સારે. પણ પાટીદાર પરિષદ આ દિશામાં સાધનભૂત થતી લાગવાથી અમને આનંદ થાય છે. રા. રા. મગનભાઇએ પોતાના ભાષ- ણમાં દેશી રાજ્યોની રૈયતની હાડમારીનો આ સાર્વજનિક પ્રસંગે નીડર- તાથી અને ઉચ્ચ કર્તવ્યબુદ્ધિથી નિર્દેશ કર્યો છે તે ઉચિત કર્યું છે. ખેડુ- તોનાજ પરસેવાથી વૈભવ માનતા દેશી રાજાઓ અને તેમની બીજી રૈયતે ખેડુતોના સુખ માટે કેટલું બધું કરવાનું છે તેનો વિનાદ કાઠીયાવાડમાં પહેલવહેલો ઉઠયો છે. અને અમારા મિત્ર રા. ચંદુલાલ તેને વિલીન નહીં થવા દે. આ હીલચાલમાં એક બાબત પરત્વે આગ્રહ ધરવાની ખાસ જરૂર છે: સરકારે અને બીજા લોકોએ અમારી ઉન્નતિ માટે કરવું જોઇએ પણ

તેઓ બેદરકાર રહે તો અમે બેદરકાર રહેવાના નથી. અમારું ભાગ્ય અમે જાતેજ ઉઘાડીશું અને પછી કોની મગદુર છે કે અમને અને અમારા દેશને પ્રગતિમાન થતાં અટકાવશે ? કેળવણી એટલે લખતાં વાંચતાં આવડે તે નહીં એનું જરા વિસ્મરણ થયું લાગે છે. આંખ મારફત નહીં પણ કાન મારફત પણ કેળવણી આપી શકાય છે. પરિષદો, સંમેલનો, ભાષણો, કથાઓ, ભજનો વગેરે સ્થળે સ્થળે યોજાય તો ઘણો ફેર પડી જશે. ઓછે ખરચે, ઓછા સંતાપે જાગૃતિ વહેલી આવશે. પાટીદાર પરિષદે 'સસ્તા સાહિત્ય' ની માફક ખેડુતો માટે ગ્રંથમાળા કાઢવાની યોજના કરવી જોઇએ અને દરેક ગામમાં તે ગ્રંથો પહોંચી વંચાય એવી તજવીજ થવી જોઇએ. આમ વિચાર વેરવામાં આવશે અને ખેડુતોને વિચારતા કરવામાં આવશે તો વહેલો લાભ થશે. આ ઉપરાંત ખેડુતોના આવકજાવક, મોજશોખ, ખરચખુટણ વગેરેની મોજણી કરવામાં આવે તો કઇ દિશામાં કેવા પ્રકારનું ક્રમણ કરવાની અગત્ય છે તે સમજાશે.
